

ISSN 1694-8033



**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы  
КЫРГЫЗ УЛУТТУК  
УНИВЕРСИТЕТИНИН  
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим  
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК  
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО  
УНИВЕРСИТЕТА  
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный  
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,  
рекомендованных Высшей

аттестационной комиссией Кыргызской Республики, Постановлением  
Президиума ВАК КР

№ 126 от 26.05.2016 г.

в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ),  
(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

**2021 №1 (105)**

**Бишкек – 2021**

---

---

**«Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы» журналынын  
редакциялык коллегиясы**

**Башкы редактор**

**Садыков К. Ж.** – Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

**Башкы редактордун орун басары**

**Чекеев А. А.** - илимий иштер боюнча проректор.

**Редколлегия:**

**Артыкбаев М. Т.** - КР УИАнын корр.-мүч., филос. жана полит. илим.д-ру,проф.;

**Асанканов А.** - КР УИАнын корр. -мүч., тарых илим. д-ру, проф.;

**Ахметова Н. А.** - пед. илим. д-ру, проф.;

**Борубаев А. А.** – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

**Ботобеков. А.** - экон. илим. д-ру, проф.;

**Галиева. З. И.** – тарых илим д-ру, проф.;

**Жайнаков А.** – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

**Карабаев С. О.** – хим. илим. д-ру, проф.;

**Мамбетакунов Э.** – КР УИАнын корр-мүч., пед. илим. д-ру, проф.;

**Молдоев Э. Э.** – юрид. илим. д-ру, проф.;

**Панков П. С.** – КР УИАнын корр-мүч., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

**Сманалиев К. М.** – юрид. илим. д-ру, проф.;

**Суранаев Т. Дж.** - экон. илим. д-ру, проф.;

**Тиллебаев С. А.** - филол. илим. д-ру, проф.;

**Токтомышев С. Ж.** - КР УИАнын акад., техн. илим. д-ру, проф.;

**Чет өлкөлүк мүчөлөрү:**

**Ахунбаев А.**- Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD)

**Бешимов Р. Б.**- М. Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

**Бородкин Л. И.**-М. В. Ломоносов атын. ММУнун проф. т.и.д. РАЕН корр-муч.;

**Ковальская Л. А.**-биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;

**Козлов К. Л.**-М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

**Перегудин С. И.** – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

**Садовничий Ю. В.**- М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.

**Редакциялык-басма бөлүм:**

**Галиева З.И.** - бөлүм башчы;

**Кожомкулов К. Е.** – редактор;

**Мирболотова М.М.** – жетектөөчү адис.

**Уюштуруучу:**

Жогорку кесиптик билим берүүчү мамлекеттик мекеме

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

---

---

**Редакционная коллегия журнала «Вестник  
КНУ им. Ж. Баласагына»**

**Главный редактор**

**Садыков К. Ж.** - ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

**Заместитель главного редактора**

**Чекеев А. А.** - проректор по научной работе.

**Редколлегия:**

**Артыкбаев М. Т.** - чл.-корр. НАН КР, д-р филос. и полит. наук, проф.;

**Асанканов А.** - чл.-корр. НАН КР, д-р ист. наук, проф.;

**Ахметова Н. А.** – д-р пед. наук, проф.;

**Борубаев А. А.** - акад. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

**Ботобеков А.** - д-р экон. наук, проф.;

**Галиева З. И.** - д-р ист. наук, проф.;

**Жайнаков А.** - акад. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

**Карабаев С. О.** - д-р хим. наук, проф.;

**Мамбетакунов Э.** - чл.-корр НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

**Молдоев Э. Э.** - д-р юрид. наук, проф.;

**Панков П. С.** - чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

**Сманалиев К. М.** - д-р юрид. наук, проф.;

**Суранаев Т. Дж.** - д-р экон. наук, проф.;

**Тиллебаев С. А.** - д-р филол. наук, проф.;

**Токтомышев С. Ж.** - акад. НАН. КР, д-р техн. наук, проф.;

**Зарубежные члены редакционной коллегии:**

**Ахунбаев А.** - зав. сектором исследования стран Евразийского Банка Развития (Dr.PhD);

**Бешимов Р. Б.** - д-р физ-мат. наук, проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;

**Бородкин Л.И.** - д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;

**Ковальская Л. А.** - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;

**Козлов К. Л.** – д-р физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

**Перегудин С.И.** - д-р физ.- мат. наук, проф. Санкт-Петербургского Государственного Университета;

**Садовничий Ю. В.** – д-р, физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова.

**Редакционно-издательский отдел КНУ:**

**Галиева З.И.** – зав. отделом РИО КНУ;

**Кожомкулов К. Е.** – редактор;

**Мирболотова М.М.** – ведущий-специалист.

**Учредитель:**

Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования, Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

---

---

**Мазмуну**  
**Содержание**  
**Content**  
**Гуманитарные науки**

*Педагогика*

<b>Zhang Yang</b> Visualization analysis of popularity and development trends on TCSOL based on Cite Space.....	7
<b>Абдыкадырова Г.К.</b> Кенже эпосторду окутуудагы айрым өзгөчөлүктөр.....	12
<b>Ажыманбетова Г.И., Осмонов К.К., Болотбаев Д.С.</b> Влияние облачных технологий в учебный процесс студентов.....	21
<b>Кирсанова Н.А.</b> Challenges and opportunities of online learning.....	29
<b>Мусакулов Т.М.</b> Онлайн түрүндө окутуунун артыкчылыктары жана кемчиликтери.....	35
<b>Назарбекова К.У.</b> Кыргыз элинин каада-салттарын окутуу.....	39
<b>Чыланбекова Н.О.</b> Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин маданият таануучулук компетенциясын өнүктүрүүнүн айрым маселелери.....	44

*Филология*

<b>Kang Xiaoming</b> Study on the adverbs of degree “tai” “hen” and the sentence pattern “tai.....hen” in dungan language.....	51
<b>Орозалиева Ж.М.</b> Н.Байтемировдун поэма жанрындагы изденүүлөрү (70-80-жылдардагы поэмаларынын мисалында).....	56
<b>Осмонов К.К.</b> Кыргыз тилин окутууда компьютерлештирүүнүн этаптары.....	66
<b>Сагыналиева Г.Т., Самидин к. З.</b> Концептуалдык метафоранын семантикалык жана функционалдык аспектилерде талданышы.....	75
<b>Шарипова Г.С., Есембеков Т.У.</b> The value of drama motives in Chyngyz Aitmatov’s prose.....	81

---

---

Элгузерова Г.Ж. Көркөм чыгармадагы көздүн тилинин семантикалык өзгөчөлүктөрү (Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын мисалында).....	87
--	----

## **Общественные науки**

### *Журналистика*

Алдашова Г.М., Муратбекова Ж.М. Кыргызстандагы спорттук телеберүүлөрдө комментаторлордун речинин стилдик өзгөчөлүктөрү.....	97
Джанузакова У.Дж., Ыйманкулова А. Ток-шоу программалардагы манипуляциялык таасир берүү проблемалары.....	107
Дуйшекеева А. Т., Тилекеева Н.А. Биринчи радиодогу Улуу Жеңиштин 70 жылдыгына арналган уктуруулар.....	115
Калчаева Л.Т., Шаршембиева Р.Ж. Телекөрсөтүүдөгү таңкы программалардын өнүгүү этаптары жана актуалдуулугу.....	122

### *Экономика*

Абдуллаев Н.А. Скоринговые модели как средство повышения качества управления рисками.....	129
Керимбекова Р.А., Бектур у. О. Современная международная миграция населения.....	137
Осмонова А.Д., Наркулова Л. Э. Проблемы малого предпринимательства в Кыргызстане.....	144

### *Социология*

Айтымбетова Д.А., Турдубек к. Б. Кыргызстандагы миграция жана мигранттардын балдарынын абалы.....	150
Жунушова С.О. Кыргызстанда ислам дининин саясатташуусу улуттук коопсуздукка коркунуч туудурган фактор катары.....	157

---

---

## Естественные науки

### *Биология*

- Асаналиева Н. А., Абыкенова Б.Ч.** Биологические аспекты размножения декоративных кустарниковых растений методом зеленого черенкования на примере (*Hydrangéa arboréscens*).....164
- Джантаева Г.А., Норусбекова Х.И.** Оценка устойчивости дыхательной системы студентов на умеренную дозированную физическую нагрузку в сочетании с функциональными пробами.....169
- Камчыбекова Р.К.** Эпидемиологические основы профилактики пищевых токсикоинфекций в городе Бишкек.....177
- Өмүргазиева Ч. М., Нурпеишова Э. Н.** Бишкек шаарынын автоунаа жана энергетикалык өнөр жай комплекстеринин таштандылары менен топурактардын булгануусунун экологиялык-микробиологиялык мониторинги.....183

### *Информатика*

- Мусуралиева Д.Э., Омуралиева Б.Б.** Python программалоо тилиндеги негизги сандык амалдар.....192
- Сведения об авторах.....198

---

---

УДК 37:811.581

*Zhang Yang*

*Northwest Normal University, Lanzhou, Gansu, China*

**Чжан Ян**

*КЭР Түндүк батыш педагогика университети*

*Ланьчжоу, Гансу, Кытай Эл Республикасы/*

*Северо-Западный педагогический университет,*

*Ланьчжоу, Гансу, Китайская Народная Республика*

**Visualization analysis of popularity and development trends on TCSOL  
based on Cite Space**

**Cite Space программасынын негизинде кытай тилинин эл аралык билим  
берүүдө өнүгүү тенденцияларына визуалдык талдоо**

**Визуальный анализ популярности и тенденций развития китайского  
международного образования на основе Cite Space**

***Abstract:** With the help of Cite Space, a bibliometric visualization software, totally 1382 core periodical literatures on “Teaching Chinese to Speakers of Other Languages (TCSOL)” in CNKI database from 2000 to 2020 are used as data sources to make visualization maps analysis. This paper makes a systematic analysis of TCSOL from four angles: the main publishing institutions and authors, highly cited literatures and the co-occurrence of keywords.*

***Аннотация:** Бул макалада Cite Space колдонуу менен 2000-2020 - жылдар аралыгында CNKI тарабынан кабыл алынган кытай тили боюнча эл аралык билим берүүгө тиешелүү 1382 жогорку деңгээлдеги илимий журналдарында жарыяланган макалалардын негизинде кытай тилинин эл аралык билим берүүсүнүн өзөктүү темаларына жана өнүгүү тенденцияларына визуалдык талдоо жүргүзүлгөн.*

***Аннотация:** В данной статье с помощью программного обеспечения для визуализации библиометрических данных Cite Space проводится систематический анализ по теме “Преподавание китайского языка носителям других языков (TCSOL)». В качестве источников данных для анализа используется база данных 1382 основных периодических изданий с 2000 по 2020 год.*

***Keywords:** Cite Space; Teaching Chinese to speakers of other languages; development trend; visual analysis.*

***Урунттуу сөздөр:** Cite Space; Teaching Chinese to speakers of other languages; тенденция; визуалдык талдоо.*

***Ключевые слова:** Cite Space; Teaching Chinese to speakers of other languages; исследования популярности; тенденции развития; визуальный анализ.*

**Introduction.** In 1950, “Teaching Chinese as a Foreign Language” officially began in New China, which was renamed “Teaching Chinese to Speakers of Other Languages(TCSOL)” in 2012.TCSOL can be regarded as a general term for Teaching Chinese to Speakers of Other Languages, Teaching Chinese as a Foreign Language and Chinese Language Teaching (Zhao Yang, 2019). Under the background of the COVID-19in 2020, the career of TCSOL has met new challenges and stimulated new opportunities as well.

This paper uses Cite Space, a bibliometric tool to integrate Chinese periodical literatures on TCSOL from 2000 to 2020 and systematically sort out the research results in

this field from different aspects, so as to establish a comprehensive and clear understanding of the development and research and current problems in this field, hoping provide reference for future research.

## 2. Data sources and research method

**(1) Data sources.** The data used in this study are from the core journals of CNKI including CSSCI, SCI and Peking University core database, with the theme of “TCSOL, Teaching Chinese as a Foreign Language and Chinese Language Teaching”, which was searched from 2000 to 2020 (as of November 30, 2020). A total of 1382 valid documents were retrieved, excluding invalid samples such as repetition literatures and conference notices.

**(2) Research method.** With the visual tool CiteSpaceV5.6.R5, this paper transforms 1382 literatures retrieved from CNKI into Rework’s format which can be recognized by CiteSpace, and makes a visual analysis on TCSOL from four aspects: main publishing institutions, main authors, highly cited literatures and co-occurrence of keywords.

### Visualized result analysis

**(1) Analysis of main publishing institutions and authors.** Cite Space is used to draw the knowledge map of the publishing institutions and the main authors respectively. The threshold of the publishing institutions is 10 and 3 for the main authors. As shown in Figure 1 and Figure 2, the larger the node is, the more papers are published by the institutions or authors.

The number of papers published by an institution is often proportional to the research ability of the research institution in the related fields. The more papers published, the greater influence of the institution has in this field (Shen Suochao, Bao Liang, 2019). As can be seen from Figure 1, the Chinese Language and Culture College of Beijing Normal University with 58 papers has the largest number of published papers, which indicates that the institute has a great influence in the field of TCSOL. The top 10 institutions are concentrated in Beijing area. It can be seen that universities in Beijing have achieved considerable research results, leading the research direction and trend in this field to a certain extent. As shown in Figure 2, the top three authors are Li Quan with 12 papers, Sun Dejin with 10 and Liu Songhao with 9. There are only two groups of researchers who have obvious cooperative relationship, namely Wu Yinghui, Lu Jianming, Sun Dejin and Cui Xiliang, Zhang Baolin, Li Yuming. Other researchers are “fighting alone”.

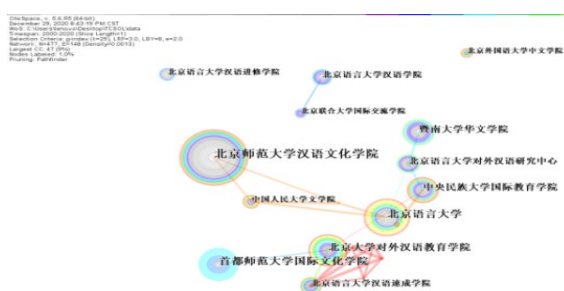


Figure1 Distribution of main issuing organizations

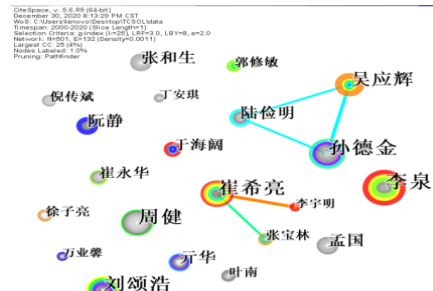


Figure2 Distribution of main authors

**Analysis of highly cited literatures.** Highly cited literatures are generally important papers with a foundational role, which can be regarded as the knowledge base of research field (Chen Yue, Chen Chaomei, Hu Zhigang, Wang Xianwen, 2014).

It can be seen from Figure 3 that the top 10 highly cited literatures selected in this paper as the analysis objects have the following three characteristics. First, in terms of publishing time, the top 10 highly cited literatures were all published before 2010 (including 2010), which indicates that the hotspots of TCSOL research and issues during this period are much more concentrated and prominent, attracting more researchers pay attention to them. The second is the periodical. Six of the 10 papers are published in the journal *Language Teaching and Linguistic Studies*, which was founded in 1979 and was the first professional academic journal of Teaching Chinese as a Foreign Language in China. It can be seen that this journal has become a critical publishing position for the study results of TCSOL. Two papers were published in *Chinese Teaching in The World*. The third is the research contents. Five of the 10 papers focus on «teaching materials», and the research on teaching materials in the paper “On the ‘Three Concerns’ of Teaching Chinese as a Second Language” also occupies a certain length of it, which shows that the research on “teaching materials” plays an important role in Teaching Chinese and has always been a hot and difficult topic for researchers. The above papers have studied the “teaching materials «with multi-angles, including textbook compilation, textbook exercise designing, textbooks’ practicability, textbook review and research on culture textbook. Thus, textbook research with rich study points also show that textbook research presents more uncertainty and problems, which attracts more researchers' attention.

Figure 3 Top 10 Highly Cited literatures from 2000 to 2020

Serial number	Title of Papers	Author	Periodical	Year Published	Cited Numbers
1	Some Thoughts on Compiling Elementary Chinese Textbooks	Yang, Jizhou		2003	938
2	Investigations of and Reflections on the Designing of Exercise in Chinese Textbooks	Zhou Jian, Tang Ling	<i>Language Teaching and</i>	2004	683
3	Grammar Teaching in Teaching Chinese as a Foreign Language	Lu Jianming	<i>Linguistic Studies</i>	2000	629
4	On the Practicability of TCFL Textbooks	Li Quan		2007	584
5	The Situation and Tasks of the International Promotion of Chinese	Xu Lin	<i>Chinese Teaching in The World</i>	2007	524
6	Development of Teaching Materials of Chinese as a Second Language: A Review	Zhu Zhiping, Jiang Lili, Ma Siyu	<i>Journal of Beijing Normal University (Social Sciences)</i>	2008	490
7	A Study on Culture Textbooks in Teaching Chinese as a Foreign Language	Zhang Ying	<i>Chinese Language Learning</i>	2004	477
8	On the “Three Concerns” of Teaching Chinese as a Second Language	Cui Xiliang	<i>Chinese Teaching In The World</i>	2010	470
9	A Review of Studies on Oral Teaching for Teaching Chinese as a Foreign Language	Liu Xiaoyu	<i>Language Teaching and</i>	2001	445
10	Task-based Syllabus and Communication Task in Chinese Language	Ma Jianfei	<i>Linguistic Studies</i>	2002	434

**(3) Co-occurrence analysis of keywords.** The higher frequency of keyword co-occurrence in a certain field indicates the higher degree of correlation between keywords. Through keyword co-occurrence analysis, we can further grasp the correlation between various research topics in the discipline field, which is helpful to understand the knowledge structure system and current research hotspots in a certain discipline field (Chen Yue, Chen Chaomei, Hu Zhigang, Wang Xianwen, 2014).

In this paper, the top 11 keywords are selected as the main research objects. By drawing the keyword knowledge map, a total of 807 nodes and 1291 links are generated, as shown in Figure 4. The larger the node is, the higher the frequency of the keyword appears, and to a certain extent, expresses the popularity of the keyword research.

According to Figure 4, the keyword “Teaching Chinese as a Foreign Language” is most studied by experts and scholars. It has the highest frequency of 574, which means there are 574 papers with this keyword, accounting for 41.53% of the total, indicating that “Teaching Chinese as a Foreign Language” is the core and hotspot of research. The second is Chinese Language Teaching, with the frequency of 279 and the third is Teaching Chinese to Speakers of Other Languages, with the frequency of 162; other high-frequency keywords contain Chinese international promotion, international students, teaching materials for Chinese as a Foreign Language, teachers of Chinese as a Foreign Language and so on. The above keywords basically represent the hot issues in the field of TCSOL. From the links among keywords, “Teaching Chinese as a Foreign Language” almost has correlation with each keyword, that means it has the strongest correlation with others keyword.

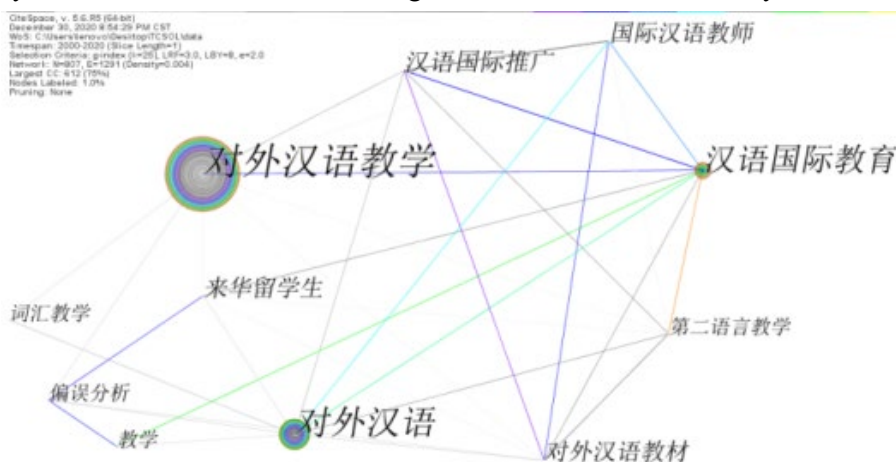


Figure4: keyword co-occurrence knowledge network

**Conclusions.** When approaching to 21<sup>st</sup> century, the career of “Teaching Chinese to Speakers of Other Languages” has been developing continuously with its influence expanding and its rapid development momentum.

---

---

From the above analysis, we can know that: first, the publishing institutions and authors are mainly concentrated in Beijing, which reflects the research advantages and guiding power of Beijing. The author presents the situation of fight alone and there is less cooperation among them except the only two groups with connections. Second, Textbook is one of the research themes that researchers follow with much interest, which reflect sits research directions and problems are diverse, and the research trends and needs to a certain extent. It can be studied as an important direction and content for future research. Last, the top three high-frequency keywords are “Teaching Chinese as a Foreign Language”, “Chinese Language Teaching” and “Teaching Chinese to Speakers of Other Languages”. Thus, they are the most three popular keywords in this field study in the past and in the future.

***References:***

1. Cui Xiliang. (2105). On the discipline orientation of TCSOL. *Chinese Teaching in The World*,29(03):405-411.
2. Chen Yue, Chen Chaomei, Hu Zhigang&Wang Wenxian. (2014). Principles and applications of analyzing a citation space. Beijing: The Science Press.
3. Shen Suochao & BaoLiang. (2019). Current situation and hot spots of Chinese education research in recent 60 Years ——based on the Cite Space’ visual atlas analysis. *Overseas Chinese Education*, (03):17-27.
4. Zhao Yang. (2019). Constructing academic discourse power in the field of Teaching Chinese to Speakers of Other Languages. *Chinese Teaching in the World*, 33(04):435-442.

***Expert comments:***

Based on CiteSpace, this paper integrates the core literatures on Teaching Chinese to Speakers of Other Languages from 2000 to 2020 in China, and makes a visualization analysis on its main publishing institutions and authors, highly cited literature and keywords. With its comprehensive perspectives and detailed analysis, the paper makes a credible conclusion and is agreed to publish.

***Vice Professor Luokun***

---

---

УДК 373. 167 (575.2) (04)

*Абдыкадырова Г.К.*  
*Ж.Баласагын атындагы КУУ/*  
*КНУ им.Ж.Баласагына*  
***Abdykadyrova G.K.***  
*J.Balasagyn KNU*

**Кенже эпосторду окутуудагы айрым өзгөчөлүктөр**  
**Некоторые особенности обучения малых эпосов**  
**Some features of teaching small epics**

**Аннотация:** Макалада эпостордун эл оозунан жазылып алынышынын жана жарыяланышынын эволюциясы логикалык өңүттө таржымалданат. Аталган эпосторду окутууда төмөнкүдөй баалуулуктарга басым коюунун зарылдыгы белгиленет. Алар: топтолуучу, байланыштыруучу, көркөм-эстетикалык, таанып-билүүчүлүк, сактоочулук ж.б.баалуулуктары. Ошондой эле кенже эпосторду окутуудагы өзгөчөлүктөргө (автордун белгисиздиги, оозеки айтылышы, көп варианттуулугу, мифтик, тотемдик ж.б.түшүнүктөрүнүн орун алгандыгы, фантазиянын күчтүүлүгү, туруктуу эпитеттерге, кайталоолорго молдугу, туруктуу каармандардын кездешиши ж.б.) терең талдоолор берилет.

**Аннотация:** В статье исследуется на логической основе процесс записи из уст народа и эволюция публикаций данных эпосов. Подчеркивается необходимость акцентировать внимание в преподавании данных эпосов на нижеследующие ценности: художественно-эстетическое, познавательные и другие ценности. А также даётся углубленный анализ особенностей преподавания малых эпосов (неизвестность автора, устное распространение, многовариантность фантазий, повторяемость устойчивых эпитетов и рефренов, наличие устойчивых героев и.д.).

**Abstract:** The article focuses on the logical basis of the process of writing from the mouth of the people and the evolution of the publications of these epics. Emphasizes the need to focus attention in the teaching of these epics the following values: aesthetic, cognitive and other values. And provides in-depth analyses of the features of the small teaching epics (unknown author, oral dissemination, the multiplicity of fantasies, the frequency of stable epithets and refrains, the sustainability of heroes, etc).

**Урунттуу сөздөр:** эпос, кенже эпос, фольклор, тарыхый-логикалык негиз, таанып билүүчүлүк, коммуникациялык сактоочулук.

**Ключевые слова:** эпос, малый эпос, фольклор, историко-логическая основа, познавательное, коммуникация.

**Keywords:** epic, minor epic, folklore, historical-logical basis, cognitive, communication.

Улуттук мурас катары фольклор элдин өткөнүн таанып билүү үчүн гана окутулбастан, аларды ошол элдин бүгүнкү өкүлдөрүн келечекке тарбиялоо катары да окутулат. Андыктан ал чыгармаларды окутууну изилдөөнүн методологиялык

---

---

базасы ар түрдүү илимдердин (философия жана билим берүүнүн тарыхы, педагогика, этнопедагогика, психология, адабият таануу, тил таануу, социология, фольклористика, адабиятты окутуу методикасы ж.б.) менен тыгыз байланышат.

Адатта илимий педагогикалык изилдөөлөрдүн багыттарын төмөндөгүдөй бөлүшөт: а) фундаменталдык; б) прикладдык; в) нормативдик-укуктук.

Фундаменталдык изилдөөлөр педагогикалык процесстин жалпы закон ченемдүүлүгүн изилдөө менен илимий билимди жаңы деңгээлге жогорулатуу максатында жүргүзүлөт. Фундаменталдык илимий педагогикалык изилдөөлөр адатта республикалык масштабда жүргүзүлүп, изилдөөнүн объектисин жана предметтерин ар тараптан жана узак убакыттын ичинде көп кырдуу окумуштуулардын катышуусу менен иш жүзүнө ашат. Натыйжада изилденип жаткан илимий маселенин негизинде илимий билим дагы бир деңгээлге жогорулайт.

Прикладдык багыттагы изилдөөлөр аныкталган теориялык жана прикладдык маселелерге багытталат жана педагогикалык байланышын түзүүгө арналат. Илимий педагогикалык изилдөө педагогика илиминин аныкталган бөлүгү боюнча белгилүү чөйрөдө жүргүзүлөт. Натыйжада илимий маселени чечүү боюнча аныкталган багыттар, методдор, формалар жана каражаттар, башкача айтканда жаңы технология даярдалат.

Нормативдик-укуктук багыттагы педагогикалык изилдөөлөр окуу планын, окуу программасын, окуу китептерин, методикалык көрсөтмөлөрдү, окуунун жана тарбиялоонун жаңы формаларын иштеп чыгууга багытталат. Натыйжада илимий маселенин чечилиши үчүн нормативдик, укуктук документтерге тиешелүү өзгөртүүлөр, тактоолор жана кошумчалар киргизилет.

Илимий педагогикалык изилдөөнүн логикасы жана процедурасы төмөнкү багыттарга арналат:

1. фундаменталдык теориялык жана эксперименталдык илимий педагогикалык изилдөөнүн функциясын, анын мүнөзүн аныктоо;
2. изилденип жаткан маселени жана аны чечүүнүн илимий гипотезасын негиздөө;
3. илимий изилдөөнүн негизинде топтолгон материалдарды жалпылоо жана аны илимий интерпретациялоо;
4. илимий фактыларды тактоо;
5. чыныгы педагогикалык процессти илимий фактылар менен, закондор, теория менен туура, адекваттуу чагылдыруу;
6. илимий педагогикалык изилдөөнүн негиздерин түзүү.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутууда жалпы дүйнөлүк жана советтик, орусиялык, кыргыз илиминде аныкталган, такталган окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн, азыркы жаштардын көркөм текстти кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн, ар бир баланын жеке мүнөзүн, чөйрөнүн жана

---

---

социалдык таасирди эске алып үйрөтүү жана окутуу проблемасы окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган.

И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Г.К.Селевко, Ю.К.Бабанский, И.Б.Бекбоев, В.П.Беспалько, В.К.Дьяченко ж.б. дидактар окуучу менен мугалим ишмердүүлүгүн, окутуунун каражаттарын, методдорун, мазмунун, максатын, окуу процессинин жүрүшүн, ал процессти эффективдүү өткөрүүнүн технологияларын иштеп чыккан. Алар тарабынан изилденген дидактикалык принциптер кенже эпосторду окутуу ишмердүүлүгүндө мугалим үчүн сөзсүз таяныч болот.

Жогорудагы методологиялык негиздерге таянып кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуу методикасы Б.Алымов, С.Байгазиев, К.Иманалиев, И.Ч.Исамидинов, Н.И.Ишекеев, А.Муратов, С.Момуналиев, Б.Исаков, Б.Оторбаев ж.б. методисттер жана мугалимдер тарабынан конкреттештирилген. Алар түздөн-түз элдик кенже эпосторду окутуу теориясын жана практикасын сунуш кылбаганы менен жалпы эле кыргыз адабиятын окутуунун теориялык-методологиялык маселелерин иштеп чыгып, айрым чыгармаларды окутуу боюнча конкреттүү сунуштарын киргизген жана аларды мектеп практикасында текшерүүдөн өткөргөн.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун үйрөтүү процессинде башкы көңүл бул чыгармалардын көркөм тексттин талдоо жумуштарына багытталат. Көркөм текстти талдоонун методологиялык негиздери С.Т.Батаканованын эмгектеринде ачылып берилген. Ал эми жогорудагы чыгармалар эң биринчи кезекте элдик педагогиканын үлгүсү болуп эсептелет, демек анда элдик таалим-тарбиянын салттары орун алган, андай чыгармаларды мектепте интерпретациялоо боюнча А.Муратов доктордук диссертациясын коргогон. Жогорудагы чыгармалардын тексттин талдоо процесси адабий-теориялык үйрөнүүсүз ишке ашпайт, адабий-теориялык маалыматтарды окутуунун жолдору И.Исамидиновдун, А.Муратовдун изилдөөлөрүндө көрсөтүлгөн.

Элдик эпостор эң биринчи кезекте элдик педагогикалык мурастар. Андыктан биздин эмгекте *этнопедагогикалык мазмундагы изилдөөлөр да* методологиялык негиз катары каралат. Элдик фольклордогу жана акындар чыгармачылыгындагы педагогикалык идеяларды ачып көрсөткөн Г.А.Абдымомунованын, А.Алимбековдун, Б.Байсеркеевдин, А.Э.Измайловдун, Н.Имаеванын, К.И.Жаныгуловдун, А.Калдыбаеванын, Ж.Койчумановдун [102], К.Кыдыралиевдин [103; 104], Т.В.Панкованын, С.Рысбаевдин, Т.Ормоновдун, С.М.Саипбаевдин ж.б. этнопедагогдордун эмгектеринде калктын тарбиялык маданиятынын мазмуну, формалары, методдору жана каражаттары изилдеген, алардагы негизделген жоболор мектепке кенже эпосторду окутуу процессинде мугалимге жардам көрсөтөрү айгине көрүнүштөрдөн.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун үйрөтүүдө мугалим фольклористтердин эмгектерине кеңири таянат. Кыргыз фольклорун изилдөөчүлөр эпосторду экиге бөлөт. Б.Юнусалиев «Манас» эпосуна жазган баш сөзүндө мындай дейт: «Композициялык түзүлүшүнө жана окуяларынын кеңири берилишине карай кыргыз эпосторун эки топко – чоң (улуу) эпос жана кичи (кенже) эпос деп бөлүүгө болот. Кичи эпосторубуз «Кедейкан», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Сарынжы-Бөкөй», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», «Кожожаш» жана «Олжобай менен Кишимжан» сыяктуу эпостор. Чоң (улуу) эпоско үч бөлүмдүү (трилогия) «Манас» жомогу кирет» [1, 2]. Бул эми көлөмүнө байланыштуу, ал эми эпосторду тематикасына, мазмунуна, катышуучу каармандардын аракетине жараша баатырдык эпостор, турмуштук эпостор деп экиге ажыратуу кабыл алынган.

Мугалим үчүн дагы бир билүүгө тийиш нерсе – «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун жазылып алынышы жана жарыяланышы. Аны төмөнкү таблицалардан аңдап билүүгө болот.

эпостор	айтуучулар	жазып алган киши	жазылган жылы	көлөмү	басылган жылы
«Эр Төштүк»	Саякбай Каралаев	Ыбрай Абдырахманов	1937-жыл	16559 сап	1938, 1956, 1969, 1981, 1996
	маалымат берген эмес	Жума Жамгырчиев	1926-жыл, Тоң болуштугу		кол жазма фондуда 1996
		Ыйманбек Шамен уулу			кол жазма фондуда, 1996
		Жанжигит Казакбаев			кол жазма фондуда 1996
	Жусуп Мамай				Үрүмчү, Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 1983-жыл

Таблица 1.2.1. – «Эр Төштүк» эпосунун айтылышы, жазылышы, жарыяланышы тууралуу маалымат

эпостор	айтуучулар	жазып алган киши	жазылган жылы	көлөмү	басылган жылы
«Эр Табылды»	Ырысбай Дыйканбай уулу	Каюм Мифтаков	1923-жыл		2002

	Маалымат жок	Жума Жамгырчиев	1940		кол жазма фондуда
	Актан Тыныбеков	өзү жазган			1940 1957 1970 1984 2002

Таблица 1.2.2. – «Эр Табылды» эпосунун айтылышы, жазылышы, жарыяланышы тууралуу маалымат

Кыргыз кенже эпосторун адабият таануу аспектинен изилдөөдө С.Байкожоевдин «Жөө жомоктор» деген макаласын, «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очеркиндеги» материалдарды, С.Закировдун, Ж.Субанбековдун монографиялары, «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген көп томдук китептин 3-томундагы М.Мукасов жазган «Эр Төштүк» жана Б.Кебекова жазган «Эр Табылды» деген көлөмдүү изилдөөлөрдү, элдик жомоктор китебиндеги баш сөз жана түшүндүрмөлөрдү адабият мугалиминин пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү бар.

Маселеге адабият таануу аспектинен караганда эпостордун жанрдык классификациясы да өзгөчө мамилени талап кылат. Кыргыз фольклористтери эпосторду баатырдык, новеллалык (К.Рахматуллин, Т.Байжиев жана З.Бектенов), новеллалык, романтикалык, социалдык саясий (М.Богданова), лиро-романтикалык, турмуштук (М.Мамыров), жомоктук-мифологиялык, социалдык-турмуштук (К.Кудайбергенов, А.Эркебаев, Т.Танаев) деп бөлүштүрөрүн, алар боюнча башка пикирлер тууралуу оппоненттик пикирлерин айткан К.Абакировдун макалалары да мугалимдер үчүн зарыл эмгектерден.

С.Кайыпов 2005-жылы Анкарада чыккан «Кыргыз адабиятынын антологиясынын» эки томдугунда жана бир катар эмгектеринде түрк элдеринин эпикалык адабияттарынын варианттары, сюжеттик-поэтикалык өзгөчөлүктөрү салыштырма талдоого алган, ошолордун ичинде «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпостору тууралуу да адабият таануу, тарых багытындагы ойлор айтылган.

Жалпы дүйнөлүк, анын ичинде түрк фольклорун изилдөөчү В.М.Жирмунский салыштырма адабият таануу боюнча эмгегиндеги [3] «Сравнительно-историческое изучение фольклора», «Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера», «К вопросу о международных сказочных сюжетах» деген макалаларында Борбор Азия жана Сибирдеги түрк-монгол баатырдык эпосторунун башатын аныктап берсе, Е.М.Мелетинский палеоазиаттык, угро-самодийлик жана тунгус элдеринин эпикалык мурастарынын салыштырма анализин жүргүзөт.

---

---

Эпикалык мурастар Б.Н.Путиловдун эмгектеринде, дүйнөлүк, орус жана советтик фольклор таанууда (В.П.Аникин, А.С.Кук, Ж.К.Лебедева, Р.С.Липец, С.Ю.Неклюдов, В.Я.Пропп ж.б.), түрк элдеринин фольклористикасында (Х.Д.Абдуллаев, М.Бабаев, Д.Жалалов, А.О.Нурмаганбетова, С.С.Суразаков, Ф.И.Урманчиев, Д.Х.Халикулов ж.б.), кыргыз адабиятчыларынын иштеринде (А.Акматалиев, Б.Кебекова, Г.Орозова, К.Садыков ж.б.) салыштырма-типологиялык багытта талданып, алар биздин ишибиздин да методологиялык базасын түздү.

Соңку жылдарда орус жана башка элдердин педагогика илиминде элдик эпикалык чыгармаларды окутуу боюнча Г.А.Акимкулованын, В.Г.Бамбаеванын, Ф.Г.Бежаеванын, М.Т.Гоголеванын, С.А.Даваевдин, Н.М.Киндикуванын, Н.И.Кольчикованын, Т.В.Метрееванын, Н.Г.Никитинанын, Е.А.Самайлованын, Н.И.Шарапованын, Ф.А.Юсифовдун диссертациялары корголду. Бул эмгектерде орус, кыргыз, якут, алтай, калмык, нарт, хакас ж.б. улуттардын элдик эпосторун, былиналарын, олонхолорун мектепте окутуунун илимий-педагогикалык негиздери иштелип чыккан жана алар биздин ишибиздин методологиялык таянычын түздү.

Орус адабиятын окутуу боюнча адистер (А.С.Айзерман, Е.Н.Колокольцев, Н.И.Кудяршев, Н.Я.Мещерякова, В.Г.Маранцман, Н.М.Молдавская, В.А.Никольский, В.А.Онищук, З.Я.Рез, М.А.Рыбникова, В.Р.Щербина ж.б.) фольклорду окутуунун теориялык жоболорун иштеп чыгып, методикалык сунуштарын жазышты.

Адабиятчылардын, философтордун, методисттердин эмгектерин үйрөнүп келип, биз «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутууда фольклордук чыгармалардын төмөнкүдөй баалуулуктарына, коомдук-руханий функцияларына өзгөчө басым коюу керектигин белгиледик:

Топтолуучу баалуулугу, б.а. окуучу ал чыгармаларды окуп-үйрөнүү менен элдин тарыхый басып өткөн жолу, каармандыктары менен таанышат.

Байланыштык (коммуникациялык) баалуулугу, б.а., муундар менен муундарды, доорлор менен доорлорду байланыштырат, алардын пикирлешүүсүн, диалогун уюштурат.

Эстетикалык-көркөмдүк баалуулугу, б.а. жаш муундарды табиятты жана адамды, көркөм чыгарманы сүйүүгө, эстетикалык табитин өстүрүүгө, турмуштагы жакшылык менен жамандыктын, асылдык менен куниктиктин күрөшүнө күбө болуп, өзүндө катарсис сезимин жаратат.

Таанып-билүүчүлүк баалуулугу, б.а., элдин жашоо образын, байыркы кыргыздардын салттарын, үрп-адаттарын, ишенимдерин, көркөм өнөрүн өздөштүрөт.

Сактоо баалуулугу, б.а. жогорудагы чыгармаларды окуп-үйрөнүү процессинде окуучулар тарыхый жана социалдык тажрыйбаны муундан-

---

---

муунга берүү менен өздөрү да кандайдыр бир даражада ошол чыгармаларды сактоочу жана кийинкилерге өткөрүп берүүчү функциясын аткарат.

Фольклордук чыгармаларды кыргыз адабияты сабагында окутуунун өзгөчөлүктөрү тууралуу мындай ой-пикир айтылат: «...эң биринчи өзгөчөлүк, элдик оозеки чыгармалардын алгачкы авторунун белгисиздиги, муундан-муунга оозеки жеткендиги жана айрым алымча-кошумчаларга учурагандыгы, башкача айтканда, көп варианттуулугун эске алуу зарыл.

Экинчи бир өзгөчөлүгү, мифтик, тотемдик, анимизмдик, магиялык түшүнүктөрдүн орун ала тургандыгы. Булар жөнүндө «тилинде сөөлү, тишинде мөөрү» бар адамдарды ойлоп табышкан. Айрым адамдардын айтканы сая кетпеген «касиеттүү» күчүн көрсөткөн. «Каргышы жетти», «тилинен тапты» деген түшүнүктөр да сөздүн күчүнө терең ишенгендиктен келип чыккан.

Үчүнчү өзгөчөлүк, фольклордук чыгармалардын көпчүлүгүндө фантазиянын күчтүүлүгү, ошол бир убактагы кыялдар, фантазиялар бүгүнкү күндө ишке ашып отургандыгын мисалдар менен бекемдөө натыйжалуу. Мисалы, «мүрөктүн суусу» – дары суу түркүн ооруга даба болгон, муну менен элдин аң-сезимин, туюмун изденүүчүлүк ээлегендигин айкындап турат. Демек, кыргыздар акылы менен бардык оорудан арылуу жолун издегендиги байкалат. Көз ачып-жумганча самаган жерге жетүү азыркы күндө ишке ашкандыгы маалым. Элдик оозеки чыгармаларды калыптанып келе жаткан өспүрүм угуп, андан тарбия алып, сезимтал, акылдуу, чечен эле эмес изденүүчүлүккө да тарбияланат.

Төртүнчү өзгөчөлүк, элдик оозеки чыгармаларда туруктуу эпитеттердин, туруктуу кайталоолордун кеңири орун алып, «илгери өткөн заманда» дегендей туруктуу башталуулардын, «жыргап, куунап жашап калыптыр» деген туруктуу аяктоолордун кезиге тургандыгы, мындай чыгармалардын эң негизги мааниси – жакшылыктын келиши, элдин көп кылым бою күткөн үмүтү, кыялы, тилеги болгон. Жомокту уккан өспүрүм уюп, кыял чабыты тереңдеген. Жомоктун аягы «жыргап куунап жашап калышкан экен» деп бүткөн. Демек, элдин күткөнү жакшылык, бактылуу өмүр сүрүү болгон.

Бешинчи өзгөчөлүк, элдик жомоктордо таз, кедей, жетим бала өңдүү туруктуу оң каармандардын, хан, бай сыяктуу терс каармандардын боло тургандыгын бөлүп көрсөтүүгө болот. Демек, мугалим мына ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, аны окуучуга жеткире билгенде гана элдик оозеки чыгармаларды жеткирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот» [4].

Мына ушулардан келип чыгуучу жыйынтык «Эр Төштүк», «Эр Табылды» жана башка кенже эпосторун мектепте окутууда төмөнкүдөй *дидактикалык принциптер жана талаптар* эске алынууга тийиш.

- жөнөкөйдөн – татаалга;
- табигыйлык;

- 
- 
- илимийлүүлүк;
  - аң-сезимдүүлүк, акыл-эстүүлүк;
  - теория менен практиканын карым-катышта болушу;
  - жеткиликтүүлүк;
  - көрсөтмөлүүлүк;
  - ырааттуулук (системалуулук);
  - алган билимдин чыңдыгы, бышыктыгы;
  - топтук жана жекелик мамиле;
  - тарыхыйлык;
  - гумандуулук.

Мындай дидактикалык принциптерди окутуу процессинде ишке ашыруу үчүн адабият мугалимине төмөнкүдөй *талаптар* коюлат:

- кенже эпосторду алардын ар биринин жанрдык, тектик, түрдүк белгилерине карап дифференцирлеп окутуу менен гана күткөн натыйжага жетишүүгө болот;
- окуу китептериндеги сунуш кылынган тексттер окуучулардын мисалы, «Эр Табылды», «Эр Төштүк» боюнча ала турган маалыматтарын толук камтый албайт, андыктан мугалим чыгарманы толук окутуп чыгууга жетишүүсү керек;
- мугалим тарабынан кенже эпостордун окуу хрестоматиясында берилгенден тышкары кошумча окуу үчүн сунуш кылган тексттер (үзүндүлөрү) окуучулардын курактык өзгөчөлүгүнө ылайык келип, алардын психологиясына, кызыгууларына таасир этиши керек;
- «Эр Табылды», «Эр Төштүк» жана башка эпосторун мектепте окуучуларга үйрөтүүнүн алдынан мугалим бул процесстин тарыхый жолун, кыргыз адабиятын окутуу методикасындагы эволюциясын жана азыркы окуу программаларындагы, окуу китептериндеги абалына анализ жүргүзүп, алардын оң жана терс жактарынан жыйынтык чыгарышы керек;
- элдик кенже эпосторду терең өздөштүрүү үчүн окуучу менен мугалимдердин ишмердүүлүгү адабий-теориялык талдоолорду жүргүзүүгө, көркөм тексттерди тарых, адеп, кыргыз тили, сүрөт, музыка ж.б. сабактар менен интеграциялоого багытталышы зарыл;
- «Эр Табылды», «Эр Төштүк» жана башка эпосторун үйрөтүү процесси мугалимдердин алдыңкы тажрыйбаларын эске алуу, алардын табылгаларын сабактарда ыктуу колдонуу жана азыркы учурдагы заманбап окутуу технологияларын пайдалануу менен өз майнабын берет;
- элдик эпикалык мурастарды окутуу азыркы окуучуларды кыргыз элинин байыркы учурдагы моралдык-нравалык түшүнүктөрү,

---

---

мифологиялык, философиялык, коомдук көз караштары менен тааныштыргандыктан аларды азыркы адамдардын этикалык-эстетикалык жүрүш-турушу менен салыштырууга шарт түзөт.

VI–VII класстарда «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунан үзүндүлөрдү окутуу педагогикалык-психологиялык негиздерин төмөнкүдөй аныктоого болот:

- чыгармачылык;
- эстетикалык табит;
- көркөм-педагогикалык чыгармачылык;
- көркөм-изилдөөчүлүк ишмердүүлүк;
- көркөм-конструктивдүү ишмердүүлүк;
- көркөм-коммуникативдик ишмердүүлүк;
- методикалык ишмердүүлүк (методисттик);
- психологиялык-педагогикалык ишмердүүлүк;
- социалдык-психологиялык ишмердүүлүк (В.А.Кан-Калик жана В.И.Хазан [5])

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Юнусалиев Б.М. «Манас» эпосуна кириш сөз // китепте: *Манас. Биринчи бөлүк. I китеп / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958. – 3-15 бб.*
2. Абдукаимов У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган / У.Абдукаримов. – Фрунзе, Кыргызмамбас, 1937. – 102 б.
3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение/ В.М.Жирмунской. – Л.: 1979. –186 с.
4. Шералиева А. Ж. Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында): пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02 / А.Ж.Шералиева. – Бишкек, 2013. – 154 б.
5. Кан-Калик В.А. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе / В.А.Кан-Калик, В.И.Хазан. – М.: Просвещение, 1988. – 254 б.

***Рецензент: Муратов А.Ж.*** – педагогика илимдеринин доктору, *И.Арабаев атындагы КМУнун профессору*

---

---

УДК 378.4:004

*Ажыманбетова Г.И., Осмонов К.К., Болотбаев Д.С.*  
КНУ им. Ж.  
Баласагына/  
Ж. Баласагын атындагы КУУ  
*Azhymanbetova G.I., Osmonov K.K., Bolotbaev D.S.*  
J. Balasagyn KNU

**Влияние облачных технологий в учебный процесс студентов  
Студенттердин окуу процессине булут технологиясынын тийгизген  
таасири  
Influence of cloud technologies in the educational process of students**

*Аннотация:* рассмотрены облачные технологии, характеристики этих технологий, основных сервисов Google Disk. Выделены основные преимущества применения облачных технологий. Проанализировано текущее состояние использования облачных технологий в образовательном процессе, а также обоснована целесообразность их применения в учебном процессе учебных заведений.

*Аннотация:* Google Disk кызматына негизделген булут технологиясына мүнөздөмө берилип, аны колдонуунун негизги артыкчылыктары белгиленди. Булут технологияларын окуу процессинде колдонуунун учурдагы абалы талданып, аларды окуу жайлардын билим берүү процессинде колдонуунун максатка ылайыктуулугу негизделген.

*Abstract:* mobile cloud technologies are considered, characteristics of cloud technologies, the main services of Google Disk are presented. The main advantages of using mobile cloud technologies are highlighted. The current state of the use of cloud technologies in the educational process is analyzed, and the expediency of their use in the educational process of educational institutions is substantiated.

*Ключевые слова:* облачные технологии, Всемирная паутина, мобильная облачная технология, мобильные устройства, мобильные технологии, беспроводной интернет-сети, Google Docs, Google Calendar.

*Урунттуу сөздөр:* булут технологиясы, дүйнөлүк желе, мобилдүү булут технологиясы, мобилдик түзүлүштөр, мобилдик технологиялар, чубалгысыз интернет-тармактары, Google Docs, Google Calendar.

*Keywords:* cloud technologies, World Wide Web, mobile cloud technology, mobile devices, mobile technologies, wireless Internet networks, Google Docs, Google Calendar

К настоящему времени стремительное развитие сетевых информационных технологий, кроме заметного снижения временных и пространственных барьеров в распространении информации, открыло новые перспективы в сфере образования. Можем с уверенностью утверждать, что в современном мире имеет место тенденция слияния образовательных и информационных технологий и формирование на этой основе принципиально

---

---

новых интегрированных способов обучения, основанных на внедрении интернет-технологий в учебный процесс.

Современный технический прогресс диктует свои правила игры каждому из нас. Это касается многих жизненных аспектов, в том числе и высшего образования. Наши студенты уже давно частые гости в интернете, подавляющее большинство – счастливые обладатели мобильных телефонов, в компьютерах зачастую разбираются лучше родителей.

На сегодняшний день для современного человека являются обычным явлением телефоны, с помощью которых можно обмениваться мгновенными сообщениями, компьютеры, благодаря которым можно общаться по веб-камере с человеком, который находится в сотнях километров от вас, набирающая популярность виртуальная реальность, а также облачные технологии.

Также одним из перспективных направлений развития современных информационных технологий являются облачные технологии. Изучение любого курса становится наиболее эффективным тогда, когда занятие приносит удовольствие, становится интересным и захватывающим. Нашим студентам уже недостаточно книг и простого общения. Им необходимы современные гаджеты, интернет и мобильный преподаватель, владеющий современными технологиями. Вот здесь и приходят на помощь облачные технологии, как средство повышения мотивации студентов к обучению, как источник их неиссякаемого интереса. Вместе с тем, на сегодняшний день отсутствует методика использования облачных технологий в образовательном процессе, не достаточно разработаны и систематизированы пособия, не сформулированы единые программно-методические требования к использованию облачных технологий на занятиях.

Облачные технологии появились в 2005 году. Сам термин возник в 2007-2008 годах на международных технологических интернет-конференциях. Под облачными технологиями (Cloud computing) понимают сервисы хранения и обработки данных во Всемирной паутине, т.е. вне конкретного компьютера. Стремительное распространение мобильных технологий обуславливает развитие данного феномена в рамках концепции мобильного Веб 3.0. Термин мобильные облачные технологии (mobile cloud computing MCC) появился уже в 2010 году на блоге Open Gardens и обозначает синтез облачных и мобильных технологий. Иными словами, под мобильными облачными технологиями подразумевается интеграция облачных технологий в среду мобильных устройств.

Актуальность этой тенденции объясняется тем, что повсеместный доступ к материалам с мобильных устройств способствует их расширению. Однако не все мобильные устройства способны справляться с оперированием таким объемом информации. Здесь на помощь приходят облачные технологии, переносящие хранение и обработку материалов из мобильного устройства во

---

---

---

---

Всемирную паутину. Данное положение определяет место мобильных облачных технологий среди сервисов Веб 3.0. Это объясняется тем, что облачные технологии способствуют трансформации работы с необъятным объемом материалов, оптимизация которой является центральной целью концепции мобильного веба.

На сегодняшний день существует множество примеров мобильных приложений, основанных на облачных технологиях. К наиболее популярным относятся мобильные облачные приложения почты Google (Gmail) и Yahoo, расширяющих спектр применения облачных технологий пользователями, которые не всегда замечают разницу в работе, поскольку пользовательский интерфейс приложений не меняется за счет использования в их работе облачных технологий. Благодаря простоте применения приложений, основанных на облачных технологиях, и дружелюбности их интерфейса, сегодня 75% приложений различных предприятий основаны на облачных технологиях.

С технической точки зрения облачные технологии подразделяется на три типа: IaaS Infrastructure as a Service («решения для инфраструктуры»), PaaS Platform as a Service («решения для платформ»), SaaS Software as a Service («решения для программного обеспечения») [1].

Наиболее фундаментальными являются сервисы IaaS, предлагающие создание полноценной инфраструктуры на основе облачных технологий. Такая инфраструктура выполняет функции хранения информации, коммуникации и иногда семантизации материалов (например, Amazon Elastic Compute Cloud, GoGrid). PaaS – это платформы, предоставляющие спектр услуг на базе облачных технологий. К ним относятся Windows Azure, Google AppEngine, Google Disk, Amazon Map Reduce, Simple Storage Service. В свою очередь SaaS считаются наиболее распространенными мобильными сервисами таких приложений, как Gmail, Yahoo mail, Microsoft Live Mesh [1].

Независимо от уровня облачного сервиса (IaaS, PaaS, SaaS) архитектура строится по принципу личной мобильной облачной сети. Суть данного принципа состоит в объединении четырех элементов – пользователя, мобильных устройств, беспроводной интернет-сети (3G, 4G, Wi-Fi и т.д.) и контекста работы пользователя (профессиональная деятельность, учебный процесс и т.д.)

Для того, чтобы обосновать возможность и целесообразность их применения в учебном процессе ВУЗа, проанализируем сущность и основные характеристики облачных технологий. При облачных вычислениях данные постоянно хранятся на виртуальных серверах, расположенных в облаке, а также временно кэшируются на клиентской стороне на компьютерах, ноутбуках, нетбуках, мобильных устройствах и т. п.

Если проанализировать весь процесс использования облачных технологий, то следует утверждать, что количественная составляющая участия профессорско-преподавательского состава участвующих в образовательном

---

---

процессе с применением этих технологий постоянно растет. Это объясняется тем, что в основе этой технологии лежит простота в использовании, доступность, как профессорско-преподавательскому составу, так и студентам, возможность коллективной работы, высокая скорость работы, размещение всей информации в облаке, которое предоставлено для всех.

Во время использования облачных технологий происходит обмен информацией и документами, необходимыми для образовательного процесса, обучающихся друг с другом и с преподавателями: проверка самостоятельной работы, консультирование по курсовым работам и рефератам. Выполнение совместных проектов в группах: подготовка текстовых файлов и презентаций, организация обсуждения правок в документах в режиме реального времени с другими соавторами, публикация результатов работы в Интернете в виде общедоступных веб-страниц, выполнение практических заданий и лабораторных работ на обработку и оформление выполненных работ: форматирование и редактирование текста, создание таблиц и схем в текстовом редакторе, выполнение вычислений, построение диаграмм и др. Такие возможности дает использование сервисов: Google Docs (Документы и Презентации), Google Формы, Google Calendar, Google класс и др. [2].

Обычно для каждого студента или группам студентов ставится конкретная задача. Подобная работа позволяет обсуждать в группах возникающие идеи, осуществлять совместное редактирование, рецензировать работы и публиковать свои творческие работы. Существует возможность сетевого сбора информации от множества участников образовательного процесса. Преподаватель получает возможность отслеживать этапы совершенствования каждого задания по мере того, как студенты его выполняют.

Google Docs (Таблицы) позволяет создавать сводные таблицы и диаграммы с целью анализа данных. Возможно проведение индивидуальных, и совместных практических работ. Осуществление текущего, тематического, итогового контроля, а также самоконтроля.

Google Docs (Формы) предоставляет преподавателю возможность организовать тест с разными типами вопросов с применением специальных форм в документе.

Google Calendar позволяет планировать учебный процесс, создавать расписание теоретических и практических занятий, консультаций; информировать студентов о переносе занятий, напоминать о контрольных и самостоятельных работах, сроках сдачи рефератов, курсовых работ.

Google класс позволяет упростить процесс обмена файлами между преподавателями и студентами, создание, распространение учебного курса и оценку заданий безбумажным способом [3].

Постепенный переход на использование облачных технологий отвечает современному социальному заказу, так как представляет собой экономичное

---

---

---

---

решение доступа к ресурсам. Мобильные технологии в целом расширяют возможности электронного обучения в развивающихся странах.

Экономичность является далеко не единственным преимуществом применения облачных технологий в обучении. К другим преимуществам относятся доступность, масштабность, скорость, гибкость, надежность.

Масштабность представляется ключевой характеристикой облачных технологий, под которой понимается неограниченность объема информации для хранения и обработки на облаках. Современные мобильные устройства в свою очередь обеспечивают быстрый и удобный доступ к любым материалам на облачных сервисах. В то же время благодаря тому, что работа как таковая происходит в облачных технологиях, а не на устройстве, сохраняется энергия устройства и продлевается время работы аккумулятора или батарейки. Облачные же технологии повышают надежность хранения материалов за счет вынесения их за пределы памяти одного устройства, которое может подвести.

Стремительное распространение облачных технологий необходимо широко внедрять в систему образовательных учреждений, применяя их и в научных исследованиях, и в прикладных разработках, и для дистанционного обучения. Облачные технологии призваны использовать потенциал самого преподавателя для раскрытия индивидуальных способностей, развития самостоятельности, самоутверждения, умения анализировать и синтезировать отобранный материал.

Также облачные технологии могут предоставить преподавателю возможность: сетевого сбора информации; обмена информацией и документами, при отсутствии ограничений территориальной привязки; коллективной работы над документами в режиме реального времени; эффективного общения; выполнение лабораторных и курсовых, и индивидуальных заданий, в условиях отсутствия ограничений на «размер аудитории» и «время проведения занятий»; анализа данных; проведение различных видов анкетирования; проведение тестирования; проведение вебинаров; организация интерактивных занятий и коллективного преподавания; взаимодействие и проведение совместной работы в кругу коллег независимо от их местонахождения; размещение и использование разнообразных материалов.

Использование облачных технологий позволяет нам не только снизить материальные затраты, но и существенно повысить эффективность процесса самообразования, получить инструменты необходимые для эффективного общения и совместной работы. Мы в своей работе чаще всего используем облачные сервисы Google.

Для того, чтобы организовать современный образовательный процесс преподавателю, предлагаем использовать облачные технологии для разработки собственных ресурсов, создавать электронный учебный материал и предоставлять его обучающимся в удаленном доступе. Именно такие

технологии позволяют организовать учебный процесс, предлагая дополнительные услуги, вместо традиционных форм обучения, создавая возможности для персонального обучения, интерактивных занятий и др.

Создав свое «облако» по учебной дисциплине «Теория игр и исследование операций» с использованием файлового хостинга Google Drive, было получено собственное информационное поле, на котором были размещены все методические материалы, мультимедийные разработки по учебному курсу и многое другое (рисунок 1, 2).

Внедрение облачных технологий для организации процесса обучения по учебному курсу «Теория игр и исследование операций» позволило сгруппировать учебный материал, создать наглядность, доступность материалов. Так, если обучающийся отсутствовал при изучении какой-либо темы, то ему можно дать ссылку на соответствующий файл, который он сможет открыть и скачать на любое устройство и изучить самостоятельно. При этом после каждой темы есть несколько ссылок на онлайн-лекции, видеоматериалы и др. по текущим темам курса, что позволяет студентам не только проверить, но и углубить свои знания.

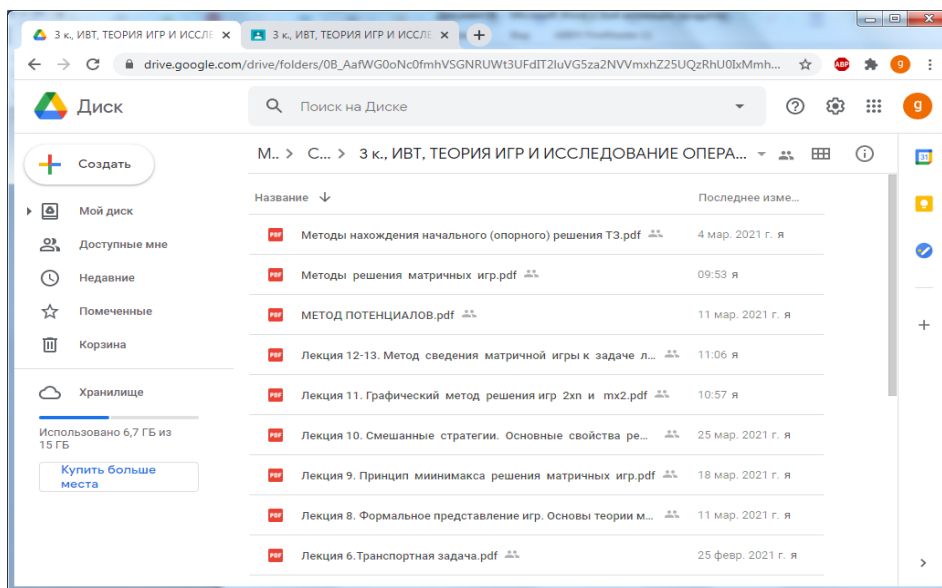


Рисунок 1

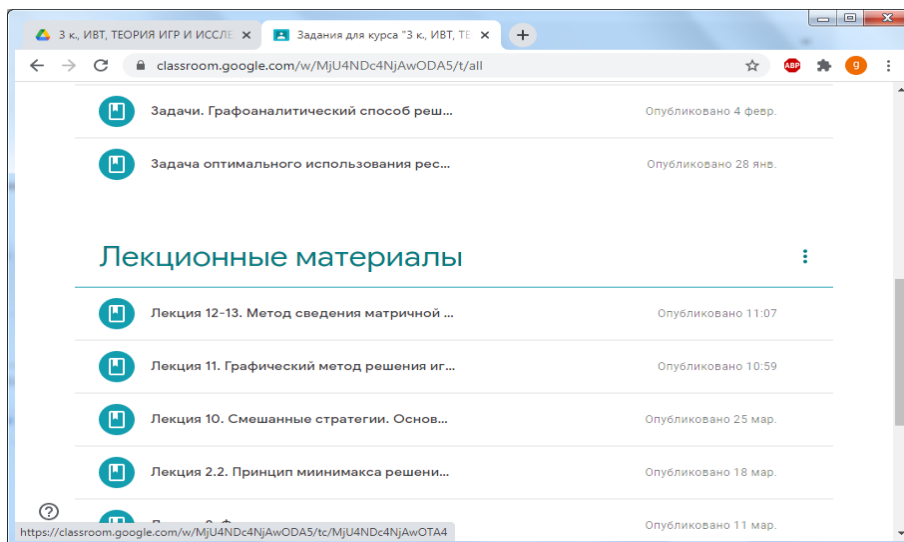


Рисунок 2

В свою очередь, применяя Google Форм, можно быстро проверить знания, при этом студенты участвуют в образовательном процессе, используя свои смартфоны, просканировав QR код с экрана. В это время преподаватель запускает формы-теста, после этого студенты могут отвечать на вопросы теста. Все видят результаты теста на экране ноутбука и на своем смартфоне (рисунок 3).

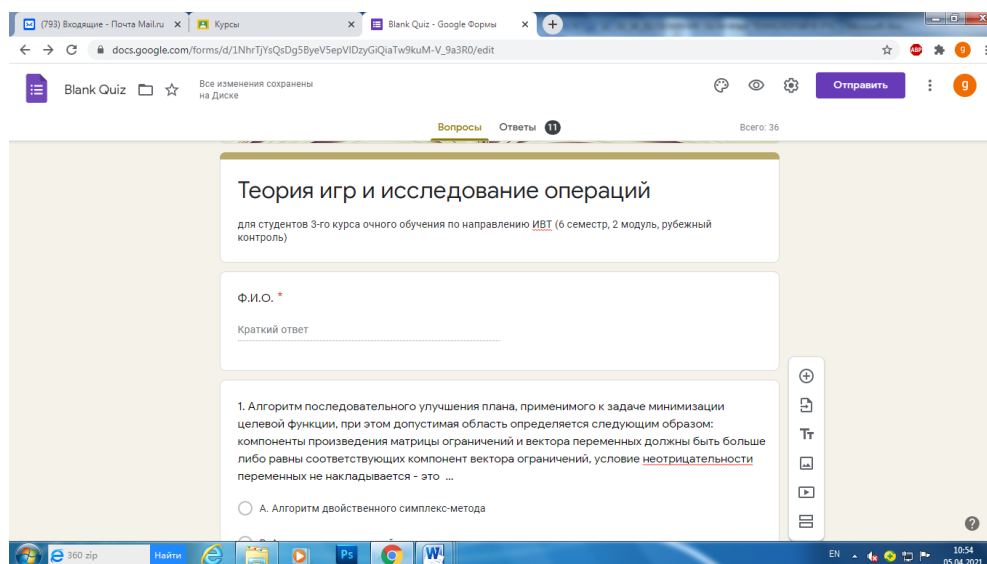


Рисунок 3.

Учитывая вышеуказанное, можем отметить, что главным преимуществом использования облачных технологий в образовательном процессе является

---

---

организация совместной работы студентов и преподавателя, что позволяет сделать учебные занятия и задания более интересными, запоминающимися и мобильными. Это позволяет формировать студентам необходимые компетенции для успешной работы по выбранной профессии специальности, а также получать дополнительные знания в области телекоммуникации и новой информационной технологии.

Таким образом, главным дидактическим преимуществом использования облачных технологий в учебном процессе является организация совместной работы преподавателей и студентов, что открывает новые перспективы, которые будут способствовать повышению эффективности образовательного процесса и, следовательно, лучшему достижению цели, поскольку эти технологии являются высокотехнологичными, актуальными и перспективными. Облачные технологии предлагают альтернативу традиционным формам организации учебного процесса, создавая возможности для персонального обучения, интерактивных занятий и коллективного преподавания. Внедрение облачных технологий не только снизит затраты на приобретение необходимого программного обеспечения, но и повысит качество и эффективность учебного процесса, подготовит студента к жизни в современном информационном обществе, поможет качественно и оперативно организовать методическую работу с преподавателями.

Облачные технологии, используемые в целях обучения способствуют развитию дистанционного и смешанного форм обучения. Причем наиболее оптимальным представляется одновременное использование обычного программного обеспечения с облачными технологиями, что позволяет минимизировать трудности, возникающие при работе только с одним устройством.

***Список цитируемых источников:***

1. Что такое облачные сервисы, и какие бывают облачные технологии, а также их применение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sd-company.su/article/cloud/service> – Дата доступа: 19.03.2021.
2. Используйте облачное хранилище Google Disk – оцените все его преимущества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://abdullinru.ru/sovety/kak-polzovatsya-gugl-diskom.html> – Дата доступа: 03.03.2021.
3. Google Groups. [productforums.google.com](http://productforums.google.com). Дата обращения: 20.02.2021.

***Рецензент: Узакова М.*** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры гуманитарных и социально-экономических дисциплин Академии труда и социальных отношений при Федерации профсоюзов Кыргызстана.

---

---

УДК 372.862 (575.2) (04)

*Kirsanova N.A.*  
*Balasagyn KNU*  
**Курсанова Н.А.**  
*КНУ им. Ж. Баласагына*

**Challenges and opportunities of online learning**  
**Онлайн окутуунун көйгөйлөрү жана мүмкүнчүлүктөрү**  
**Проблемы и возможности онлайн обучения**

**Abstract:** *The global pandemic has changed many aspects of everyday life. Education workers also had to adapt quickly to the demands of the new realities. The first part of the article examines a number of topical challenges that teachers and students faced when switching to online learning, and also suggests ways to address them. The second part of the article is devoted to the analysis of the opportunities that opened up for us as a result of the transition.*

**Аннотация:** *Глобалдык пандемия биздин жашообузга көп өзгөрүүлөрдү алып келди. Билим тармагында иштеген адистер тез арада жаңы талаптарды аткаруу үчүн адаптацияга муктаж болушкан. Макаланын биринчи бөлүгүндө окутуучулар жана окуучулар онлайн окутуу режимине өткөндө көп актуалдуу көйгөйлөргө туш болду, ошондой эле аларды чечүү жолдору сунушталды. Макаланын экинчи бөлүгү, анализ мүмкүнчүлүктөрүнө арналды.*

**Аннотация:** *Глобальная пандемия внесла изменения во многие аспекты повседневной жизни. Работники образования также должны были быстро адаптироваться к требованиям новых реалий. В первой части статьи рассматривается ряд актуальных проблем, с которыми столкнулись преподаватели и студенты при переходе на онлайн обучение, а также предлагаются способы их решения. Вторая часть статьи посвящена анализу тех возможностей, которые открылись перед нами в результате перехода.*

**Keywords:** *education, online learning, problems, opportunities, solution, strategy.*

**Урунттуу сөздөр:** *билим берүү, онлайн окутуу, көйгөйлөр, мүмкүнчүлүктөр, чечүү, стратегия.*

**Ключевые слова:** *образование, онлайн обучение, проблемы, возможности, решение, стратегия.*

Not much more than a year ago, the world faced a previously unseen problem. The pandemic and quarantine forced many states to take urgent measures to support the learning process. The abrupt transition to online learning proved to be a difficult task for both students and teachers. We were unprepared for such changes and as a result the education system was weakened. Now that some time has passed since the beginning of online learning, we can draw conclusions based on our own mistakes, the problems that we had to deal with and the lessons we learned. We have realized that online learning is a multi-faceted phenomenon, which has both advantages and

disadvantages. Identifying and understanding the positive and negative aspects of this issue can help educational institutions develop effective strategies for continual and quality education. Therefore, every effort should be made to make the most out of the current situation.

The transition to the online classroom can be successfully achieved if attention is paid to several key areas. They include: ensuring access to and familiarity with the technology in use; establishing straightforward guidelines and procedures, which are developed with significant input from participants of online learning; striving to achieve maximum participation from the students; promoting collaborative learning; and creating communicative loops in the learning process to enable participants to reflect on their learning process. All of these components undoubtedly contribute to the development of an online learning community, a powerful tool for enhancing the learning experience. Each of these will further be reviewed in more detail.

Technical issue. One of the key challenges of online learning is Internet connectivity. Almost the entire territory of our country has been provided with an Internet signal over the past few years. But there are small towns and remote villages where a consistent connection with decent speed is still a problem. In addition, not every student has access to computers, mobile phones, tablets and other technical devices. Teachers also faced the same problem. Online learning requires teachers to have a basic understanding of using digital forms of learning. However, this is not always the case. Very often, teachers have a very basic understanding of technology. Sometimes, they don't even have the necessary resources and tools to conduct online classes. When teaching a class offline, teachers rarely resorted to using any technical devices other than a CD or DVD player. For some teachers, especially for the older generation, it was difficult to simply browse the Internet and keep in touch with students, not to mention building an effective online class which involves sharing the screen and sending out various types of video and audio files and worksheets. Faculty members needed to rethink their course design and use different strategies for teaching, engagement and assessment in the online environment.

The so-called technical illiteracy, lack of high-quality Internet connection and means of communication make the continuity of the educational process impossible, which is detrimental to it. More active implementation of information technologies, providing teachers and students with a high-quality Internet signal, investing in training teachers with the latest technology updates to eliminate technical illiteracy and developing a single standard of online learning can be a good strategy to combat this problem.

Lack of personal communication between teachers and students. Every teacher will probably agree that being with students in the same classroom makes it much easier to establish contact with them, convey information, get a feedback, see emotions and identify problems. In our "new reality", there is no direct contact and physical interactions between students and teachers, students do not feel a proper connection

---

---

---

---

with the teacher and their peers. At the same time, there may be an emotional tension and misunderstanding between teachers and students, as a result all participants of the online class might feel isolated and misunderstood.

In this situation, it is imperative that the educational institution allow for other forms of communication between the students, peers, and teachers. This can include online messages, emails and video conferencing that will allow for face-to-face interaction and reduce the sense of isolation.

Another key to building strong connections with learners in an online environment is feedback loops. When students complete a task, they get feedback and make adjustments accordingly. Feedback is meant to be non-evaluative and focused on a specific course learning objective. To give effective commentary, teachers have to explain why a student is receiving the feedback, and suggest how they can improve in the future. This process also encourages students to reflect on that feedback, thus creating an iterative loop focused on individual progress and improvement over the course of a semester. Since this is an ongoing process, regular online formative assessments can build a continuous feedback loop.

Classroom response systems can also help faculty members understand how students are performing. When questions are posed to the class, for example, students can respond anonymously through their personal devices, the responses are then displayed on the screen in real-time. Some online learning platforms also offer weekly course reports to track student comprehension, outlining where they performed well and where they need more work. This can make it easier to identify students who are struggling and allows teachers to reach out with additional resources and support. Passive students, collaboration issue.

The absence of a familiar educational environment can have a strong impact on the level of motivation of students. In connection with the pandemic, the line that separated work from leisure has been blurred. Students used to receive almost all the information related to their academic life while in the university building, now they are forced to stay in touch 24 hours a day, 7 days a week, so as not to miss out on any important information from their peers or a teacher. Being in the comfort of your own home and not being able to personally communicate with your peers and a teacher makes it extremely easy to lose motivation to study and hard to stay organized, disciplined and determined to complete a task. Many discussion assignments do not support organic conversation. Posts are often asynchronous, responses tend to be formal and the required discussion of other students' ideas is understandably forced.

To encourage collaboration, teachers should consider a more specific task for students than simply "commenting" on each other's ideas. Ask directly for constructive feedback about their classmates' responses. For example: "Focus on one statement in your partner's response that you think deserves to be developed in more depth. Suggest how that statement could be further developed and supported with your ideas."

---

---

Problem-based learning is a collaborative learning strategy that gives students the opportunity to apply course material to real-world case studies in small groups. This method, whether used in group learning or individually, helps students build upon their creativity and critical thinking skills. Students are asked to analyze, synthesize and then critique the information presented. By reflecting on one another's expertise and through seeking out online resources and tools, students who use problem-based learning can reach their course's learning objectives in collaborative, meaningful ways [1].

Procrastination and time management. It is quite expected that procrastination and poor time management have a negative impact on the academic performance of individual students and the learning process as a whole. Scholars have indicated that it is easier to procrastinate in an online learning situation as compared to a traditional face-to-face classroom primarily because online classes often do not provide strict schedule [4]. In a face-to-face class, though students may procrastinate, the required physical presence in each class session exposes them to the materials on a regular basis. However, in an online situation, learners may not engage in course-related reading until the last minute [4]. Therefore, online learners need enhanced motivational strategies to avoid procrastination in learning. One of the most valuable skills a person can have as an online student is effective time management. The better you manage your time, the easier it is to achieve your goals. Some students may have a part-time job, take care of the family, or juggle other commitments. Without the camaraderie of peers to motivate students or having a set time where students need to be at the university, effective time management is crucial to stay focused.

Despite the flexibility in being an online student, it's important to have frequent engagement with the studies throughout the week. The strategies to addressing the issue of procrastination and time management may include: providing plenty of time to space out the required readings, assignments, and online discussions; avoiding multitasking - focusing on one assignment at a time, arranging the tasks in order of importance; setting up a virtual office - it's important to work in the optimal setting needed to complete the work. Students have to make sure there's high-speed Internet, and that they are in a comfortable space with the right lighting, sound, and background; blocking distractions - the best online students know how to set aside time to focus. This includes having a consistent time and workspace, and avoiding surfing the internet [8].

Despite the fact that many people consider traditional education as a guarantee of obtaining knowledge and a degree, online education can be a good alternative. Many educational institutions offer their courses online, which can be very convenient for working people or students living in rural areas, those with health concerns or disabilities. For example, in the United States, Japan and some European countries, the share of online learning in the educational environment is 20-30%. What are the opportunities of online learning?

---

---

Convenience and flexibility. In the conditions of self-isolation, when we do not have the opportunity to leave the house, online learning becomes the only possible way to get an education. Provided you have a good Internet connection, this is a great teaching tool. Students have the opportunity to record a lecture or seminar session from any location and refer to them at any time to review or clarify any questions. They get announcements, access notes, review assignments, take practice quizzes, discuss questions, and chat with fellow students online.

Efficiency and diversity. The transition to online learning has opened up many tools for teachers to teach more effectively and in a more diverse way. Online learning offers teachers an efficient way to deliver lessons to students. It has a number of tools such as videos, PDFs, podcasts, and teachers can use all these tools as part of their lesson plans. Students can also be provided with training materials online. By extending the lesson plan beyond traditional textbooks to include online resources, teachers are able to become more efficient educators.

Affordability. Another advantage of online learning is the reduction of financial costs for both teachers and students. Most students study in their homes, which has saved them from having to pay for food, transportation, and most importantly, housing [5]. Without having to spend time traveling, students can devote more time to completing tasks, self-education or leisure, and teachers can use this time to prepare an online presentation or lecture, or review students' work.

The opportunity to attract a large audience. Since teachers are no longer constrained by the walls of small classrooms, they can invite an almost unlimited number of students to their online lectures, webinars or seminars at the same time. On webinar platforms, teachers can deliver lectures and practical classes, show students clearly the implementation of their actions, or invite students to speak at the lesson.

The opportunity to work with each student individually. Online learning helps educators find an approach to each student. The classroom is not always filled with talkative and motivated students. There are usually several students who require additional work on the part of the teacher. They are shy and taciturn, they do not like to share their opinions or give their feedback on other students' responses. When studying online, such students feel more relaxed; they can ask the teacher questions via emails or chats or during a video conference. The teacher can select additional tasks for such students that will correspond to their interests in order to support them psychologically and maintain their interest in studying.

Having studied the issue of online learning in detail, we can conclude that with the correct approach, this process has more advantages than disadvantages. In the current epidemiological situation, this way of learning may become the only possible one for an indefinite period of time. Having solved all the problems discussed in the first part of the article, online learning will no longer be an unpleasant and inconvenient process for teachers and students.

The transition to online learning turned out to be a complex process that required the revision and reconstruction of the curriculum, the involvement of new approaches to teaching and new skills in its delivery, the revision of the assessment tools base, the promotion of a sense of community among the students to enhance their learning process and much more. Success in enabling collaboration, frequent communication, and active learning in online classrooms, can ensure that students get a valuable and engaging educational experience and are able to navigate the demands of a modern society, no matter where the learning takes place and, in the process, teachers learn something new themselves, thus supporting their own pursuit of lifelong learning.

***References:***

1. Rena M. Palloff, Keith Pratt, “Making the Transition: Helping Teachers to Teach Online”, Crossroads Consulting Group, 2000.
2. Brown, G.T.L. “Assessment of Student Achievement”, London: Routledge, 2017
3. Budhair, S.S. & Skipwith, K., “Best Practices in Engaging Online Learners Through Active and Experiential Learning Strategies”, London: Routledge, 2017
4. Liyan Song, Towson University, Janette R. Hill The University of Georgia “A Conceptual Model for Understanding Self-Directed Learning in Online Environments” Journal of Interactive Online Learning, 2007
5. <https://elearningindustry.com/advantages-and-disadvantages-online-learning>
6. <https://tophat.com/blog/online-teaching-challenges/>
7. <https://myownconference.ru/blog/online-obuchenie/>
8. <https://www.northeastern.edu/graduate/blog/time-management-tips-online-students/>

***Рецензент:*** Караева З.К. – доктор филологических наук, профессор МУК.

---

---

УДК 372.862(575.2) (04)

*Мусакулов Т.М.*  
*Ж. Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж. Баласагына*  
**Musakulov T.M.**  
*KNU J. Balasagyn*

**Онлайн түрүндө окутуунун артыкчылыктары жана кемчиликтери**  
**Преимущества и недостатки онлайн-обучения**  
**Advantages and disadvantages of online learning**

**Аннотация:** *Онлайн режиминде билим алуу оор эпидемиологиялык кырдаалда билим берүүнүн формасы катары каралат. Билим берүүнүн бул формасы, ушундай абалдын пайда болушунан улам, ыңгайлуулугу менен ушунчалык зарыл болуп турган учуру. Макалада онлайн окуунун артыкчылыктары менен кемчиликтери көрсөтүлүп, аралыктан окутууга өтүүдө эмнеге көңүл буруу керек экендигине байланыштуу көйгөйлөр чагылдырылган.*

**Аннотация:** *Онлайн-образование рассматривается как форма обучения в сложной эпидемиологической ситуации. Эта форма обучения так необходима из-за удобства в такой ситуации. В статье освещаются преимущества и недостатки онлайн-обучения, а также проблемы, на которые следует обратить внимание при переходе на дистанционное обучение.*

**Abstract:** *Online learning is seen as a form of education in a difficult epidemiological situation. This form of education, due to the fact that such an environment has formed, has become so necessary due to its convenience and flexibility. The article shows the advantages and disadvantages of online learning, highlights the problems that should be paid attention to when switching to distance learning.*

**Урунттуу сөздөр:** *онлайн билим берүү, оффлайн билим берүү, окутуу усулдары, онлайн билим берүү технологиялары, аралыктан окутуу.*

**Ключевые слова:** *онлайн обучение, оффлайн обучение, методы обучения, онлайн образовательные технологии, дистанционное обучение.*

**Key words:** *online learning, offline learning, teaching methods, online educational technologies, distance learning.*

Онлайн билим берүү азыркы коомдо популярдуу болууда. Ар кандай курактагы жана ар кандай адистиктеги адамдар аралыктан окуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Онлайн окутуунун пайда болушу, онлайн билим берүү технологияларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарылчылыгын шарттады. Бардык жаңы технологиялар сыяктуу эле, аралыктан окутуунун дагы белгилүү бир артыкчылыктары жана кемчиликтери бар.

Ушул позитивдүү жана терс жактарды чечмелөө жана түшүнүү билим берүү мекемелерине окуучулардын билим алуусунун үзгүлтүксүздүгүн камсыз

---

---

кылган сабактарды натыйжалуу өткөрүү боюнча стратегияны жана методиканы иштеп чыгууга жардам берет.

Пандемиядан бери эң көп колдонулган терминдердин бири - бул жаңы норма. Билим берүүдөгү жаңы норма - бул онлайн түрүндө окутуу ыкмаларын жана каражаттарын кеңейтүү. COVID-19 пандемиясы окутуунун жаңы ыкмаларын пайда кылды. Бүткүл дүйнөлүк билим берүү мекемелери билим алуучулардын окуу процессин улантуу үчүн онлайн түрүндө билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоодо. Жаңы норма эми трансформацияланган билим берүү концепциясы болуп, онлайн түрүндө окутууга негизделген болуучу. Бүгүнкү күнгө чейин айрым бир билим берүү мекемелеринде санариптик окутуу дүйнө жүзү боюнча билим алуучулар жана мектептер үчүн жалгыз маанилүү булакка айланган учуру. Көптөгөн билим берүү мекемелери үчүн бул таанып-билүүнүн, үйрөнүүнүн жалгыз жаңы ыкмасы бойдон калууда. Онлайн түрү аркылуу иш-аракеттерди аткаруу окутуу процессине гана эмес сабактан тышкаркы иш-чараларга да жайылтылды. Мисалы, тарбиялык иштер жана ар түрдүү багыттагы практикалык ишмердиктер да онлайн түрүндө жүргүзүлүп жатат.

Онлайн түрүндө окутуу бир жылга созулуп, бул аралыкта ал жөнүндө кандай гана ойлор айтылган жок. Ар бир сабак сайын болбосо да, мезгил-мезгили менен студенттердин оюн билүү үчүн азыркы учурдагы мугалимдер бул ыкма жөнүндө сурап-билип турушса керек деген ойдобуз. Биз да өзүбүз өткөн сабактарыбызда кээде онлайн түрүндөгү окутууга болгон ойлорун билүү үчүн студенттерден сурамжылап жаттык. Натыйжада, төмөнкүдөй ойлор кездешкендиктен, аларды биз бир системага салып, башкалар менен бөлүшкүбүз келип, ушул илимий макалабызды ортого салып көрүүнү чечтик. Эмесе мына ошол сурамжылоонун натыйжасы менен тааныштыралы.

*Онлайн билим алуунун артыкчылыктары:* 1. Натыйжалуулук. Онлайн түрүндө окутуу мугалимдерге окуучуларга сабак өтүүнүн эффективдүү жолун сунуш кылат. Онлайн түрүндө окутуу видеолор, PDF файлдар сыяктуу бир катар шаймандарга ээ жана мугалимдер сабактын планынын алкагында ушул каражаттар менен куралдардын бардыгын колдоно алышат. Сабактын планын салттуу окуу китептеринен тышкары, анын ичинде интернет булактарын кеңейтип, мугалимдер жана билим алуучулар аларды эффективдүү колдоно алышат. [3]

2. Убакыттын жана сабак өтүүгө орундун болушу. Онлайн билим берүүнүн дагы бир артыкчылыгы - билим алуучуларга каалаган жеринен сабак өтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле, мектептер жайгашкан жерлер менен чектелип калбастан, аралыктан окутуунун мүмкүнчүлүгүн кеңири колдонууга болот. Мындан сырткары, онлайн лекцияларды жаздырып, слайд түрүндө көрсөтүп, архивдеп жана сактап, керек учурда аларды ачып колдонууга мүмкүнчүлүк да кеңейет. Ошентип, онлайн түрүндө окутуу билим алуучуларга окуу үчүн

---

---

убакытты жана сабак өтүүгө мүмкүн болгон өзү каалаган орунду тандоосун сунуштайт.

3. Мүмкүнчүлүк. Онлайн түрүндө окутуунун дагы бир артыкчылыгы - каржылык чыгымдардын азайышы. Оффлайн окутуу түрүнө салыштырмалуу онлайн түрү кыйла арзан. Себеби онлайн түрүндө окутуу билим алуучуларды ташуу, билим алуучулардын тамактануусу, кыскасын айтканда, эң башкысы үй-бүлөөнүн чыгымдарын азайтат. Мындан сырткары, бардык өтүлүүчү сабактар жана окуу материалдар онлайн түрүндө жүргүзүлгөндө, билим алуучулардын ою боюнча жеткиликтүрөөк болот жана кагазсыз окуу жолу экологиялык жактан да тазалыкка алып келет. [3]

4. Билим алуучулардын сабакка катышуусу жогорулайт. Интернет аркылуу онлайн окутууда үйдөн же каалаган башка жерден сабакка кирүүгө мүмкүнчүлүк болгон шартта билим алуучулардын сабактарга катышуусу жогорулайт, анткени оффлайн окутууда окуучулар сабакка барбай калып, окуу жайына баратып башка нерселерге алаксып кетиши мүмкүн болгондуктан улам сабакты көп калтырышат.

5. Окуунун ар кандай ыкмаларына ылайыктуугу. Ар бир билим алуучулардын окуу жолу жана окууга болгон мамилеси ар башкача болот. Айрым билим алуучулар визуалдык билим алышкысы келсе, айрымдары аудио аркылуу үйрөнүүнү туура көрүшөт. Ошол сыяктуу эле, кээ бир окуучулар окууканада жакшы окушат, ал эми башка окуучулар айланасындагы окуучуларга алаксып калуу себебинен жалгыз окуганды артыкча көрүшөт.

Интернеттеги окутуу тутуму, анын ар кандай түрлөрү жана каражаттары, ар кандай жолдору менен методдору аркылуу бир окуучуга же студентке багытталып жекелештирилиши толук мүмкүн. Бул ар бир билим алуучунун талабына жооп берген идеалдуу окуу чөйрөсүн түзүүнүн мыкты жолу.

*Онлайн режиминде окутуунун кемчиликтери:*

1. Билим алуучунун экранга толук көңүл бура албашы. Көптөгөн билим алуучулар үчүн, онлайн билим берүүдөгү эң чоң көйгөйлөрдүн бири – экранды алаксыбай дайыма тиктеп, көңүл бура албастыгы. Айрыкча, онлайн түрүндө билим берүү учурунда окуучулар менен студенттерди социалдык тармактар же башка сайттар оңой эле азгырып кетиши мүмкүн. Ошондуктан, мугалимдер окуучулардын сабакка көңүлүн буруу максатында, онлайн сабактарын мыкты даярдап, түрдүү интерактивдүү ыкмаларды колдонуп өткөзүүсү керек болот.

2. Техникалык көйгөйлөр. Онлайн сабактарындагы дагы бир негизги маселе - бул интернет байланышы. Акыркы бир нече жыл ичинде интернеттин жайылышы кескин көбөйгөнү менен, чакан шаарларда азыр да туруктуу ылдамдыкта туруктуу байланышка ээ болуу оңой эмес. Окуучулар же мугалимдер үчүн туруктуу интернет байланышы болбосо, окутуу процесси үзгүлтүккө учурайт. Бул жалпысынан билим алуу процессине терс таасирин тийгизет. [1]

---

---

3. Обочолонуу сезими. Билим алуучулар теңтуштарынын чөйрөсүндө болуу менен кошо алардан көп нерсени үйрөнө алышат. Бирок, онлайн-класста билим алуучулар өз ара жана мугалимдер менен жакын аралыкта карым-катнашта болушпайт. Бул көбүнчө билим алуучулардын обочолонушуна алып келет. Мындай кырдаалда окутуу мекемелери мугалимдер менен билим алуучулардын ортосундагы байланыштын башка түрлөрүн караштыруусу шарт. Бул онлайн жазышуу, электрондук кат алышуу жана видео конференцияларды уюштуруу мүмкүнчүлүктөрү. Видео конференциялар, мисалы, көзмө-көз баарлашууга мүмкүндүк берет жана обочолонуу сезимин да төмөндөтөт.

4. Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу. Онлайн түрүндө окутуу процесси мугалимдерден санариптик каражаттарды колдонуу билимин жогорулатууну талап кылат. Көпчүлүк учурда, түзүлгөн кырдаал көрсөткөндөй, кээ бир мугалимдердин мындай технология жөнүндө түшүнүктөрү, эң жөнөкөй жөндөмдөрү жок болушканы аныкталган. Мындай учурда, жаралган кырдаалга байланыштуу маселени чечүү үчүн, окуу жайлары, онлайн сабактарды үзгүлтүккө учуратпаш үчүн, мугалимдердин билимин жогорулатуу максатында жаңы технология менен иштөөнү үйрөтүү үчүн кошумча курсттарды уюштуруп берүүсү керек болот.[1]

5. Экран аркылуу иштөө. Көпчүлүк ата-энелер окутуунун онлайн түрү балдардын ден-соолугуна коркунуч туудурбайбы, «дайыма эле экранды тиктеп көп убакыт өткөрүшөт» деген сыяктуу суроолорду беришет. Чындыгында, экранды тиктөө убактысы - бул онлайн окутуунун эң чоң көйгөйлөрүнүн жана кемчиликтеринин бири. Кээде экрандын алдында бүкүрөйгөн абалда болгондуктан, билим алуучулардын дене түзүлүшү бузулуп жана мындан башка да кошумча ден соолукка байланыштуу көйгөйлөр пайда болушу ыктымал. Мындай шарттарда, билим алуучуларга дене түзүлүшүн оңдоп жана акыл-эсин сергитип туруу үчүн экрандан алыстатып, тыныгууга көбүрөөк убакыт берип туруу жакшы болот деген ойдобуз.

#### ***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Канаво В. «Достоинства и недостатки дистанционного обучения через Интернет, URL: [http:// www.curator.ru/doplus.html](http://www.curator.ru/doplus.html)
2. Компьютер и образование: Сб. науч. ст. М., 1991.
3. Компьютерные телекоммуникации — школе / Е.С. Полат и др. М., 1995.
4. Проблемы информатизации высшей школы/ Гос. НИИ системной интеграции. Вып 3. — М., 1995.

***Рецензент: Кокомбаев К.С. - социология илимдеринин кандидаты, Эл аралык Кувейт университетинин доценти.***

---

---

УДК 378.14:392

*Назарбекова К.У.  
Ж.Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж.Баласагына  
Nazarbekova K. U  
KNU J. Balasagyn*

**Кыргыз элинин каада-салттарын окутуу  
Обучение традициям кыргызского народа  
Teaching the traditions of the Kyrgyz people**

**Аннотация:** Бул макалада кыргыздардын байыртадан бери колдонуп жүргөн, бала төрөлгөндөн баштап, мүчөл жылга чейинки каада-салттары чагылдырылды. Жаш балага, үй-бүлөгө айтылган ак тилектер, адамдардын бири-бирине ыраазычылык иретинде колдонулган алкыш сөздөрү жана саламдашуунун мааниси берилди.

**Аннотация:** В статье описаны сохранившиеся с древних времён кыргызские традиции и обряды, посвященные детям от момента рождения до 12-ти лет. Перечислены традиционные добрые пожелания ребенку и семье, а также слова благодарности, которые люди обычно говорят друг другу. Описан смысл приветствий.

**Abstract:** This article describes kyrgyz traditions and ceremonies that have survived since ancient times, dedicated to children from the moment of birth to 12 years old. Traditional good wishes for a child and family, greetings, and words of gratitude that people usually say to each other are listed.

**Урунттуу сөздөр:** кыргыздын каада-салттары; тилек; элдик педагогика; сүйүнчү; бешик той; тушоо той; сүнөт той; мүчөл той; алкыш; саламдашуу.

**Ключевые слова:** киргизские традиции; пожелания; народная педагогика; благая весть; колыбельный пир; пир по случаю перерезания пуп; обряд обрезания; обряд празднования; 12-летия; благодарность; приветствие.

**Keywords:** kyrgyz traditions; wishes; folk pedagogy; good news; lullaby feast; a feast on the occasion of cutting of the putts; the ceremony of circumcision; the ritual celebration of 12<sup>th</sup> birthday; gratitude; greeting.

Кыргыз эли байыртадан эле атадан балага өтүп келе жаткан каада-салтты, нарк-насилди кадыр туткан. Бул улуттук өзгөчөлүктөрдү улуу жазуучу Ч.Т. Айтматов «Кыргыз элинин руханий бак-дөөлөттөрү» - деп айткан. Алар өспүрүмдөрдү адамга урмат менен мамиле жасоого, адамгерчиликке, адептүүлүккө, мээримдүүлүккө, кайрымдуулукка тарбиялаган. Кийинки мезгилде ата салттарына кайдыгер кароо, өзүбүздүн менталитетке туура келбеген батыштын салттарын тууроо күч алды. Ата салттарын, элдик педагогикалык дөөлөттөрдү таалим-тарбия ишинде көмөкчү материал эмес, негизги өзөк катары алышыбыз керек. Өрнөктүү салттар, элдик адептик акыл-ойлор балдарды тарбиялоонун негизи болууга тийиш. Салт нече доорлордо замандарды кучагына алып, элди тышкы-ички опурталдуу мезгилдерден сактап,

---

---

калкалап турат. Салт жоголсо - эл жоголот. Андыктан аны көздүн карегиндей сактоо керек. Ар бир үй-бүлөдөн тартып, бардык окуу-тарбиялоо мекемелеринде ушул асыл нарктарды жаш муунга билдирип, дилине сиңирип калыптандыруу зарыл. Буларды биз кунт коюп окуп, угуп өз алдыбызча талдоо жүргүзүү менен кабыл алганда гана максатыбызга жетебиз.

Бул макалада бала төрөлгөндөн баштап, балакатка жетүүчү куракка чейинки колдонулган каада-салттарга токтолдук.

**Сүйүнчү.** Төрөлгөн баланын атасы жана ага жакын дос, туугандарына сүйүнчү айтышыт, алар сүйүнчү беришет. Сүйүнчүдөн элибиз эч нерсени аячу эмес. Көгөндөгү козу-улактардан бери чечип беришкен. Кийин көбүнчө акча сунуш кылуу, кездеме, белек-бечкек берүү салтка айланды. Келген кишилер «бешик бооңор бек болсун» деп алкыш сөздөрдү айтып келишет. Баланын ата-энеси да «айтканыңар келсин» деп жооп айтат.

**Жентек.** Наристе төрөлөрү менен кошуна-колоңдорго сүйүнүч, зор кубаныч менен даам сыздыруусу. Бар тамак-ашын ортого коюп, жентекке сары май томуруп, боорсок төгүлүп, татымалдар коюлуп, эт тартылат. Мурун карындагы сары май бузулуп, биринчи наристени оозантып, андан кийин үйдүн карысына ооз тийгизген. Кыргыздарда жентек үчүн атайын карындагы сары май бузулган, аны баланын төрөлүшүнө атайын сактаган.

**Балага ат коюу каадасы.** Жарык дүйнөгө келген балага ат коюу кыргызда жакшы каада болгон. Чоң аталардын, чоң энелердин жолу улук деп ызаттоо, урматтоо менен балага ысым койдурушкан. Баланын атын чоң атасы, чоң энеси коюусу – ошол элдин салттуулугун сактоо болуп эсептелген. Бала көрүнөөрү менен карыялардын бирине үй ээси кайрылып, азан чакырып берүүсүн өтүнөт. Балага ат коюунун ар кандай шарттары болгон. Биринчиден, азанчы азан айтып жатканда, ойлонуп отурбай, көзүнө көрүнгөндү атап коюу адаты болгон. Мисалы: Койлубай, Отунчу ж.б. Экинчиден, баланын кандай кырдаалда төрөлгөнүнө байланыштуу да аттар коюлган. Мисалы: Каржаады, Жамгырбек. Үчүнчүдөн, ата-эненин сүйгөн аттары болгон. Азанчы алардын өтүнүчүн аткарган. Мисалы: Нурай, Бермет ж.б. Төртүнчүдөн, өткөн бабаларды, энелерди эскерип, урматтап ошолордун аттарын коюу жөрөлгөлөрү болгон. Мисалы: Бакай, Курманжан ж.б. Бешинчиден, аптанын бир күнүндө төрөлсө, аны да атап коюшкан. Мисалы: Жума, Дүйшөмбү ж.б. Алтынчыдан, балдардын атын уйкаш коюу салты сакталган. Мисалы: Бакир, Шакир, Дакир ж.б. Жетинчиден, балдары токтобой жүргөн учурларда «Токтобүбү, Токтобек» деген аттар коюлса, жалаң кыз төрөлүп, эркек баланы көксөгөн учурда «Уулболсун, Бурулсун» ж.б. ысымдар коюлган.

**Бешик той – бешикке салуу.** Бешик той каадалуу той катары берилет. Чакырылгандар белек алып келишет. Таяке-тайлары бешигин, анын төшөнчү-орундарын жасалгалап беришет. Кадырлуу байбичелер дасторкондон кийин, бешиктин баш жагын көтөрүп, эңкейтип, «бар бол, оң бол» дегенде чүкөлөр

---

---

күлтүгүнө түшөт. Байбичелер бешиктин эки жагына отурушуп, наристени жаткызышат. «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер» деп баланы таңат. Бешик терметилет. **Бешик** – ыйык буюм. Бул баланын тазалыгы, организмдин ойдогудай өсүшү үчүн ата-бабалардан калган таберик. Бешикке салуу аземи бала төрөлгөндөн кийин 40 күндөн кийин башталат.

**Наристенин кыркын чыгаруу.** Бул көз жарган балага карата ырым-жырым. Наристе төрөлүп, кырк күн өткөндө үй ээси кадырлуу байбичелерди чакырып, дасторкон жайып, наристени сууга киринтишет, чачын алат. Баланын чачын адам баспай турган жерге коюшат. Чылапчынга кырк кашык сууну куюп, ага туз кошуп, баланын денесин чайкашат. Бул баланын денесинин чымыр болуусуна өбөлгө түзөт. Отургандар бата тилешет.

**Баланын тушоосун кыркуу.** Бала чала же там-туң басып калган учурда, тамак даярдап, баланын бутун ак, кара (ала) жип менен тушоо сыяктуу бууп, балдарды жарыштырат. Чыгып келген балага белек берилет, калгандырын да куру койбой, белек-бечкек беришет. Чыгып келген бала тушоону кыркат, баш байгени алат. Тушоону кескенге бычакты кошо беришет. Бул тушоо кыркуу деп аталат. Тушоо кесилгенден кийин баланы эки колунан «тай-тай-тай» - деп тайтайлашып жетелешет. Мына ушундан кийин баланын чалынбай, жыгылбай зор ишенимде шар басып кетүүсү башталат.

**Сүннөт той.** Эркек бала 3-5-7 жашка чыкканда, мал союлуп, эл чакырылып, сүннөт той берилет. Жаш баланы эч качан 2-4-6-8 жашында отургузбайт. Сүннөт той – чоң той. Ал «баланы отургузуу тою» деп аталат. Сүннөт тойду ар ким алына жараша өткөрөт. Сүннөткө отургузулчу баланын колуна кашка жиликтин устуканын карматкан же тооч берген. Бул тоочулуктун белгиси катары эсептелген. Ушул күндөн баштап сүннөткө отургузулган уул наристеликтен балалык баскычка өткөн.

**Мүчөлүү болуу (мүчө той).** Бул баланын балакатка жетүүдөгү алгачкы белгилүү учуру. Бала 13 жашка чыкканда бир мүчөлүү болот. Балага 12 жашка дагы бир жашты кошуп (төрөлгөнгө чейинки деп), 13 мүчөлүү деп белгилешкен. Ошого 12 жылды кошуп отурганда, 25 жаш эки мүчөлүү, 37 жаш үч мүчөлүү, андан нары 49, 61, 73, 85 ж.б. Ошол чактарын адам белгилеп, өзүнө, мал-мүлкүнө садага берип, мал союп, кан чыгарып, кошуна-колондорго таратып, бата алып туруу милдет. Мүчөлүү болгондо өзүнүн ырым-жырымдарын милдеттүү түрдө жасоо шарттары бар. Ал күнү байбичелер мүчөлүүнүн жаткан жайын, жууркан-төшөгүн, бөлмөсүн жыт чыгарып, арча аркылуу аластайт. Жети түрдөгү даамдан турган тамак-аш жасап, тегерек-четин чакырып, ооз тийгизип, батасын алган. Мүчөлүүгө, айрыкча кыздарга, кызыл көйнөк тигип беришкен, эски кийимдерин өрттөп коюшкан.

**Жаш балага кыска ак тилектер**

**Көз жарган аялга:** «Бешик бооң бек болсун», «Аман эсен көз жарып алдыңызбы?» (жандырмагы: «Кудайга шүгүр»).

**Перзенттин атасына:** «Бешик бооң бек болсун», «Чүрпөңдүн жанын таштан кылсын», «Ата-энеси менен ырыскысын берсин», «Ырыс-кешиктүү болсун!» (жандырмагы: «Айтканыңыз келсин»).

**Бешикке салаарда:** «Ыйман-ыңсабыңы берсин», «Эл сүйгөн эрен бол», «Менин колум эмес, Теңир ата, Батма, Зууралардын колу, ыйлаба, жоош бол».

**Кийим кийгизгенде:** «Өмүрүң узун болсун», «Ылайым кийимиң бат жыртылсын», «Кийимиңдин жаны морт болсун, өзүңдүн жаның бек болсун».

**Сүннөткө отургузганда:** «Колуң адал болсун», «Атанын алтын казык изи бол, ак шамшаардын курч мизи бол», «Азамат бол, эр бол, Ааламдагы шер бол».

**Кыргыздардагы алкыш айтуу** Кыргыз элинде бир адам иштеп жаткан кишинин же кишилердин үстүнөн чыкса же бир киши экинчи кишиге адамгерчилик кылса же көңүл айтууда ал адам тигилерге тилегин билдирип, каалаган сөзүн айтып алкоочу.

**Дыйканчылыкта:** «Кырманга береке!», «Дыйканга береке!», «Кырман толсун!», «Эгин мол болсун!».

**Адамгерчилик кылганга:** «Көп жаша!», «Тилегинди берсин!», «Тилегиң кабыл болсун!», «Өмүрүң узун болсун!», «Эч нерседен кем болбо!», «Дениң сак болсун!», «Кудай тилегинди берсин!», «Чоң киши бол!».

**Келин алганда:** «Келин кут болсун!», «Коңшуң кут болсун!».

**Келиндин күйөөсүнө:** «Куш бооң бек болсун!».

**Келин жүгүнгөндө:** «Кудай жалгасын!», «Ырыс кешиктүү бол!», «Этегинден жалгасын!», «Алганың менен тең кары!», «Ак жолтой, ак жүздүү бол!», «Бай бол, көшөгөң көгөрсүн!».

**Кыз узаткан үйгө:** «Барган жеринде бактысы ачылсын!».

**Балалуу болгондо:** «Бешик бооң бек болсун!».

**Аш бергенде:** «Арты той болсун!».

**Той бергенге:** «Тоюң куттуу болсун!», «Тоюңар той улансын!».

**Иштеп жаткан кишиге:** «Ишиң илгери болсун!».

**Көчүп конгондо:** «Конуш жайлуу болсун, көч байсалдуу болсун!», «Конушуң ак жолтой болсун!».

Элди бириктирген тил, маданият жана каада-салттар. Алар ар кандай болуп кетсе, элдин ынтымак-биримдиги ыдырай берет. Ошондуктан каада-салттар жөнгө салынып, ынтымакка негизги басым жасалышы керек. Руханий баалуулуктарга кайдыгер мамиле жасоонун кесепети жеңил эмес. Өзүбүздүн каада-салттарыбыз менен үрп-адаттарыбызга кеңири жол ачып, аларды биз ата-бабалардан калган ыйык мурас катары сакташыбыз керек.

**Саламдын мааниси**

Адам кандай учурда салам берүүсү керек?

Биринчиси, тууган-уруктарды учуратканда, экинчиси, коомдук жайга барганда, үчүнчүсү, үйдүн эшигине келгенде, ичкери кирерден мурда босогодон

---

---

аттап жатып салам бериш керек; төртүнчүсү, көпчүлүктүн алдына келгенде, бешинчиси, адамдардан бөлүнүп бараткан учурда салам бериш керек, аны коштошуу саламы деп коёт. Алтынчысы, өзүңүн үйүңүн эшигинен кирип келгенде, өз үй-бүлөсүнө салам бериш керек.

Унаада бара жаткан киши жөө басып бара жаткан кишиге, тик турган киши отурган кишиге салам бериши керек. Кичүүлөр улууларга, жалгыз адам топтошуп турган көпчүлүккө салам берет. Салам берген учурда адамдын кашкабагы ачык, маанайы жарык болууга тийиш. Салам ишара же жөн эле баш ийкөө менен эмес, жагымдуу добуш менен берилиши керек.

**Тексттен кийинки тапшырмалар:**

Салт жана үрп-адат деген эмне?

Силер үйүңөрдө кандай салттарды жана үрп-адаттарды колдоносуңар?

Баланы терметкенде, соороткондо ырдалган бешик ырларынан айтып бергиле.

Силердин жакын адамдарыңардын аттары эмнеге байланыштуу коюлган? Ал аттарды ким койгон?

Биздин улуттук өзгөчөлүктөргө ылайыксыз, бирок колдонулуп жүргөн салттарга, үрп-адаттарга кандай карайсыңар? Өз оюңарды айтып, талкуулагыла. Кандай баталарды билесиңер?

Каада-салттар бизге эмне үчүн керек? Алардын маанисин кандай түшүнөсүңөр?

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Акматалиев А., Баба салты, эне адеби. Бишкек, 1993.
2. Акматалиев А., Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Бишкек, 2000.
3. «Ата бабалар табериги» китептер сериясы, Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жайнагы. Бишкек, 2011.
4. Кадыров Ы., Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. Бишкек, 2011.
5. «Эл адабияты» китептер сериясы, 29-том, Каада-салттар, ак баталар. Бишкек, 2003.

***Рецензент: Саматов К.С. – филология илимдеринин доктору,  
И.Арабаев атындагы КМУнун профессору.***

---

---

УДК 4:494.3-56:415.414

**Чыланбекова Н.О.**

*И.Арабаев атындагы ат. КМУ/*

*КГУ им. И.Арабаева*

**Chylanbekova N.O.**

*I.Arabaev KSU*

**Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин маданият таануучулук компетенциясын өнүктүрүүнүн айрым маселелери**

**Некоторые вопросы развития поликультурной компетенции студентов при обучении кыргызскому языку как второму в высших учебных заведениях**  
**Aspects of the development of multicultural competence of students in teaching Kyrgyz as a second language in universities**

**Аннотация:** Макалада «компетенция», «өзөктүк компетенциялар», «компетенттүүлүк» жана «жалпы маданий компетенттүүлүк» сыяктуу түшүнүктөр каралды. Мында жалпы маданий компетенттүүлүк инсандын базалык компетенттүүлүгү катары каралат, анын билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр сыяктуу эле өзгөчө маанилүүлүгү анализге алынат.

**Аннотация:** В статье представлены такие понятия, как «компетенция», «ключевые компетенции», «компетентность» и «общекультурная компетентность». Здесь общекультурные компетенции рассматриваются как базовая компетентность личности, которые как знания, умения и навыки особо важны.

**Abstract:** The article presents concepts such as "competence", "core competencies", "competence" and "cultural competence." Here, cultural competence is seen as the basic competence of the individual that knowledge and skills are particularly important.

**Ключевые слова:** компетенция, ключевые компетенции, компетентность, общекультурная компетентность, человек культуры, идеал школьника.

**Урунттуу сөздөр:** компетенция, өзөктүк компетенциялар, компетенттүүлүк, жалпы маданий компетенттүүлүк, маданият адамы, окуучунун идеалы.

**Keywords:** competence, key competences, competence, General cultural competence, people of culture, the ideal of the student.

Бөтөн тилдүү аудиторияларда кыргыз тили сабагын өтүүдө маданият таануучулук компетенцияларды калыптандыруу окутуучунун бирден бир милдети болуп эсептелинет. Анткени сабак бир гана өтүлүп жаткан теманы түшүндүрүп коюу менен чектелбейт. Улуттук баалуулуктар, рухий асылдыктар, адамдык нукура таза сапаттар, улуттун унгулуулугун туу тутуу деген сыяктуу бир кыйла өбөлгөлөр сабактагы негизги объект катары калышы керек. Албетте, окутуучу мында өзү маданият таануучулук компетенцияларды тереңден өздөштүрүү менен, анын баалуулуктарын студенттерге сиңире

---

---

билүүсү абзел. Себеби жогорку окуу жайларында кыргыз тили жана адабияты дисциплинасы боюнча өтүлгөн сабак куру талаага кеткен гана убакыт болуп, пайдасыз предметке айланмакчы. Негизи эле маданият таануучулук компетенциялар студенттердин оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүүгө, алардын эл алдында чыгып сүйлөөсүн, башка адамдар менен маданияттуу диалог кура алышына, маалыматты туура анализдей билүүсүнө түрткү берип, адамдык асыл сапаттарга тарбиялоо менен, башка компетенциялардан өзгөчөлөнүп турат.

Орус методист-окумуштуусу Г.Н.Симдянова ушул тууралуу өзүнүн эмгегинде минтип жазганы бар: “Жалпы маданий компетенция – бул түзүлүштүн натыйжасы, ал бүткүл жалпы адамзаттык маданият жаатындагы билимдердин, улуттук маданияттын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн, руханий-адеп ахлактык мамилелердин, коомдук кубулуштардын, каада-салттардын негиздеринин жана аларды социалдык мамилелер системасында, иш практикасында колдонуу билгичтигинин, ошондой эле инсандын сапаттарынын, маданий мейкиндикти өздөштүрүү аймагындагы ишмердүүлүк тажрыйбасынын болушунун системасынан көрүнөт.[1] Ал эми ушул эле ойду педагог, окумуштуу Л.С.Троянская да мындайча билдирген: «Жалпы маданий компетенттүүлүк – бул окуп жаткан инсандын маданий мейкиндикти өздөштүрүү тажрыйбасы, окуп билим алгандык, тарбиялангандык жана өнүгүү деңгээли менен шартталган интегративдүү жөндөмдүүлүгү, маданий үлгүлөрдү таанып-билүүчүлүк, дүйнөгө көз караштык, турмуштук мүнөздөгү маселелерди чечүү учурундагы баалоонун критерийлери катары колдонууга багыт алуу».[2] Демек, ушул жогорудагы окумуштуулардын айткандарына таяна турган болсок, окуу процессинде маданий компетенцияны калыптандыруу – студенттин ар тараптан маданияттуу адам болуусуна жол ачып берүү жана анын тарбиясы терең инсан болушунун аракеттерине карай максаттуу шарт түзүп бере турган окутуу ишмердиги. Ал улуттук жана жалпы адамзаттык маданиятты өз ичине камтып туруу менен руханий-адеп-ахлактык өбөлгөлөргө басым жасашы керек. Ошентип, жалпы маданий компетенцияларды калыптандыруу кыргыз тили жана адабияты сабагында бирден бир максат катары негизги орунда турушу зарыл. Анткени бөтөн тилдүү аудиторияларда кыргыз тилинен сабак өтүү ошол студентке ар тараптан адамдык асыл сапаттарды калыптандыруу аракети менен да коштолуп жүрүүсү милдет. Окутуучу студенттин оозеки жана жазуу кебин аргументтүү, логикалык жактан ишенимдүү, мазмундук жактан ачык, так, даана куруу, эл алдында чыгып сүйлөө көндүмдөрүн колдоно билүү, талкууларды жүргүзүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу менен биргелешип аракеттенүүгө, жамаат ичинде иш алып барууга даяр болууга жана өзүнүн тажрыйбасын кайрадан сынчыл ой элегинен өткөрүүгө шык берип турушу абзел. Ушул максаттагы түрдүү кырдаалдарга жана да чыгармачыл

---

---

мамиленин, билим алуу ишмердүүлүгүнүн максаттарына жетишүүдө дамамат демилге көтөрүп, ушул максатты туруктуу түрдө өзүнүн ар бир сабагында негиз кылып алууга адаттанышы кажет. Жалпылап айтканда, муну менен студенттердин ой жүгүртүүсүн, кеп ишмердүүлүгү маданиятын калыптандырып, маалыматты кабылдоого, жалпылоого, максаттарды туура коюуга жана ага жетишүү жолдорун тандап алууга болгон далалатын арттырат, шыгын ойготот, философиялык, дүйнө таанымдык, социалдык жана инсандык олуттуу маселелерди анализдөөгө багыт алдырат. Бул аталган маселенин бир жагы, экинчи жагынан алып караганда, окутуучу жогорудагылар менен эле катар студенттин адам катары калыптануусунун түрлүү жагдайларын көзөмөлдөп, аны адамкерчилик касиеттердин көндүмдөрү менен сугарууга тийиш. Ошондой аракет гана кең пейилдүүлүккө, тарыхый мурастарга, маданий салттарга карата сыйлоо жана сарамжалдуулук менен мамиле кылган студенттин даярдыгын көрсөтөт. Натыйжада, студенттин коомду өнүктүрүүдөгү маалыматтардын маңызы менен маанисин түшүнүүгө жөндөмдүүлүгү артып, глобализация коомундагы адам, улут, маданият жана тарых тууралуу түшүнүгү кеңейет. Өз ишмердүүлүгүндө адам жашоосундагы негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдүн алкагындагы нормативдик-уюмдук документтерди пайдаланууга, жарандык коомдун шарттарында иш алып барууга жетишет. Демек, окутуучу сабакты жөн гана бир багытта алып барып тим болбостон, ар бир студентти эртеңки күндүн ар тараптуу талабына жооп берген адам болуп калыптанышына болгон күч-аракетин жумшоосу зарыл. Ошондо гана кыргыз тили жана адабияты сабагы өзүнүн толук кандуу миссиясын аркалап, пайдалуу дисциплинага айланат.

Муну менен бир нерсени белгилеп кетчү зарылдык туулат. Кыргыз тили жана адабияты сабагын өтүп жаткан жогорку окуу жайынын окутуучусу студенттерге маданият таануучулук компетенцияларды калыптандыруу максатын коердон мурда ошол компетенциялар менен өзү да жакшы тааныш болуп, ал жөнүндө терең билимге ээ болуусу зарыл. Андай сапаттар менен окутуучу өзү да калыптанган болуусу шарт. Демек, кыргыз тили жана адабияты сабагын берген окутуучу эң алды так жана аргументтүү сүйлөө негиздерин тереңден өздөштүргөн, сүйлөө маданиятын мыкты билген гана адам болбостон, коллектив ичинде өзүнүн ордун билген, ар кандай кырдаалдан маданияттын эрежелерине таянып чыга билген гумандуу адам болууга тийиш. Кесипкөй адис катары анын бул сапаттары ар бир сабакта студенттерге байкалып, студенттер ага карап түздөнүп туруусуна жетишүүсү керек. Анын кечиримдүүлүгү, пунктуалдуулугу, жоопкерчиликтүүлүгү студенттерге үлгү болуп турушу маанилүү. Ошону менен катар ал кыргыз тили сабагында кыргыз жаратылышын, этно-маданиятын, адабиятын, музыкасын, этнопедагогикасын, колдонмо узчулук-чеберчилик, устачылык өнөрүн ар бир сабагында даңазалай билиши керек. Муну менен ал студенттердеги Ата Мекенге, туулган жерге,

---

---

жашап жаткан чөйрөгө карата болгон сүйүүсүн, сыймыктануу сезимин арттыра алат. Мында тексттер, көнүгүүлөр, адабий чыгармалардан алынган үзүндүлөрдүн маанисине көңүл бурулуусу керек. Окутуучу алдын ала сабакка даярданганда тарыхый чыгармалардан, фольклордук материалдардан үзүндү алуу менен эл тарыхына тиешелүү тексттерди, каада-салтка байланышкан баяндарды, фактыларды, элдик калсикалык күүлөрдү жана обондорду мисал катары сабактын объектисине айландыруудан тажабашы керек. Рухий маданият менен кошо материалдык баалуулуктарды, эстеликтерди, жер байлыктарын, географиялык аталыштарды чечмелөө аркылуу да сабакта көрсөтмө курал катары мисал кылып, аны чечмелеп берүү менен да патриотизмди арттырууга кызмат кылары бышык. Бул, албетте, азыркы ааламдашуу замандагы эртеңки күндүн жаш адиси үчүн эң баалуу сапаттар болуп калмакчы. Демек, сабакта жалаң гана грамматикалык сабаттуулукка басым жасап жана тилдин бөлүмдөрүн өтүп коюу менен чектелбестен, эртеңки адистин ар тараптуу өнүгүүсүнө ар бир өтүлгөн сабакта кам көрүшүбүз негизги милдетибиз экендигин түшүнүшүбүз зарыл. Ошондо гана биз эртеңки күндүн кесипкөй адисин тарбиялап чыга алабыз.

Албетте, жогоруда сөз болгондой эле өзөктүк компетенциялардын бир багыты катары эле жалпы маданият таануучулук компетенциялар сабактын негизги максатын түзүп туруусу милдет. Ошондо гана кыргыз тили жана адабияты сабагындагы ар бир өтүлгөн сабак студенттердин жан дүйнөсүнөн орун алып, ар тараптуу билим жана маалымат алуунун бирден-бир булагы катары сый-урматка ээ болот. Бүгүнкү күндөгү кыргыз тили жана адабияты предметинин мугалимдери ушул миссияны сабакта аткарышпайт же толугу менен тиешелүү түшүнүктү жеткиликтүү бере алышпайт. Жөн гана грамматикалык материалды тема кылып өтүп коюп тереңдетип сабак бербеген, эптеп эле убакыт өткөргөн учурлар жок эмес. Мындай мугалимдер педагогдук милдетин толук аркалаганда гана ааламдашуу мезгилиндеги эртеңки күндүн талаптарына жооп бере ала турган патриот уул-кыздарыбызды келечектен көрө алабыз. Ошондуктан кыргыз тили жана адабияты сабагынын мугалимдеринин алдында кош милдет жүктөлгөнүн аңдай билишибиз – бүгүнкү коомдун негизги талабы болуп кала берет.

Ошентип, кыргыз тили жана адабияты сабагы бизге белгилүү болгондой бир гана кыргыз тилинен эрежелерди жазууну жана көркөм адабий тексттерди окууну камтыган сабак болбошу керек экендигин дагы бир жолу белгилеп коюубуз шарт. Ал ар дайым универсалдуу болуп, анда ар тараптуу мүнөз камтылып турушу керек. Билим берүү стандартында белгиленген компетенциялар – бул жөн гана билим берүүнүн мазмуну эмес, алар студенттин дисциплинаны негизинде ээ боло турган адамдык, кесиптик жана адистик болочогунун формасы, ошол сабакты өздөштүрүү багыты. Студенттеги мына ушул касиеттер анын сабакта отурган учурунда, сабакка

---

---

даярданган маалында алган билиминин, көндүмдөрүнүн негизинде компетенциялардын бул же тигил бөлүгү түзүлүп калыптанат, демек, алган билим анын келечегинин түздөн-түз маңызы катары кызмат аткарат. Ошондуктан кыргыз тили жана адабияты сабагынын мугалими сабактагы өзөктүк компетенцияларга бөтөнчө көңүл буруусу абдан маанилүү. Мындай компетенцияларды калыптандыруу менен мугалим жалпы билим берүү процессинин предметтик ишмердүүлүк жаатын функционалдаштырат жана ушул компетенциялардын комплекстүү аткарылышы менен билим берүүнүн максаты аныкталат.

Демек, жогоруда кеп болгондой, бүгүнкү күндүн негизги талабы катары эртеңки күндүн заманбап адистерин тарбиялоо милдетин жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын алдына коюп жатат.

Турмуш-тиричиликтин ар түрдүү чөйрөсүнө, кырдаалдарда деңгээлдерге ылайык кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) бөлүштүрүп, колдонуу көндүмдөрүнө ээ болууну камсыздоо менен, аны баарлашуунун түрдүү кырдаалдарында колдонуусуна жетишүү максатында маданий компетенцияларга бөтөнчө басым жасалыш зарыл.

Ушул эле негиз менен котормосуз тил үйрөнүү методун (көрсөтмөлүүлүк, жаңсоо, кыймыл-аракет, окуп түшүнүү, маалыматты угуп кабыл алуу, маалыматтар көп болгон учурда керектүүсүн айырмалап таба билүү көндүмдөрүнө ээ болуусу талап кылынат. Көркөм тексттерди, маалыматтык мүнөздөгү тексттерди да колдонуусу керек: гезит-журналдардан алынган жаңылыктарды, макалаларды, интернет булактардан алынган тексттерди, графиктерди, нускамаларды, кулактандыруу же жарнактарды пайдалана билүү сунушталат. Ал текст эмне жөнүндө экенин аныктоо, темасын аныктоо, текстте берилген кайсыдыр маалыматтарга тиешелүү цитатаны табуу, тексттен кайсыдыр бир маалыматтын тууралыгын (туура эместигин) аныктаган фактыларды табуу деген сыяктуу көнүгүүлөр менен бекемделиши шарт. Ошол эле учурда бөтөн тилдүү аудиторияларда кыргыз тили жана адабиятын окутууда текстти өздөштүрүүнүн бир нече этаптарын: таанышуучу (тексттин аталышын ырастоо үчүн негизги ойду табуу, тексттин планын түзүү, тексттин мазмунун план боюнча айтып берүү), үйрөнүүчү (окулуп жаткан текстти максималдуу толук түшүнүү жана кабыл алуу, тексттин өзүнчө бөлүктөрүн кайра окуп чыгуу) окуу, лексикалык-грамматикалык жаатта иш алып баруу (жаңы сөздөр менен иштөө, сөздүктөрдү колдоно билүү сыягындагы этаптарды милдетүү түрдө басып өтүү зарыл. Бул үчүн окутуучунун ар бир сабакта текстти окууга чейинки, тексттин үстүндө иштөө, текстти окугандан кийинки иштерге дамамат басым жасоосу талапка ылайык келет. Мындагы ар бир этаптагы процессте окутуучу маданий компетенцияны жетекчиликке алуусу шарт. Бул өзгөчө тексттердин мазмунунда, баарлашуунун нугунда чагылдырылып турушу абзел.

---

---

Маданий, элдик каада-салт, улуттук тарыхтын, менталитеттин, салт-адаттардын маңызын тереңден ачып берүү маанисин камтыган жана адамдагы асыл сапаттарды даңазалаган, ошондой эле элдүүлүк идеясын билдирип турган тексттерди сабактын материалы катары тандап алуу менен окутуучу аны текстти толук өздөштүрүүнүн түрдүү процессинде (угуп түшүнүүдөгү негизги кыйынчылыктарды жоюуда, угууга чейинки көнүгүү иштеринде, угуу учурунда жана угуу бүткөндөн кийинки жасалуучу көнүгүүлөрдө, түшүнгөнүн текшерүү үчүн угуу бүткөндөн кийинки тапшырмаларда) студенттердин жан-дүйнөсүнө акырындык менен куя алат. Ошентип ар бир өткөн сабактагы тексттер, көркөм адабий чыгармалар, аргументтер аркылуу студенттердин коомдо өзүн алып жүрүү, учурашуу, баарлашуу маданияты аздап калыптанып, кимге кандай мамиле кылуу керек экендигин сезе билип, вербалдык эмес каражаттар аркылуу туюндурулган туюмдарды да өздөштүрүү деңгээлине жетиши керек. Бул үчүн студент тарыхты, ата-баба салтын, философиясын, психологиясын, медицинасын, дипломатиясын, маданиятын, элдик оозеки чыгармаларын мыкты билгени жөн. Ушулар кептик пикир алышуу көндүмдөрүн арттыруу иш-аракеттеринде да негизги көңүл борборунда туруучу кызмат бойдон калуусу керек. Мында окутуучу студентке кептик пикир алышуунун төмөндөгү критерийлерин өз алдынча аңдап-билүүсүн өрчүтүп ошол көндүмдү өзүнүн мындан кийинки турмушунда дамамат колдонуусуна шарт түзүп берүүсү керек.

Жогоруда аталган инсандык маданияттуулукту калыптандыра турган максат сабактагы баарлашуу процессинде ар дайым башкы орунда туруп, ушуга ылайык алдын ала тандалган маданий компетенцияларга басым жасалган кептик материал тынбай кайталанып жана уланып туруусу менен алгылыктуулукка жетүүгө болорун окутуучу эстен чыгарбоосу ийгиликке алып келет. Мунун баары стандартта берилген күтүлүүчү натыйжаларга ылайык сабактардын максаттарын коё билүү менен байланыштуу болот. Анда милдетүү түрдө сабактын максаты менен мазмунунун байланышы болуп, ал ошол биз тандап ала турган тексттин мазмунуна шайкеш келиши зарыл. Кыргыз тили жана адабиятын экинчи тил катары окутуудагы кырдаалдык тапшырмалар да дал мына ушул маданий маани камтыган тексттер, диалогдор жана многогдордун базасында ишке ашырылышы максатка ылайыктуу келет. Муну менен окутуучу студенттин кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы функционалдуу сабаттуулугун калыптандыруу милдетин аркалайт.

Албетте, кыргыз тили жана адабиятын экинчи тил катары окутуудагы чыгармачыл жазуу иштерин жазууга үйрөтүү менен окутуучу ошол сабакта колдонулган, анализденген тексттин мазмунун жазуу иштеринде андан ары да бекемдеп, студенттердин сүйлөө маданиятын гана калыптандырбастан, жазууда да оюн так, даана жана иреттүү, логикалуу бере билүүсүнө кам көрөт. Ошентип кыргыз тили жана адабияты дисциплинасынын окутуучусу

---

---

студенттердин тилдик жана кептик көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн иштеп чыккан тапшырмалардын негизин маданий компетенциялар түзгөндө гана башкы максатка жетүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт, ал үчүн ал ар бир сабагында төмөнкүлөрдү камсыздоого жетишиши керек:

- Окуу материалдарын түзүүдө милдеттүү түрдө маданий компетенцияга жооп бере турган материалдарды тандап алууга;

- Маданий компетенцияларга мазмундук жактан жооп берген материалдар системалуу түрдө өтүүгө;

- Маданий компетенциялар мурунку сабактагы теманы кийинки сабактагысы толуктап, кошумчалап турууга;

- Студент кетирген каталар менен иштөө жана ал каталардын себептерин аныктап, аны менен дамамат жеке иш алып барууга;

- Маданий компетенцияны камтып турган көркөм туундуларды (макал-лакаптарды, элдик жөө жомокторду, табышмактарды, фразеологизмдерди, эпосторду, акын-жазуучулардын, белгилүү инсандардын, агартуучулардын айткандарын, афоризмдерди ж.б.) студенттердин кеп ишмердүүлүгүнүн объектиси катары колдонуусуна кеңири мүмкүнчүлүктү системалуу түзүүгө.

#### ***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Симдянова Г.Н. Методика формирования общекультурной компетенции у учащихся // Вектор науки Тольят. ГУ. – 2012. – № 1. – С.262–263.
2. Троянская С.Л. Общекультурная компетентность: опыт определения и структурирования // Культурно-историческая психология. – 2008. – № 2. – С.19–23.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С.58–64.
4. Бексултанов Э. Компетенция, компетенттүүлүк, Кыргыз тилинин морфологиясын окутуудагы компетенттүүлүк тууралуу // «Наука. Новые технологии и инновации Кыргызстана» – 2016. – №9. – С.241.

***Рецензент: Оторбаев Б.К. – филология илимдеринин кандидаты,  
Ж.Баласагын атындагы КУУнун профессору.***

## Филология

УДК 80/81

**Kang Xiaoming***Northwest Normal University, Lanzhou, Gansu, China***Канг Сяоминг***КЭР Түндүк батыш педагогика университети,  
Ланьчжоу, Гансу, Кытай Эл Республикасы***Канг Сяоминг***Северо-Западный педагогический университет,  
Ланьчжоу, Гансу, Китайская Народная Республика***Study on the adverbs of degree “tai” “hen” and the sentence pattern “tai.....hen”  
in dungan language****Дунган тилиндеги даража тактооч “тэ” “хын” жана “тэ...хын” сүйлөм  
моделдерин талдоо****Анализ моделей предложений степенных наречий «тэ» «хын» и «тэ...хын» в  
дунганском языке**

**Abstract:** *Dungan dialect is an extraterritorial variant of modern Chinese northwest dialect. Compared with the latter, the degree adverb system and sentence pattern that expressing degree of the former are slightly monotonous in Dungan language for only " Tai, Hen, Shen, Ken, Zui " and sentence pattern " Tai...Hen " are commonly used. This paper collects the relevant expressions of Dungan literature works such as novels, poems, fables and Gujin'er. It is found that degree adverbs " Tai " and " Hen " and the sentence pattern " Tai...Hen " are most frequently used and special in Dungan, therefore, their characteristics are briefly introduced.*

**Аннотация:** *Дунган тили бул-заманбап кытай тилинин түндүк-батыш диалектинин экстерриториалдык варианты. Дунган тилинде даража тактоочтордун системасы жана даражаны билдирген көп кездешүүчү сүйлөм формаларынан "тэ, хын, шын, кын" жана "тэ...хын" деген түрлөрү бар. Бул макалада автор дунгандардын аңгеме, поэзия, жомок сыяктуу адабий чыгармаларындагы тиешелүү сүйлөм моделдерин жыйнактап аталган өзгөчөлүк боюнча кыскача талдоо жасайт.*

**Аннотация:** *Дунганский язык-это экстерриториальный вариант северо-западного диалекта современного китайского языка. По сравнению с последним, система наречий степеней и степень выражения первого немного однообразны. Наиболее часто употребляемыми являются «Тэ, хын, шын, кын и тэ...хын», и т.д. В этой статье собраны соответствующие выражения в литературных произведениях дунганского языка, такие как романы, стихи, сказки, и обнаружено, что «тэ», «хын» и «тэ ... хын» часто используются и относительно особенные, поэтому мы кратко представим их характеристики.*

**Keywords:** *dungan language; adverbs of degree; tai; hen; tai...hen; sentence pattern*

**Урунттуу сөздөр:** *дунган тили; даража тактооч; "тэ...хын"; сүйлөм модели*

**Ключевые слова:** *дунганский язык; наречия степени; тэ; хын; тэ... хын; анализ предложений*

**1.Introduction.** In 1924, the descendants of the Hui people who came from Shaanxi and Gansu Provinces and settled down in Central Asia in the late Qing Dynasty were designated as the “Dungan people” by the Soviet Union government during the process of nationality identification and demarcation. In 1937, *Dungan Orthography Plan* by Yu.YangShan was included in *Dungan Orthography Problems*, setting a precedent for the study on Dungan language.

Since then, lots of scholars such as A.A. Dragunov, E.D. Polyvanov, L.V.Sherba wrote monographs introducing Dungan language. Among them, A.A. Dragunov’s paper *Study on the Grammar of Dungan Language* has made wonderful contributions to studies on Dungan language.

After the 1950s, studies on Dungan language has achieved remarkable results. Lots of masterpieces like *Concise Grammar of Dungan Language* (1957), *Outline of the Morphology of Dungan Language* (1982), *Outline of the Syntax of Dungan Language* (1987). ), *Types of Dungan Language* (1977) were completed successively. In recent years, domestic studies on Dungan language have also made considerable progress.

It is shown that studies on Dungan language mainly attach importance to macro aspects, such as phonetics, vocabulary, and grammar, but rarely involve a specific grammar point. By reading the literary works in Dungan language, including novels, poems, folk tales by some famous Dungan writers, the author found that different from dialects in northwest China, which have complicated systems of adverbs of degree and sentence patterns, Dungan language has been natively monotonous system. The adverbs of degree “tai”, “hen” and the sentence pattern “Tai...hen” are the most commonly used and representative. Therefore, this paper laid stress on the analysis of the characteristics of them.

**2.Adverb of degree “Tai”.** In Dungan language, “tai” is one of the most commonly used adverb of degree. It is used in the following forms:

(1) Tai + *adj./v.+(n.)*

The flowers are in full bloom. However, the weather is too cold outside.

(Хуар кэди тэ жүн, вэту тэ лын.)

The flowers are so beautiful.

(Жыгы хуар кэди тэ хо кан.)

He is a very dutiful son. It is of great difficulty to work as an examiner.

(Эрзы тэ щёчун мучин, жянца жынди хуо тэ нэн.)

(2) Tai + *v. + v.*

I’m full of criticism on you.

(Вэ тэ щён фо ни.)

It is seen from the above examples that the adverb of degree “tai” is used as an adverbial before adjectives, verbs, or two verbs. Lin Tao (2012) pointed out that the adverb of degree “tai” indicates the “highest degree”. Wang Sen (2000) elucidated that “tai” is often used in affirmative sentences. However, we found the negative usage of it when collecting corpus.

Examples are as follows:

I’m really not resigned to that, and bitterly regretted.

(Тэ бу сүщин, тэ хухуй.)

**3. Adverb of degree “Hen”.** In Dungan language, the adverb of degree “hen” is less frequently used than “tai”. Its usage is mainly as follows:

(1) *adj.* + *de* + Hen

This spotted pigeon is very kind-hearted just like you.

(Жыгы бэнгэр лян ни йиён, щынчон ходи хын.)

(2) *v.* + *de* + *adj.* + *de* + Hen

They overemphasized the old rules because of that. Because he overemphasized the old rules.

(Йинви нагэ ба ло гуйжю жўади жин.)

(3) *v.* + *n.* + *de* + Hen

My master’s wife loves flower very much as well.

(Вэди сынён е нэ хуарди хын.)

It can be concluded from the above examples that when the adverb of degree “hen” functions as a complement in the sentence patterns of “*adj.* + *de* + hen” and “*v.* + *de* + *adj.* + *de* + hen”. Lin Tao (2012) noted that “hen” shows a “higher degree”. In addition, it is worth mentioning that “hen” has two distinctive usages when functions as an adverb of degree:

(4) Hen hen *de* + (ye) + negative word + *adj./v.*

The water is very cold.

(Фи хынхынди бу жэ.)

The rope is loosely fastened.

(Шынзы хынхынди мо за хо.)

The rice is far from ripe.

(дозы хынхынди е мо фу.)

It is stated by Wang Sen (2001) that the degree shown by “hen hende” in Dungan language is actually a combination of the degree of adverbs of “shen” and “hen”, indicating a slight negative tone, and it is usually used before the negative word. There is also a sentence pattern of “hen hen *de* + ye + negative word”.

(5) Hen + *adj.*

It is commonly believed that adverbs of degree can only be used to modify adjectives about qualities, but not adjectives about condition. However, in Dungan language, the adverb of degree “hen” can be used as a modifier for the adjectives about quality and those about conditions. It modifies the adjectives of conditions in the following two ways:

(1) Hen + *adj.* in the AABB form

On the dark road, several people come early. They are making their way to somewhere in a hurry.

(Ма ма хў хў йын лў шон, жигэ зо гуон. Дэдо зу натэр чини, хын хуон хуон мон мон.)

(2) Hen + *adj.* in the AAB *de* form

The house is really lively and hopping. Hearing the noise, I am writing.

(Фонли хуын хуочынди ни, чисын жэтынтын; жовэй хын лан хуанхуанди, вэ жын зу сывын.)

The members are very dusty. A cloud of dust rose as they passed by just like that caused by the camels running over this morning.

(Туан ған хын тў зонзонди , дуанщён шонфу гуо .йичүн луотуо по гуо чи , ту воха джын луо.)

About the function of “hen” modifying the adjectives about conditions, the author looked up the *Modern Chinese Dialect Dictionary*, and consulted the dialect scholars in

northwest China's Shaanxi, Gansu Provinces and Ningxia Hui Autonomous Region. However, the function was not found. Therefore, further researches are still needed to figure out whether this function had existed in the dialects in northwest China and later disappeared, or it is the result of the Dungan language absorbing the expressions in Russian, Turkic, Persian and Arabic.

In the above given sentences, “hen” all serve as an adverb of degree. In addition to that, it can also be used to represent “an approximate number” and “a common situation” in Dungan language. There are examples as follows:

Beside the alfalfa ground are several mulberries.

(Колхоз мушү ди бонгәни жон ди хын жи кә сон фу.)

Waters don't always go to pure so that fish swim. The world doesn't go without a hitch so that people live.

(Хә фили бу хын чыан чын, йинцы ю юрни, Шы шон хо бу нын юн фан, йинцы ю жынни.)

In the above examples, “hen” indicates “an approximate number” and “a common situation” respectively. The second function is still seen in the dialects in Gansu Province, but not in Mandarin. To sum up, “hen” not only serves as an adverb of degree in Dungan language, expressing a “higher degree”, but also has the functions shown in the last two examples.

**4. The sentence pattern “Tai...hen”.** In Dungan language, in addition to the adverbs of degree “tai” and “hen”, the sentence pattern “tai...hen” is also used frequently to express the degree. Its function is mainly as follows:

I love you so much.

(Ба ни во нәдихын. Жәрди.)

The fish is down-right delicious.

(жыгы хуо ю тә щәнли.)

It is highly unstable last night.

(Нә йи вәщи, тә бу аннинди хын ли.)

Different from the dialects in northwest China collocating “hen” after verbs or adjectives or using “tai” before verbs or adjectives to indicate the degree, such as “mei de hen (wonderful)” and “taimei le (so great beautiful), Dungan language has a unique expression through combining “tai” and “hen” to form a sentence pattern of “tai...hen” which shows the “highest degree” and represents a structure of “adverbial—adjective verb as head — complement”. The dialect scholars we consulted all said they had never seen this function before. It is certainly true that the sentence pattern “tai...hen” is the outcome of the exchanges between Dungan language and other languages, and its cause still needs further researches.

**5. Conclusion.** The characteristics of the adverbs of degree “tai” and “hen” and the sentence pattern “tai...hen” in Dungan language can be summarized in three points. First, they all show a high degree, but vary in “the level of degree”. Among them, “tai” and “tai...hen” both indicates the “highest degree”, and “hen” represents a “higher degree”. Secondly, they all are frequently used in Dungan language, but the frequency of “hen” is not as high as that of “tai” and “tai...hen”. In terms of their functions, “hen” can also be used to indicate “an approximate number” and “a common situation”, except for being used as an adverb of degree. Also, “tai” is usually used as an adverbial in a sentence, “hen” mainly serves as a complement, and for the sentence pattern “tai...hen”, “tai” is an adverbial and “hen” is a complement. In conclusion,

---

---

they have similarities and differences as well and complement each other in functions, forming a system that expresses degrees in Dungan language.

As an extraterritorial variant of the dialects in northwest China's (Hu, 2002), Dungan language is the living fossil of the dialects in the late Qing Dynasty, and a "mirror" reflecting today's dialect in there (Yang, 2018). Therefore, we should attach importance to Dungan language and conduct in-depth and detailed researches on it.

**References:**

1. Hu Zhenhua (2000). Research on Dungan Language and Chinese Teaching in Kyrgyz Republic[J]. Language and Translation, (04),11-14.
2. Lin Tao (2012). Research on Dungan Language[M]. China Social Sciences Press.
3. Wang Sen (2000). Study on the Grammatical Phenomena in Dungan Language[J]. Studies in Languages and Linguistics, (4),66-73.
4. Wang Sen (2001). Study on the Order the Words of DunganLanguage[J]. Chinese Language, (3),225-229.
5. Yang Tongjun. The "Living Fossil" of the Dialect in Northwest China — Dungan Language[N]. Guangming Daily, 2018-08-12(12).

**Expert comments:**

This paper summarizes the characteristics of the degree adverbs "Tai" and "Hen" and the sentence pattern "Tai.....hen" in Dungan language through comparing "Tai" and "Hen" and the sentence pattern "Tai.....hen" in Dungan language with Shaanxi Gansu dialect. This paper analyzes the characteristics with details, and the conclusion is credible, so we agree to publish it.

**Professor Wu Heping, Doctoral Supervisor**

---

---

УДК 894.341:82.31(575.2)(04)

**Орозалиева Ж.М.**  
Ж.Баласагын ат. КУУ/  
КНУ им. Ж.Баласагына  
**Orozalievа J.M.**  
KNU J.Balasagyn

**Н.Байтемировдун поэма жанрындагы изденүүлөрү (70-80-жылдардагы  
поэмаларынын мисалында)**  
**Поиски Н. Байтемирова в жанре поэмы (на примере произведений поэта  
70-80х годов)**  
**Search for the genre of the poem by N. Baitemirov (example of poems of the 70-  
80 years)**

***Аннотация:** Макалада кыргыз адабиятынын 70-80-жылдардагы поэма жанрындагы өнүгүшү белгилүү акын Н.Байтемировдун чыгармачылыгынын мисалында иликтөөгө алынат. Акындын поэмаларындагы жаңычылдыктар, формалык жана идеялык, көркөмдүк изденүүлөр анализденет.*

***Аннотация:** В статье анализируется развитие жанра поэмы в кыргызской литературе 70 - х и 80 - х годов XX века на примере творчества известного поэта Н.Байтемирова. Рассматриваются новизна поэм поэта, а также поиски художественных форм и содержания.*

***Abstract:** The article analyzes the development of the poem genre in Kyrgyz literature in the 70's and 80's of the XX century on the example of the famous poet N. Baitemirov. The novelty of the poet's poems, as well as the search for artistic forms and content is considered.*

***Урунттуу сөздөр:** лирика, эпикалык поэзия, поэма, образ, лирикалуулук, романтикалуулук, лирикалык каарман, жандандыруу, арноо-поэмалары, реализм.*

***Ключевые слова:** лирика, эпическая поэзия, поэма, образ, лиризм, романтизм, лирический герой, олицетворение, поэмы-посвящения, реализм.*

***Keywords:** lyricism, epic poetry, poet, image, lyricism, romanticism, lyrical hero, impersonation, poems of dedication, realism.*

Н.Байтемировдун кичинекей турмуштук окуядан улам жаралган «Саат алты ноль-ноль» поэмасы бөтөнчө бийик патетикалуулуктун негизинде жазылган. Мында жашоонун түбөлүктүүлүгү, өмүр улана берээрлиги, ал эстафета сыяктуу атадан балага калып улана тургандыгы даңазаланган. 4-январь саат алты нөл-нөлдө лирикалык каарман уулдуу болгон. Анын «мен кайра баштан туулдум» деген кубанычы кылган ишин эми баласы улантат деп элде айтылган философиялык маанини билдирет. Ушул эле идея «Тушоо» деген поэмада тереңдетилет. Жогорку поэма тынчтык күндөгү адамзаттын тукум улоочулук идеясын баяндаса, ал эми мында болсо ошол тынчтык күндө жарыкка келип чоңойуп келе жаткан уулу менен апаат согуштун алгачкы күндөрүндө төрөлүп, жарык дүйнөгө келери менен согуш каарын тартып чоңойгон лирикалык каармандын тагдырлары карама-каршылыкта контрасттык маанайда сүрөттөлөт. Ата-энеси кашында болуп, там-туң баскан баласынын тушоо тоюн кесүү аземинде лирикалык каарман өзүнүн тушоосунун кесилбей калгандыгын ойлойт. Батыштан согуш кабары

чыгып, көптүн бири катары лирикалык каармандын атасы эл-журт, Ата-Мекенди коргоого согушка аттанат. Эртеси ай-күнүнө жеткен энеси көз жарат:

Өзү кесип киндигин,  
Коңур салкын күзүндө.  
Жоолугуна ороптур,  
Кызылчанын ичинде! [4:162]

Ошентип, согуш каарын жарыкчылыкка келген биринчи эле күнү сезген бала кийин да мунун оор залакаларын тартып жүргөнү андан ары окуган адамга белгилүү болот.

Ошондонбу? Ким билет?,  
Майпарыраак басыгым.  
Түптүз жерден жыгылып,  
Ооруйт кызыл ашыгым [4:162], –

деген жыйынтык чыгарат. Оор тагдырга жаштайынан туш болгон лирикалык каармандын жаш кезинен турмуштун кыйынчылыгын тартканы поэмада эң бир элестүү берилген. Кызылча талаасында иштеп жүрүп төрөгөн эне уулун жонуна таңып алып, эртеси жумушка чыгууга аргасыз болот. Ушул жерден автор эненин портретин өтө реалдуу ачууга жетишкен. Кан күйгөн согушка аттанган жарын жоктоппой, колхоз талаасында иштеп, аны менен бирге энелик оор жүктү көтөрүп, чыдамкайлыктын, кайраттуулуктун, эрктүүлүктүн нагыз үлгүсүн көрсөткөн лирикалык каармандын энесинин образы чыныгы тарбиялоочу касиетке ээ экендиги талашсыз.

Ал эми төрөлгөнүнүн алгачкы күнүндө эле согуш каарынан жүдөп чоңойгон лирикалык каарман согушка деген жек көрүүсүн ачык эле билдире алган:

Бешигиме танылып,  
Көтөрүлүп жүрүпмүн.  
Бешиктеги кезимде,  
Согуш каарын билипмин! [4:162]

Энеси жокчулуктун айынан айыл-апага жентек да бере албай абысын-ажындарынын таландысында калат. Эптеп-септеп жашаган күнүмдүк турмуш кийин баланын тушоосун кесүү ырымына да мүмкүнчүлүк бербеген.

Аяк шилтеп басканда,  
Тушоомду да кеспептир.  
Тушоо кесүү бардыгын,  
Ойлобоптур, сезбептир.  
...Атам болсо тушоомду,  
Кеспейт беле деп калам.  
Тушоо кесүү жакшы, го,  
Ар убакта эске алам. [4:162]

Ошентип, лирикалык каарман өзүнүн бала чагында кеткен кемчиликтерди өз уулунун тагдырында толуктагысы келет. Элдик салттын жакшынакай үлгүлөрүн сактап, аны колдонуу идеясын автор кеңири жайылтууну ушул сыяктуу чыгармаларында көздөйт. Турмушта тушоо кесүү салтынын символдук

---

маани камтып турушун өтө ишенимдүү ачып берген. Ата-баба салтында тушоо кесүү аркылуу турмушка ишенимдүү кадам шилтоо ишеничин сакташкан. Алдыда кездешкен кыйынчылыктарды оңой жеңип өтүп, мындан ары мүдүрүлбөй шыр басышына тилек кылышкан. Баланын бутуна ырым менен байланган тушоо жиби кыркылуу менен мындан кийинки кадамы тушоосуз, тоскоолдуксуз шыдыр болсо деген аруу үмүттү сөздүн магиялык күчкө сыйдырышкан да ар кандай терс көрүнүштөрдөн, бут тосуулардан алдын-ала калкалаган экен. Мына ошондой улуу салттын, ырым-жырымдан куру жалак өскөн лирикалык каарман өзүнүн майпарыраак басыгын да ушул куру калуудан көрөт. Ошону менен бирге эгер атам болсо тушоомду эл сыяктуу эле кесип коймок экен деп да тагдырына, анан согуш кесепетине нааразылык келтирет. Ушундан улам улуу муун жана кичүү муун бактысы таразага салынып, өзүнүн согуш ызгаарында өткөн бала чагын кейиш менен эстесе, ошол эле учурда өз уулунун бактылуу балалыгы анын көңүлүн жубатат. Атасы согушка аттанганда төрөлүп, энеси ырым менен атын Төлөн койгон лирикалык каарман ошол бойдон ата жытын искебей өстү. Эми ошол боштукту толтуруу үчүн ал өз уулуна аталык мээрим менен кошо аталык тарбия берип келет. Бул эки муундун эки башка чөйрөдө, эки башка шартта өсүшү согуш элесин дагы тереңдетип дааналык, тактык алып келет. Лирикалык каарман тынчтык күндө өз уулуна той берип жатып, ушул той, ушул тынчтык күн үчүн өз атасы баштаган канчалаган эр-азаматтардын өмүрү кеткендигин эскерет. Бирок алардын өмүрү бошко кетпестен бүгүнкүдөй нечен тойлордун төлөмөрү (башкы каармандын аты да шарттуу болуп, символикалык маани камтып турат) болгондугун ойлоо менен тынчтык күндө той-тамаша менен күн өткөрүүгө эч нерсе жетпесине макул болот.

Тушоо кесүү турмушка,  
Түз бастырат жакшы го.  
Той шылтоосу болгонго,  
Тушоо кесүү бакты го! [4:162]

Чыгарманынын оптимисттик маанайдагы финалы эртеңки турмушка ишенүү, бүгүнкү жыргалчылык жашоого ыраазычылык сыяктуу идеяларды даңазалайт. Поэма болгону 30 куплет, 120 саптан турса да жогоруда сөз болгондой муундар ортосундагы байланышты, ата-бала проблемасын, элдик салттын адам турмушундагы жана коомдогу ордун, өткөн согуштун каардуу элесин реалдуу чагылдырып, кыскалыгына карабай жалпы адамзаттык проблемаларды ишенимдүү жана так чечмелеп берген.

Бактылуу балалык чагы согуш апаатына тушугуп, жаштайынан жетимчиликтин, жокчулуктун каарын көргөн лирикалык каарман – Төлөндүн образы «Бир баш буудай» поэмасында андан ары дагы тереңдетилген. Согуш ачкачылыкты, жокчулукту гана алып келбестен, өзү менен кошо келте оорусун жетелей келгени белгилүү. Тылдагы элдин аянычтуу абалын сүрөттөө менен автор поэмадагы сюжеттиндеги окуянын башталышына (экспозиция) шарт түзөт.

Бул чыгармада туш тарабынан кыскан оору, ачкачылык, жокчулукка моюн бербей түнкүсүн «баардыгы фронт үчүн, баардыгы жеңиш үчүн» ураанынын астында иштеп, согушта кан кечип жүрүшкөн жакын туугандарына, аталарына, агаларына дан-азык жана кийим-кече жөнөтүү менен уйку бетин көрбөгөн айылдык адамдардын элеси реалдуу тартылган. Согуш каары тыл адамдарынын кары-жашы дебей жүрөгүнө терең баткандыгын «чачына уйгак жабышкан 3 жашар» кыздын образынан улам ачык чагылдырылган. Жайкалган эгин талаасын аралап бараткан лирикалык каарман бир кызык окуяга туш болду. Суу жеп кеткен арыктын кырынан чыга албай, бети-башынан бери боз ала чаң болуп, жыгылып кайра туруп жаткан кызды аттан түшө калып тургузуп койгондон кийин гана анын колунда бир баш үзүлгөн буудай жүргөнүн байкады:

«... Уурдаган жокмун... деп алып,  
Ийининен тынып дем алып.  
Бышактап ыйлап баштады,  
Кармаган бир баш буудайын  
Акырын жерге таштады...» [4:162]

Үч жашар кыздын машак терип атасына жөнөтүү камын ойлогон балалык баео жүрөгү аркылуу автор согуштун жай турмуштагы жөнөкөй адамдарга кылган трагедиясын ачып бергендигин ар бир окурман баамдабай койбойт:

Апкелдим машак атама,  
Нан жасап жибер, макул э?  
Жаргылчакка алпарсын,  
Эжекеми чакыр э?  
Ийилген бир баш машакты,  
Сунганын көрдүм энеге. [4:162.]

Демек, тынч жаткан совет элинин бейпилдигин бузган согуш элеси эч кимди кайдыгер калтырган жок. Оюндан башканы капарына албай, бактылуу чоңоер мезгилинде турмуш каамыты мойнуна эрте илинген миллиондогон өзү курлуу балдардын типтүү өкүлү катары бул үч жашар кыз да энесинин жүгүн жеңилдетип, атасына посылка салып жеңиштин тез жакындашына салым кошкусу келет. Бирок ал кандуу согуш эчак эле анын энесине кара кийгизип, ал эми анын өзүнүн жүрөгүнө болсо түбөлүк өчпөс так салып койгондугун али андай элек болчу:

“... Ал бала кайдан билмекчи,  
Неге ыйлап жатат энеси?  
Атасы өлгөн майданда,  
Белгисиз кайда денеси.  
Посылка салып жатканын,  
Ар кимден көргөн эмеспи.  
Посылка салам деп ойлоп,  
Машакты терген эмеспи...” [4:162]

Н.Байтемировдун бул үч жашар кызы – А.Осмоновдун Бүкөнтайы сыяктуу жаштайынан оор тагдырлуу согуш мезгилинин баласы. Булардын тагдыры да

---

---

окшош. Алар көптөгөн советтик балдар сыяктуу өз мезгилинин курмандыктары эле.

Н.Байтемировдун согуш темасындагы поэмалары трагизм менен драматизмге жык толгон ошол эле учурда терең психологиялуу лиризмге сугарылган өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Кыска турмуштук окуядан кыска бирок терең ойду, маани-мазмунду жарата билгендиги бул акындын чеберчилигин айгинелөөчү далил болуп саналат.

1981-жылы жарыкка чыккан «Махабатым–канатым» жыйнагында акындын эки чакан поэмасы жарыяланган. Анын бири «Анархай баяны» деп аталат. Эмгек адамынын портретине арналган бул поэма адам баласы ээлик кылган түрдүү кесипчиликтин ичинен эң оору да, эң жоопкерчиликтүүсү да болгон чабандык иштин табиятын ачуу аракетинин негизинде жазылган.

Анархай чөлүнүн катаал шарты менен кошо анын жаратылышындагы өзгөчөлүктөр саналып, бир жагы адам кызыгаарлык маанайда сүрөттөлсө, бир жагы анын жан чыдагыс зериктирме табияты сүрөттөлүп келип, ошол бозоргон боз талаага эрктүүлүк менен барып чабандык кызмат өтөп жаткан Жолдоштун эрдигине таң берет. Ээн талаа эрме чөлдү эш тутуп, колхоз коюн бакан бул каарман адам эч ким баруудан баш тарткан Анархайда жашап жатканы үчүн адам мүмкүнчүлүгүнө, эрдигине, каармандыгына көрк берип турган личность экендигинде талаш жок. Ал жалпы элдин кызыкчылыгын өз кызыкчылыгынан жогору коюп жайы-кышы чөл менен эрмектешип келет. Чыдамкайлыгы менен үлгү болгон Жолдошту автор «түгөнбөгөн ойго» салыштырат. Анын чечкиндүүлүгү дагы эле болсо акынды таң калтырып, сөксөөлдүү эшилме чөлдөгү турмуш кечиримин келечектин улуу иши катары баалап, чыгармасында көрсөтөт да, аны түз эле баатырлык деп мүнөздөйт:

“...Түгөнбөс ойдой бул адам  
Чөлүндү жалгыз сураган.  
Эрме чөл ушул бир жерде  
Турганына кубанам.  
Баатырлык менен барыптыр  
Балбылдап оттой жаныптыр.  
Багынбас күчкө, талаага  
Падыша болуп алыптыр...” [5:232], –

деп адам менен жаратылыштын ортосундагы тирешүүдө адам баласы өзүнүн тайбастыгы, намыскөйлүгү, каармандыгы аркасында жеңип чыкканын салтанаттайт. Мына ушундай патетикалуу маанайдагы бул чыгармаларга белгилүү адабиятчылар К.Артыкбаев жана Л.Үкүбаевалар эң туура оң баа беришкен. [3:458,11:283] Алардын пикирлерин улай, лириканын баллада жанры адамдардын эрдигин баатырдыгын даңазалоо менен ошол сүрөттөлүп жаткан көрүнүштү сентименталдык жана романтикалык маанайда ички психологиясына сүнгүп кирип чагылдыруу болсо, «Анархай баянында» да Жолдоштун чабандык

кесиби, баардык тоскоолдуктарга карабай эрктүүлүк менен сөзүнө турушу жана табияттын адаттан тыш климатын күрөшчүлдүгү жана туруктуулугу менен жеңе билгендиги даңкталышы аркылуу чыгарманы баллада деп атасак жөндүүдөй туюлат.

«Ак башат» поэмасы элдик сюжет менен реалдуу чындыктын айкалышынан жаралган, экологиялык проблема көтөргөн көркөм чыгарма.

Булактын аты Ак башат,  
Булбулдар атын жатташат.  
Бир тамчы суусун ичкени,  
Бир жума бою макташат [5:232], –

деп поэма пейзаждык сүрөттөө менен башталат. Мында негиз болгон Ак Башат жөн гана пейзаж эмес ал элдин тарыхы, элдин жашоосу, ошону менен бирге улуу муундан кичүү муунга калуучу эстафета катары мурас кылып өткөрүп келген кымбат таберик. Эл аны ыйык касиеттүү нерсе катары баалап табынып келет:

“... Айтмакчы ыйык жагы бар,  
Адамдар келип табынаар.  
Көзүн булгап кеткендин,  
Көзүнө кырсык чабылаар.  
Айтылыт мурда мекен деп,  
Ак жылан жүрчү экен деп .  
Айыкчу экен суусунан,  
Ар кимдер келсе кесел деп.  
Байыртан элде кеп жүрөт,  
Баккан жан марыйт деп жүрөт.  
Атадан улап балага,  
Тазалап көзүн көп жүрөт...” [5:237]

Демек, жаратылыш менен адамдын карым-катыштыгы тээ алмустанан, башкача айтканда дүйнө бүткөн алгачкы башталыштан бери эле практикаланып келген. Булар бирин-бири толуктап турган эриш-аркак түшүнүктөр. Айлана-чөйрөсүз, айбанаттарсыз, жер жүзүндөгү ар кыл макулдуктарсыз, түркүн түрлүү өсүмдүктөрсүз, абасыз, суусуз же тагыраак айтканда, жандуу жана жансыз жаратылышсыз адам баласын элестетип көрүнүзчү. Адам жаратылыштын бир кымындай бөлүкчөсү катарында андан пайдаланууга, аны өз керегине жаратууга оокат-аш, кийим-кече катары сарптоого укуктуу, бирок ошол эле учурда ал кайрадан курчап турган айлана-чөйрөгө, акыл эстүү түрдө кам көрүп, анын келечегине ыңгайлуу шарт түзө билүүсү милдет болгон. Жаратылышка этият мамиле жасап, аны сактап урунбасаң, коромжуга учуратсаң, кор тутсаң эртели-кеч өз энчиңди албай койбойсуң деген тымызын эскертүү элдик миф, легендалардан баштап «Манас», «Кожожаш» сыяктуу эпостордо айтылып келген. Ушул идеяны акын өтө чеберчилик менен өркүндөтүп, элибиздин байыркы анимиздик түшүнүгү менен дааналантып ачып берген.

Адам баласынын жашоосу суу менен гана ..., өмүр жиби тамчы суу менен уланып турат эмеспи! Ошондуктан ата-бабаларыбыз суу жашоонун булагы деп

---

---

аздектеп келишкен. Суу тирүүлүктүн, жашоонун символу катары ар дайым адам жашоосунда алдыңкы планда турган. Бекеринен өлгөн адамга карата «ичээр суусу түтөнгөн экен» деп коюшпагандыр... . Н.Байтемировдун «Ак-Башат» поэмасында булак да жашоонун, өмүрдүн символу катары даңазаланат. Адамдар мына ушул булак суусу менен жан сактап, тукум улап келишкен. Ошол жашоо уланткан мезгилдерде булакты жогору баалап, тазалап, ыйык тутуп, анан ошол жөрөлгөнү атадан-балага, муундан-муунга өткөрүп келишкени. Автор ошондойлордун бири катары Энөө деп баяндайт да, ал да ата-баба салтын улап булак көзүн тазалап, соопчулук иштерин жүргүзүп, адамга жакшылык кылууну милдети катары тутунуп келет:

“... Энөөнүн ата-бабасын  
Эрксизден эске саласың.  
Муундан-муун уларда,  
Булакка бөлгөн санаасын.  
Калтырып далай кылымды,  
Канча муун ага жыйылды.  
Энөөлөр ошол булактын,  
Ээсиндей болуп туюлду...” [5:237]

Үзүндүдө көрүнгөндөй Энөөлөр булактын көзүн тазалоо менен адам баласына жасаган соопчулукту туюндурушкан. Бул – нукура кыргыз философиясы, ошону менен катар кыргыз маданиятындагы суффизим агымынын негизги белгиси болуп саналат. Булак көзүн ачуу же тазалоо ааламга карай кетчү жолду тазалагандай эле көрүнүш. Ушул жерден жазуучу Ч.Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестиндеги тунук булак тууралуу пейзаждык сүрөттөө эске түшөт. «Тоо арасында бир булак болот», – дейт аңгеме баяндап жаткан Алтынай. «...Көп киши каттабаган соң, анын айлана- тегерегин чөп басып, алыстан байкоо кыйын болуп калат. Ал эми жакындан келип, булактын көзүн ачып, бир аз баамга алсаңыз, анын күзгүдөй тунуктугуна, мелмилдеген тынчтыгына суктанбай кое албайсыз, булак бетинен күн да, асман менен тоо да, өзүңүз да көрүнүп турасыз» дейт лирикалык каарман чыгармада. Бул чыгармада тоодогу кадимки эле жөнөкөй булактын көзүнөн бүткүл аалам чагылып турганы сүрөттөлгөн. Демек, аалам менен куурчап турган айлана-чөйрөнүн сулуулугун булак өзүнө катып, кайра чагылтып турушу менен ажайып кооздукка ээ. Тунук булак тазалыктын, аруулуктун символу катары көркөм образдын деңгээлине чейин өсүп жетет. Башат сымал бүт эмгегин элге, коомчулукка арнаган, булак сындуу жан дүйнөсү таза, элге кызмат кылып, табиятты урматтоо менен келечек муундарга аны татыктуу өткөрүп берүү милдетин аркалаган Энөөлөрдүн элеси Ак-Башаттын образы аркылуу дааналаштырылат. Ушунусу менен Ак-Башат поэмада өзүнчө идеялык жүк көтөрүп турат. Тегин териштирип отурсак, бул образдын башаты – элде. Байыртадан эле тунук булак тазалыкты, тереңдикти символдоштуруп келген. Автор чеберчилик менен ошол традициялуу образды өмүрүн эл-журтуна,

жалпы адамзатка, кийинки муундарга ак ниет кызмат кылууга арнаган, бирок көкүрөк кагып, кызматын милдет кылганды билбеген, тескерисинче, аны адамдык, атуулдук парзым деп түшүнгөн карапайым айылдык жөнөкөй адамдар – Энөөлөрдүн мүнөзүн ачып берүүдөө ыктуу пайдаланган.

Билбеген келип карасын,  
Энөөнүн тогуз баласын.  
Атадан калган ырасмы,  
Алар да бөлөт санаасын.  
Тазалап көзүн алар да,  
Таптаган жорук бар анда.  
Байыртан келген кесипти,

Баалабай койсо жаман да [5:238], – деп Энөөлөр ата мурасы катары Ак-Башатты багып, тазалап келет. Атадан калган ыйык буюм катары булакты эң аяр урунушат. Ата кесиби катары булакты таза тутууну алар өз милдети катары туюнушат. Энөөлөрдүн образы М.Гапаровдун «Айгүл тоо» аңгемесиндеги Али аванын жаркын образын эске салат. Анда да Али ава апта сайын он чакырым алыстыктагы таштак жолду жөө басып келип, жолоочулар үчүн кам көрөт. «... Жай саратандын аптабында акактап келаткан жолоочунун жолунда дайыма бир кумура булактын муздак суусу күтүп туруучу. А булактын суусу муздак сакталсын деп кумура жерге көмүлүп, бетине жыгач капкак жабылып, а капкактын үстүнө алюминь кружка коюлуучу» – деген эпизодду эстесек бүткүл өмүрүн чаңкаган жүргүнчүлөргө ырахат тартуулоого арнап, соопчулук иш менен алек болгон аппак сакалдуу чалдын образын элестетибиз. Мындан болсо байыртадан эле элибизде булакты жашоонун жана аруулуктун символу катары сыйлоо сезими менен бирге ошол булак сыяктуу жан дүйнөсү таза, соопкерчилик ишке бүткүл өмүрүн арнаган адамдардын жашоодо болушу адамзат коомунун турмушуна көрк берип турганы айтылат.

Ак-Башат ошондой эле жандуу тарых катары да элдин басып өткөн жолундагы урунт окуялардын эстелиги болуп кошумча функция аткарат. Буга ушул Ак-Башат боюнда болгон таптык экономикалык-саясий коомдогу окуя толук мисал болуп бере алат. Бай-манапчыл заманда бул касиеттүү булактын жалгыз бир гана байдын карамагына өтүшү менен башка жумурай журттун башына түшкөн кыйынчылык сүрөттөлөт:

Булактын көзү байдыкы,  
Булганган майнап элдики.  
Бажырап жаткан булак жок,  
Баарына бирдей элдики.  
Жерди да ээлеп энчине,  
Сууну да ээлеп энчине.  
Кокуйду салып чуулатып,  
Койбогон адам эркине.  
Суу башы болуп аныкы,  
Жер башы болуп аныкы.

---

---

Кыйын ой болгон илгерки,  
Кыргыздын өткөн тарыхы. [5:239]

Суусуз далай жан мертинип, далай чуу чыккан. Кийин Ак-Башат кыргыз эли менен бирдикте боштондук таңын тосту. Эми Ак-Башат жалпы элдин кенчине айланып, элге кызмат кыла баштады. Автор элдин тарыхы менен Ак-Башаттын тагдырын паралеллдүү сүрөттөйт да, эл менен булак тагдырлаш бири-бирине кызмат кылып, бирин-бири толуктап турган көрүнүштөр экендигин чагылдырат. Ал эми ага кара өзгөйлүк кылып, ач көздүк, өзүмчүлдүк менен мамиле кылгандар бай-манап тукуму сыяктуу акыры өз энчисин албай койбосуна шек санабайт. Карасанатайлардын тилеги таш капкандан соң эл да, булак да эркин жашап, эркин агып салтанат курат.

Ак-Башат эми элдики,  
Алтындай байлык жердики.  
Абайлап барып ичкенде,  
Артыла түшөт эл күчү. [5:239]

– деген саптар менен чыгарма финалына чыгат. Ушул эң аяккы саптарда да булактын күчкө күч кошуучу касиетке ээ экендиги жана ал эмгекчи элге дем берүүчү сапаты менен жанга жагымдуулугу улам артылып турган жаратылыштын сырлуу бир кубулушу экендиги айкындалат. Демек, поэма эмгек темасын даңазалоо менен кошо адамгерчилик, бири-бирине жакшылык кылуу, элдин өткөн тарыхын билүү, кооздукту, аруулукту сактай билүү сыяктуу идеяларын чагылдыруу аркылуу тарбиялык жана экологиялык проблеманы кабыргасынан койгон бүгүнкү күндүн эң актуалдуу маселелерин көтөргөн көркөм туунду. Ал негзги идеялык-тематикалык ойду берүүдө чыгарманын структурасындагы шарттуу образ катары ачылып берилет. Жогорудагылардын негизинде, Н.Байтемиров поэма жанрында идеялык-тематикалык, жанрдык жана көркөмдүк жактан 70-80-жылдарда өтө терең изденген акын деген жыйынтык чыгарып, ал өз поэмаларында жаңычылдыкты жана салтуу көркөм сүрөттөө каражаттарын, ыр куру чеберчилигин, сюжеттин логикалуулугун айкалыштырып, кыргыз адабиятынын поэма жанрында көркөм туунду жаратып кеткенин байкоого болот: Биринчиден, Н.Байтемиров адатта сүрөттөлүп жаткан объектинин ички мазмунуна сүңгүп кирип, каармандардын ички психологиясын сүрөттөөдө лиризмге, романтизмге бөтөнчө орун берет. Бул реализм менен айкалышып келип, реалдуу психологиялык образдарды жаратат. Экинчиден, акындын поэмалары көлөмдүк жактан алып караганда өтө кыска келип, «сөзгө сараң, ойго байлыгы менен айырмаланат». Үчүнчүдөн, акындын аталган мезгилдеги поэмалары идеялык-тематикалык жактан ар түрлүү жана көп кырлуу (мисалы: анда согуш, тынчтык, сүйүү, адам мүмкүнчүлүгү, эмгек, саясий коомдук ал-абал, кесип, адам жана жаратылыш ж. б). Төртүнчүдөн, акындын айрым чыгармалары поэма деген жалпы аталышка сыйбагандыктан формалык, жанрдык жактан жаңы аталыштарды белгилөөгө негиз болот. (мисалы поэма-очерк, поэма-баллада ж. б.).

Бешинчиден, Н.Байтемировдун кайсы гана поэмасын албайлы табият менен адамдын эриш-аркактыгы айкалышкан тыгыздыкта берилип, пейзаждык сүрөттөөлөр бөтөнчө жандуу, элестүү жана оригиналдуу чагылдырылат. Алтынчыдан, акын колдонгон көркөм сүрөттөө каражаттары да өтө оригиналдуулукта пайдаланылган. Жетинчиден, акын поэмаларындагы ар бир кубулушка бөтөнчө чеберчилик менен символдук маани камтый билет. Сегизинчиден, акын сүрөттөгөн кубулуштун элдик философиядагы мааниси элдик салт жана оозеки чыгармачылыктагы көрүнүшү менен бирдей жана параллелдүү сүрөттөлөт. Тогузунчудан, Н.Байтемировдун поэмаларында турмуштук айрым гана орчун окуялар сүрөттөлүү менен чыгарманын сюжети анчалык татаал болбостон, адам жашоосунун бир гана учурун чагылдырат. Мына ошол кыска сюжеттик окуя менен жалпы адамзатка байланышкан кат-кат маанидеги, терең мазмундуу, тарбиялык мааниси күчтүү идеяларды ачып берүүгө жетишет. Ушул жыйынтыктардын натыйжасында Н.Байтемировдун поэма жанрындагы изденүүлөрүн С.Жетимишевдин төмөндөгү ою менен жалпылап коюу максатка ылайыктуудай «... акын табиятынан чын дилинен сүйлөйт». Шартты, жагдайды таразалап сыйлап-сыйпап отурбайт. Туура айтса, ката айтса да ары кылчактап, бери кылчактап отурбай оюндагысын түз айтат. Ал түз айтылган сөз «оттук таштан учкан учкундай милтени жандырат» [6:5].

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Айтматов Ч. Н. Байтемировдун эпосу. //Ала Тоо, 1986, №4 –29 б.
2. Алыбаев Ж. Көп кырлуу талант // Кыргызстан аялдары, 1986, №11, –11-б.
3. Артыкбаев К.Насирдин Байтемиров – Китепте: XX к. кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004. – 445-458-б.
4. Байтемиров Н. Махабат жазы – Фрунзе, 1979. – 120 б.
5. Байтемиров Н. Махабатым – канатым. – Фрунзе, 1981, – 232 б.
6. Жетимишов С. Оттук таш // Кыргызстан маданияты. – 1982, –12-авг. – 5-б.
7. Искендерова С. Акындын арымы // Кыргызстан маданияты, 1982, 23-сентябрь -14б.
8. Садыков А. Кыргыз залкарлары. – Бишкек, “Бийиктик”, 2012.
9. Төлөев Ж. Азыркы кыргыз поэмалары – Фрунзе, “Илим”, 1970
10. Үкүбаева Л. Көп кырдуу талант – Насирдин Байтемиров. – Китепте: Ч.Айтматов жана кыргыз адабияты. – Бишкек, “Турар”, 2012 – 240-283-б.
11. Үкүбаева Л. Насирдин Байтемиров – Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы – Фрунзе, 1990. – 470-б.

***Рецензент: Мукасова А.М. – филология илимдеринин кандидаты, Б.Н. Ельцин атындагы КРСУнун доценти.***

**Осмонов К.К.**  
КНУ им. Ж.  
Баласагына/  
Ж. Баласагын атындагы КУУ  
**Osmonov K.K.**  
J. Balasagyn KNU

**Кыргыз тилин окутууда компьютерлештирүүнүн этаптары**  
**Этапы изучения кыргызского языка с помощью компьютера**  
**Stages of learning the Kyrgyz language by computer**

**Аннотация:** Макалада кыргыз тилин компьютер аркылуу окутуу боюнча кыскача маалымат берилет. Адегенде ага чейинки тарыхка токтолуп, андан соң кыргыз тили боюнча жасалган иштер баяндалат.

**Аннотация:** В статье рассматриваются вопросы изучения кыргызского языка с помощью компьютера. Описывается история компьютеризации кыргызского языка и исследований выполненных в этом направлении.

**Abstract:** The article discusses information of working with Kyrgyz language on a computer. The history of kyrgyz language computerization and research in this direction are discussed.

**Урунтуу сөздөр:** Математика, матлингвистика, компьютер, жыштык сөздүк, стилистика.

**Ключевые слова:** математика, (матлингвистика) математическая лингвистика, компьютер, частотный словарь, стилистика.

**Keywords:** maths, (mathliguistics), computer, frequency dictionary, stylistics.

XXI кылымда адамзат дүйнөсүнүн бардык тармактарындагы өсүп-өнүгүү ачык сезилүүдө. Айрыкча компьютер технологиясынын улам кийинки муундарынын пайда болушу, интернет тармагынын кеңири жайылышы, илим-билимдин эл аралык деңгээлдеги тез өсүшүнө алып келди. Баарыбызга белгилүү, тил-адамдардын ортосундагы өз ара алака түзүүнүн бирден бир негизги куралы. Демек, коомдук, эл аралык байланыштардын бардык түрү тил аркылуу гана жүзөгө ашат.

Ыктымалдуулуктун теориясынын башаты XVII кылымда пайда болуп, Англияда, Голландияда “Саясий арифметика” деп аталган. Ал кадимки эле элдин, армиянын саны, балдардын төрөлүшү, адамдардын өлүмү тууралуу маалымат эле. Бара-бара ал математикалык статистика деген атка өткөн. Анын биринчи негиздөөчүлөрү болуп Ж.Д. Граунт (1620-1676), У. Петти (1623-1687), Г. Ахетвалът (1719-1772) ж.б. эсептелет. Бирок математикалык статистиканы биринчи жолу азыркы ыкмалардын тегерегинде иштеткен окумуштуу А. Кетле (1835) болгон.

Ыктымалдуулуктун мыйзамдары жана анын турмуштук колдонуштары болгон математикалык статистиканын андан ары өнүгүшүнө орус окумуштуу математиктери П.Л. Чебышев, А.А. Марков, А.М. Ляпунов, А.Н. Колмогоров, В.Н. Смирновдор зор эмгек сиңиришти.

Батыш Европа өлкөлөрүнөн чыккан окумуштуулар А. Гаусс, Л. Пирсон, Э. Пирсон, Р. Фишер, Ж. Стьюдент ж.б. математикалык статистика менен ыктымалдуулуктун теориясынын ири өкүлдөрү болуп саналат.

Ошентип, акырындык менен азыркы биз колдонуп жүргөн ыктымалдуулуктун теориясынын негизи түзүлгөн. Ыктымалдуулуктун теориясы жана анын практикалык тиркемеси болгон математикалык статистиканын тил илимине кандайча зарылчылыгы бар? Бул зарылчылык төмөндөгүдөй жагдай-шарттарынан көрүнөт:

1. Статистикалык ыкмалар тамгалардын, аффикстердин, сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн ар түрлүү өзгөрүүлөрүн мүнөздөп, илимий жыйынтымактарды чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда салттуу ыкмалар менен алууга мүмкүн болгон, фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана стилистикалык натыйжалар да алынат.
2. Жыштык сөздүктүн жардамы менен жазуучунун лексикалык каражаттарды кандайча колдонорун, сөз байлыгын, улуттук айырмачылыгын, стилдик өзгөчөлүктөрүн жана адабий тилдин нормаларды жазуучу сактайбы? – ошону аныктоого болот.
3. Ыктымалдуулуктун жана көптүктөрдүн теориясынын негизинде морфемаларды, сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү моделдөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз.
4. Өнүккөн тилдерде (айрыкча англис жана япон тилдеринде) колдонулган автоматтык башкарууга керектүү болгон бардык базалык тилдердин негизин жыштык сөздөр түзөт.

Лингвистикада статистикалык ыкманын зоболосу ушунчалык көтөрүлгөндүктөн, академик Виноградов 1938-жылы стилди аныкташ үчүн квантативдик (сандык) ыкманы колдонуу зарыл экенин мойнуна алган. Ал мындай дейт: “Жай сүйлөшүүдө, же көркөм чыгармада сөздөрдү колдонуу жыштыгы ар бөлөк. Ошолордун так сандык маанилери, алардын стилдеринин семантикалык, структуралык жана грамматикалык айырмачылыктарын тактоого мүмкүнчүлүк берер эле” (Виноградов, 1985).

Өткөн кылымдын 60-жылдарынын башында профессор Р.Г. Пиотровский жетекчилик кылган бүткүл союздук “Статистика речи” тобу түзүлөт. Топко Советтер Союзунун Москва, Ленинград, Киев, Тбилиси, Алма-Ата, Ташкент, Минск, Чымкент шаарларынын тилчилери тартылып, англис, немис, орус, француз, казак ж.б. тилдер математикалык, статистикалык изилдөөлөргө алынган. Көптөгөн илимий конференциялар өткөрүлүп, тилди статистикалык

---

---

изилдөөнүн жыйынтыктарына ээ болушкан. “Статистика речи” тобунун инженердик лингвистика багытынын илимпоздору электрондук эсептегич машинаны пайдаланып, текстти автоматтык которуу, индекстөө, аннотациялоо жумуштарын аткарышкан.

“Статистика речи” тобундагы казак тилчилери тарабынан бир топ ийгиликтер жаратылды. Профессор К.Б. Бектаев жетектеген казак тилчилери он жылдын ичинде аткарган илимий иштеринин жыйынтыгы катарында “Казак тилинин статистикасы” аттуу 30 басма табак көлөмүндөгү жыйнакты 1973-жылы чыгарышты. Жыйнакта жеке эле казак тили эмес, башка түрк тилдери боюнча, тактап айтканда өзбек, каракалпак, кыргыз, татар ж.б. тилдери боюнча кенен изилдөөлөргө орун берилген.

А.Х. Жубанов, А. Ахабаев, С. Мырзабеков, Б.А. Байтанаева, А. Белботоев ж.б. тарабынан казак тил илиминдеги математикалык лингвистика багытындагы көптөгөн илимий эмгектер жаралды.

С. Мухамедов, С.А. Ризаев ж.б. тарабынан өзбек тилинин статистикасы, азербайжан фонемалары боюнча Ф.С. Вейсаловдун, Я.К. Керимовдун, М.Т. Сафаровдун, татар тилиндеги муун түзүлүш боюнча Т.И. Ибрагимовдун, казак тилинин муун өзгөчөлүгү боюнча Д.А. Байтанаеванын жана куман тилиндеги үнсүз тыбыштар боюнча И.Я. Селютинанын эмгектери пайда болду.

Казак окмуштуулары “Абай тили” сөздүгүн жана М. Ауэзовдун 20 томдугу боюнча жыштык сөздүктөрдү алышты.

Кыргыз тил илиминде ыктымалдуулуктун теориясын жана математикалык статистиканы колдонуп аткарган иштер азырынча саналуу гана. Биринчи жолу С. Ибрагимов 1975-жылы “Структурно-вероятностный анализ синтаксических отношений киргизского языка и их функционирование в речи” деген темада кандидаттык диссертациясын коргойт. Бул иште ал кыргыз тилиндеги зат атоочторду синтаксистик-функционалдык жактан классификациялап, башка сөз түркүмдөрү менен синтаксистик байланыштарын изилдеп, жалпы жонунан статистикалык анализ жүргүзгөн.

1979-жылы “Манас” эпосунун жыштык сөздүгүн түзүү принциптери боюнча Т.Садыковдун “К исследованию квантитивной лингвистической структуры кыргызского текста на ЭВМ” аттуу макаласы чыккан.

1981-жылы И. Сагынбеков профессор Т.К. Акматовдун жетекчилигинде Ч. Айтматовдун кыргыз тилинде жарык көргөн чыгармаларынын жыштык сөздүгүн алууга киришет. Алынган жыштык сөздүктүн негизинде “Кыргызча-орусча минимум сөздүк” Сагынбеков И., Бакыт Иманак уулу, Бишкек., 1992. жана “Ч.Айтматовдун чыгармаларынын алфавиттик жыштык сөздүгү”, (Түзүүчүлөр: И.Сагынбеков жана Бакыт Иманак уулу), Бишкек., 1994. өз-өзүнчө китеп болуп басмадан чыккан.

---

---

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы жана эсептөө борбору биргелешип “Манас” эпосунун жыштык сөздүгүн түзүшкөн.

Түзүлгөн жыштык сөздүк илимий изилдөөлөргө эшик ачып, “Манас” эпосундагы колдонулган сөз формаларына лингвистикалык илик” темасында Н.Ж. Мазекова 2001-жылы жана “Манас” эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрүн түзүү жана чечмелөө технологиясы” темасында Б.Д. Шаршенбаев 2006-жылы кадиаттык диссертацияларын коргошот.

Н.Ж. Мазекова өзүнүн ишинде зат атоочтордун морфологиялык түзүлүшүн, сөз формаларын түзүү мүмкүнчүлүктөрүн, сөз формалары менен аларды уюштуруучу категориялардын тексттеги колдонулуш өзгөчүлүктөрүн лингвостатистикалык так ыкмалар менен аныктап, кенен талдоо жүргүзөт.

Б.Д. Шаршенбаев “Манас” эпосу боюнча түзүлгөн жыштык сөздүктөгү алынган сандык маалыматтардын негизинде информациялык жана статистикалык база түзө алган.

2010-жылы корголгон С.Ж. Карабаеванын “Кыргыз тилинде компьютердик жана маалымат коммуникациялык технологиялардын терминдеринин өздөштүрүлүшү жана жыштык сөздүктөрдү түзүү (моделдештирүү) принциптери” темасындагы кадиаттык диссертациясы компьютерди колдонуп, тилди математикалык ыкмалар менен изилдөөгө арналган.

Көптөгөн белгилуу стилистер В.В. Виноградов, Л. Долежел, М.Н. Кожина, Б.Н. Головин, О.Б. Сиротина, И. Мистрик, Р.А. Будагов ж.б. далилдүү айткандары боюнча функционалдык жана автордук стилдерди статистикалык ыкмаларды колдонбой туруп аныктоого мүмкүн болбой калды. Чындыгында эле, стилистикадагы сандык көрсөткүчтүн жоктугу иштин бир нерсеге негизделип, анан далилдөө мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат.

Текстин ар кайсы деңгээлдеги (фонема, морфема, сөз, сөз түрү, сүйлөм) тилдик бирдиктеринин статистикалык мүнөздөмөсү-бул автордук жана функционалдык сөз чеберчиликтин жекече өзгөчүлүгүн, бирдейлигин объективдүү түрдө ажырата турган параметрлер болушат. Ошондой эле стасистикалык маалыматтар кеп удаалаштыгындагы жана жалпы тексттеги сөздөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө баа берүүгө мүмкүндүк түзөт. Стилистикада статистиканы колдонуу, эксперименттерди жүргүзүү көптөгөн жаңы теориялык проблемаларды жаратат.

Француз тилчиси Пьер Гиро тил илимин статистикалык кубулушка кийрип, статистикалык өзөктөгү ченелүүчү чоңдук деп эсептейт. Анын пикири боюнча, тилдик белгилердин жыштыгы өтө белгилүү мүнөздөмөлөрдөн болуп функционалдык мааниге ээ.

Р.И. Реформатский мындай дейт: “Мурдагы тилчилер тилдик материалдардын эч нерсесин калтырбай изилдеп чыгышты. Сүйлөмдүн түрлөрү

---

---

классификацияланды, жөндөлөш, жакталыш сөз түрлөрү, ал турсун тамга, тыбыштарга чейин толук изилденди. Бирок ошолордон текст кантип түзүлөт? – деген суроо ачык бойдон калды” (Р.И. Реформатский, 1967). Ушул маселени чечүүдө матстатистика менен компьютер колдонулат. Биздин оюбузча, тил илимине математиканын кийлигишүүсү утуш гана алып келет. Текстти колдо болгон каражаттар менен конструкциялоо азыркы тил илиминдеги өзгөчө салмакка ээ болгон лингвистикалык синтездин иши. Сандык жана математикалык ыкманы чаташтырбаш керек. Биз көп учурда кандайдыр бир тилдик фактылардын кайталанышын статистикага кийрип, сандык манипуляцияга өтүп кетебиз. Жок, ал статистика эмес. Статистикада эмпирикалык жөнөкөй эсептөөлөр менен алынган цифралар кадимкидей эле математикалык текшерүүдөн (баалоодон) өтүшү керек. Баарыдан мурда, ошол текшерүүнүн (баалоонун) чындыгына, тууралыгына ынанышыбыз зарыл. Алар “Статистика речи” тобунун иштеринде келтирилген.

Эми жалпы эле көркөм чыгарманын тилин, андагы көркөм сөз каражаттарды изилдөө иштерине токтолсок: Көч башы профессор Ж. Мамытовго тиешелүү.

Көркөм чыгарманын тилинин жумурлугунун, бүтүндүгүн, бөлүнбөстүгүн анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катары эсептөө менен бирге, анын өзүн да жалпы тил системасынан бөлүп карай албайбыз. Тил системасы дегенибиз – белгилүү бир тартипке келтирилген, иерархиялык көз карандылыкта уюмдашкан жана өз ара ички карым-катышта турган элементтердин, б.а. тилдик бирдиктердин (фонема, морфема, сөз сүйлөм ж.у.с.) жыйындысы. Демек, көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык функциясы белгилүү бир тилдин конкреттүү сүрөттөө каражаттары аркылуу, б.а. ошол тилдин лексикалык сөз байлыгы, грамматикалык сөз формалары, синтаксистик конструкциялары, атүгүл тыбыштык айкаштары, өзгөрүүлөрү ж.б. аркылуу жүзгө ашат. Ошондуктан көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык касиетин жалпы теориялык планда гана изилдебестен, аны конкреттүү чыгармада, конкреттүү жазуучунун, акындын чыгармачылыгында өткөргөн эстетикалык кызматы боюнча изилдөөнү да мааниси зор экендигин белгилемекпиз.

Бирок дагы тереңирээк, изилдөөнү буга чейинки изилдөөлөрдөн айрымаланган англис, орус, латыш жана казак тилдеринде колдонулган салттык эмес ыкмаларды колдонуп, изилдөөлөр жүргүзүлсө илим эле утушка ээ боло турганы талашсыз. Индоевропалык тилдерде стилди салттык ыкмаларга жарыш статистикалык ыкмалар менен изилдөөлөр орун алып келет. Тилдик алакадагы эң маанилүү маселе анын стилдик катмарланышы болуп эсептелет. Ошол стилдик дифференциянын катмарын квантативдик (сандык) ыкманын жардамы менен изилдөө бизге али белгисиз тилдик мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачып берери индоевропа жана түрк тилдеринде изилденип, тиешелүү жыйынтыктар

---

---

алынган (Б.Н. Головин, Е.Р.Хердан, М.Н. Кожина, Р.Г. Пиотровский, К.Б. Бектаев ж.б.).

Кыргыз көркөм чыгармаларынын тилинин жумурлугун (бүтүндүгүн) сактоо менен кыргыз тил илиминде белсенип биринчиден болуп толук бойдон изилдөөгө алган окумуштуу Б. Усубалиев (1994).

Б. Усубалиев өзүнүн “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” деген эмгегинди көркөм кепти изилдөөнү анын (чыгарманын) жаралуу процессинен баштоо керектигин, ал процесс үч этаптан турарына токтолот. Андан ары кадыресе кеп менен көркөм кептин айырмасын төмөнкүчө чечмелеп берет: “Көркөм кеп (көркөм чыгарма) көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрү катары искусствого кирет, демек, ал колдонуш өзгөчүлүгү жана максаты боюнча кадыресе кептен айырмаланып турат. Кадыресе кеп – бул байланышкатыш куралы, ал эми көркөм кеп байланыш катыш менен чектелбейт, ал эстетикалык каражат, б.а. искусствонун бир формасы. Көркөм кеп – бул жумуру, бөлүнбөс керемет. Көлөмү канчалык болбосун (б.а., канча сөздөн жаралбасын), ар бир көркөм чыгарма бир гана сөздөн турган болот, анткени анда ар бир сөз башка сөздөр менен кыйма-чийме байланышта болуп, жумуру, бөлүнбөс бир организмди түзүп калат” Б. Усубалиев, (1994).

Ушул семантикалык кубулушту статистикалык жолдор менен иликтөө азыркы тил илимин изилдөөчүлөрдүн милдети болуп саналат.

Тилдин эстетикалык функциясын Усубалиев тилдик каражаттардын семантикалык кыймылы деп эсептейт. Тилдик бирдиктеги мындай өзгөрүүнү лингвостилистикалык (лингвопоэтикалык) изилдөөлөр аркылуу аныкташыбыз керек. Анда үч багыт бар:

1. Негизги идеядан формага келүү;
2. Формадан идеяга келүү;
3. Кээде экөөнү эриш-аркак кароо менен. Б. Усубалиев, (1994).

Лингвопоэтикада семантикалык жылышты, кыймылдын кеңири мааниде түшүнүшүбүз абзел, б.а., аны тилдик бирдиктерге баарына (айтымга, сөзгө) гана байлап коюуга болбойт – ал тилдик бирдиктердин баарын (сөз, тыбыш, мүчө ж.б.) кучагына алат. Ар бир образ биздин эмоциябызды ойготот, ал ушунусу менен өзгөчө мааниге ээ. Мунун өзү эле көркөм чыгарма ар бир сөздөн образдуулукту, эмоционалдуулукту талап кыларын кыйытат, б.а., жалпы элдик тилде эмоционалдуулуктун белгиси байкалбаган кадыресе сөз көркөм чыгармада эмоционалдуу сөзгө айланууга тийиш жана айланбай коё да албайт.

Сөз менен образды бири-биринен ажыратуу өтө кыйын, деги эле буларды ажыратыш болбойт, анткени толук кандуу ар бир чыгарма сөз менен образ (кеңири алганда – форма менен идея) камыр-жумур болуп жуурулушуп, бири экинчисине өтүп кетет. Б. Усубалиев, (1994).

С.Ж. Мусаевдин “Текст, прагматика, структура” аттуу докторлук диссертациясында тилди буга чейинки традициялык болуп келген статикалык

---

---

мүнөздө эмес, “аракеттеги тил” катары динамикалык аспектиден кароого багыт алган лингвистикалык бирдиктерди коммуникативдик-функционалдык максат менен байланышта иликтөө сунуш кылынат.

Азыркы мезгилдерде тилдин коммуникативдик-когнитивдик маңыз-мааниси толук көлөмдө сүйлөм аркылуу эмес, кептик-бирдик текст аркылуу гана берилээрин, текст аркылуу гана ишке ашаарын: “Текст-коммуникациялык негизги бирдик, коммуникациянын негизи, өз алдынчалыкка ээ чыныгы бирдиги катары тексти гана эсептешибиз керек, сүйлөмдү синтаксистик планда гана (сөз айкашы жана сүйлөм түрүндө) тилдин жогорку ядросунда кароо керек, сүйлөмдүн реалдуу коммуникациядагы орду тексттик төмөнкү чекте, анткени баарлашууда маанилик мазмуундукка, коммутативдик аяктагандыкка, бүткөндүккө текст гана ээ” К.И. Колшанский, (1984, 40). Тил тексттик формада жана тексттик функцияда гана адамдардын ортосундагы баарлашуу куралы боло алат, Эгер биз сүйлөсөк, текст аркылуу гана сүйлөшөбүз Н.Л. Хартман, (1978). “Тилди биз колдонгондо, анын бирдиги катары сөз же сүйлөм эмес, текст колдонулат” (К.Г. Хелидей, 1978).

Текстин тилин изилдөө менен текстин өзүн лингвистикалык изилдөө эки башка экенин эстен чыгарбашыбыз керек.

“Б. Усубалиев өзүнүн докторлук диссертациясында көркөм чыгарманын тилин филологиялык аспектиден иликтөөнү поэтикалык метафора менен тыгыз байланышта кароо аркылуу изилдөөчү көркөм чыгармага филологиялык анализ жүргүзүүнүн, өзүнчө бир илимий формасын иштеп чыга алган” (Мусаев, 2000).

С. Мусаев өзүнүн иштеринде текстти “кыймыл аракеттеги тил” катары динамикалык мүнөздө түшүнүүгө жана аны коммуникативдик-функционалдык жактан анализге алуу зарылдыгын көрсөтөт.

Демек, текстти изилдөө деген – ошол эле учурда кеп ишмердиги процесси менен байланышкан коммуникативдик-прагматикалык жагдайды изилдөө деген сөз.

Кыргыз тил илиминде текст жана анын бирдиктери, текстин уюштурулуш механизмдерин, закон ченемдүүлүктөрүн алгачкылардан колго алгандардын бири Т.С. Маразыков болуп саналат. Ал өзүнүн “Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар” Т.С. Маразыков, (1996) аттуу кандидаттык диссертациясында адабият таануу менен тил илиминин чек арасында жайгашкан илим катары тексттик лингвистикада тилдик каражаттарды конкреттүү кептик чыгармачылыктын (тексттин) бир жанрында, формасында жана фонунда түшүндүрүүгө аракет кылгандыгы боюнча салттуу лингвистикалык изилдөөлөрдөн айырмаланган, илимий жыйынтыктарга ээ болот.

Текстин лингвистикасынын түпкү максаты – сүйлөшүүнүн, пикир алмашуунун маңызын, табиятын аныктоо, андагы көп кырлуу маанилерге, шарттарга, жагдайларга изилдөө жүргүзүү болуп саналат.

---

---

Тексти уюштуруу каражаттары көркөм образ, подтекст сыяктуу проблемаларга байланыштуу каралып, форма менен мазмуундун биримдигин жана алардын гармониясына ылайык иликтениши зарыл. Лексикалардын текстти уюштуруучу функциясын аныктоо, сөзсүз алардын контексттик табиятын изилдөө керек.

Т.С. Маразыковдун ою боюнча лексиканын текстти уюштуруучу функциясы – лексиканын контексттик табиятына бекем байланышкан жана шартташкан закон ченемдүү көрүнүшү.

Тексти уюштуруучу каражаттар өзүнчө семантикалык талааны түзүп калат да, ошол талаа аркылуу тексттин бирдиктерин коммуникативдик бир максатка, семантикалык бир тутумга бириктиришет. Бул кыргыз тилиндеги тексттин уюштурулушунун бир механизми болуп саналат. Кыргыз тилинде тигил же бул текстти уюштуруучу каражаттар текстти уюштуруучу потенциалга жана анын тээ ички коммуникативдик табиятына байланыштуу болот. Маселен, лексикалык катмарлардын, синонимдик катардын, анаформалык жана катаформалык каражаттардын тээ ички коммуникативдик табиятында “түзүүчү”, “уюштуруучу” касиет бар. Ошондуктан мындай каражаттар тексттин бирдиктерин семантика-структуралык жактан байланыштырып, тексти уюштуруучу зор потенциалга ээ. Т.С. Маразыков, (1996).

Демек, бир бүтүн чыгарма (роман, повесть, аңгеме ж.б.) бар текст эмес, ал бир нече тексттердин органикалык жыйындысынан түзүлгөн туунду. Себеби бир дагы повестте, романда башынан аягына чейин бир эле теманын тегерегинде кеп уланбайт. Чыгармада бир гана негизги тема болот. Ошол негизги теманы ачып берүүдө баяндап жаткан мезгилдин, доордун, коомдун жүзүн көрсөтүү максатында жазуучу дагы көптөгөн башка темаларды козгойт б.а., чыгармада негизги тема көптөгөн башка темалардын органикалык тутумунда, фонунда ачылып берилет. Маселен, Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинин негизги темасы – сүйүү. Ошондой эле повестте – достук, тыл турмушу, мекенди сүйүү, ыймандуулук темалары бар. Ч. Айтматовдун адам турмушундагы сүйүүнүн ролун, достук, ыймандуулук деген ж.б. темалардын фонунда ачып берет. Повесте ар бир тема өзүнчө текст же тексттердин сериялары түрүндө берилген. Демек “Жамийла” повести – бир текст эмес, ал – бир нече тексттердин органикалык тутумунан турган чыгарма Т.С. Маразыков, (1996).

Т.С. Маразыков кандидаттык диссертациясындагы оюн улантып, “Текстеги интеграция” Т.С. Маразыков, (2005) деген доктордук ишинде көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык-прагматикалык табияты боюнча жана текст катары уюлушу, логика-коммуникативдик, семантика-структуралык интеграциясы боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айрымаларын, анткени көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адамдарга эстетикалык ыракат тартуулочу функцияны аткаарын Ч.Айтматовдун “Биринчи мугалим” повестинен үзүндү келтирип далилдейт.

---

---

Ал келтирилген үзүндүнү метатексттерге бөлөт да, максатка ылайыктуу таза формалдуу деп эсептеп, Б. Усубалиевдин “Көркөм чыгарма жумуру, бүтүндүктөгү түзүлүшкө ээ” деген пикирин колдоорун эскертет (Т.С. Маразыков, 2005).

Биздин оюбузча, дейт Т.С. Маразыков, стиль – бул сүйлөшүнүн, информация алмашуунун ыкмасы, ык-амалдары, жол-жобосу.

Функционалдык стиль – коом тарабынан алынган, функционалдык жактан шартташкан, коомдук ишмердиктин ар түрдүү чөйрөсүндө информация алмашуунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык түзүлгөн сүйлөшүүнүн ар түрдүүлүгү.

Текст түзүнүн маселелери стилдик жагдайларсыз толук кандуу түрдө чечилбейт. Тескерисинче, стилдик маселелер тексттин тулкусунда жашайт, тексттин өзүндө түр өзгөртүп, диалектикалуу табиятка ээ болот.

Демек, стиль болуш үчүн текст түзүлүш керек. Ошондой эле текст болгон жерде, стиль бар.

Ошентип, көркөм текст адамдын ички дүйнөсүн аруулап сезимдерин тазартуучу, рухун көкөлөтүүчү күчкө ээ болот.

#### *Пайдаланылган адабияттар:*

1. Пиотровский Р.Г. Текст, машина, человек. Р.Г. Пиотровский.- Л.: Наука, 1975.-327с.
2. Бектаев К.Б. Математические методы в языкознании К.Б. Бектаев, Р.Г. Пиотровский.- Алма-Ата: ЧГПИ, 1973,-282.
3. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик филол. илим. док-у... дис. автореф. Б.Ш. Усубалиев.- Бишкек, 1994.-36б.

*Рецензент: Сагынбеков И. - кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка и литературы имени Ч. Айтматова.*

---

---

УДК 413.19 (575.2)

Сагыналиева Г.Т., Самидин к. Зейнеп  
БГУ им. К. Карасаева/  
К. Карасаев ат. БМУ  
Sagynalievа G. T., Samidin k. Zeinер  
K. Karasaeva BGU

**Концептуалдык метафоранын семантикалык жана функционалдык  
аспектилерде талданышы**  
**Анализ концептуальной метафоры в семантическом и функциональном  
аспектах**  
**Analysis of the conceptual metaphor in semantical and functional aspects**

**Аннотация:** Бул макалада биз Айтматовдун чыгармаларынын негизинде концептуалдык метафоранын өзгөчөлүктөрүн аныктап, жана анын сүрөттөмө, күчөтүү жана эмоционалдык (экспрессивдүү) деп бөлүнгөн функцияларын талдоого алабыз.

**Аннотация:** В этой статье мы идентифицируем и описываем особенности концептуальной метафоры и анализируем ее функции, подразделяемые на интенсифицирующую, эмоциональную (выразительную) и описательную на примере произведений Айтматова.

**Abstract:** In this article we identify and describe the features of the conceptual metaphor and investigate its functions subdivided into intensifying, emotive (expressive) and descriptive in Ch. Aitmatov's works.

**Урунттуу сөздөр:** метафора, концептуалдык метафора, семантикалык аспектилер, функционалдык аспектилер.

**Ключевые слова:** метафора, концептуальная метафора, семантические аспекты, функциональные аспекты intensifying.

**Key words:** metaphor, conceptual metaphor, semantical aspects, functional aspects.

Айтматовдун чыгармаларындагы концептуалдык метафоранын өзгөчөлүктөрүн аныктап, жана анын функцияларын талдоого алуу үчүн, макалабыздын башында метафора жана концептуалдык метафоранын аныктамаларына токтолуп кетсек. Метафора – сөз менен контексттик логикалык маанилердин ортосундагы, эки тиешелүү(маанилеш) түшүнүктөрдүн айрым касиеттеринин же белгилеринин окшоштугуна негизделген байланыш. Метафораны сөздүн бардык шарттуу бөлүктөрүндө, зат атоочтордо, сын атоочтордо, этиштерде, тактоочтордо, ал тургай кээде сөздүн жардамчы бөлүктөрүндө да, башталгыч сөздөрдө да таанууга болот. И.Р. Гальпериндин айтымында, ушул жөнүндө төмөндөгүдөй “*A metaphor becomes a stylistic device when two different phenomena (things, events, ideas, and actions) are simultaneously brought to mind by the imposition of some or all of the inherent properties of one object on the other which by nature is deprived of these properties. Such an imposition*

---

---

*generally results when the creator of the metaphor finds in the two corresponding objects certain characteristic features which have something in common*”, - деп такталып кетет [2, p.125].

Дж.Лакофф менен М. Жонсондун теориясында концептуалдык метафора (англ. conceptual metaphor)- билимдин ар кандай домендерге таандык түшүнүктөрдүн (концептуалдык структуралардын) ортосундагы байланышты орнотууга негизделген эң маанилүү (когнитивдүү) таанып билүү механизмдеринин бири. Метафора *"бир түрдүн маңызын башка түрдүн маңызы боюнча түшүнүү жана ойлоону"* [Лакофф, Джонсон 1980: 5]. Ошентип, концептуалдык метафора теориясы үчүн метафора - бул адамдын ой жүгүртүүсүнүн деңгээлинде болуп, андан кийин тилдик структураларда чагылдырылган процесс.

Метафоранын башка түрлөрү, Ю.М.Скребневдин айтымында, ошондой эле “персоналдаштыруу - адамдын касиеттерин жансыз нерселерге таандык кылуу, мисалы; *"Убакыт, жаштыктын тымызын уурусу, Столн менин канатымда менин жыйырманчы жылым!"* (Милтон) [3:76].

Айтматовдун темалары бизде гана эмес, чет өлкөлөрдө да кызуу талкууланып келүүдө. Ошондой эле, жазуучунун чыгармаларынын поэтикасы жетиштүү деңгээлде изилденгени менен, ушул кезге чейин Ч. Айтматовдун өзүнүн стилине же стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу бир аз гана изилдөөлөр жарыяланган. Муну биз айрыкча Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынан концептуалдык метафораларды аныктоодо байкадык, анткени бул ыкма дагы биздин автордун кайталангыс стилине кирет. Тексттердеги метафоралар аткарган функцияларына ылайык: күчөтүүчү, эмоционалдуу (экспрессивдүү) жана сүрөттөөчү болуп үч түргө бөлүнөт. Бул жөнүндө С.Б. Уильямстын стилистикалык функциялар жөнүндөгү теориясында мындай деп жазылат: *"Every lexical stylistic device has general, common stylistic functions, which unite all of them, and their own specific functions, which are particular only for them"* [5:78]. Бул теорияны ар бир стилистикалык каражаттын жалпы стилистикалык функциялары болот жана алардын бардыгын бириктирип турган жана алар үчүн гана тиешелүү функциялары да бар болот деп түшүнүүгө болот. Метафоранын стилистикалык үч түрдүү функцияларын, өз-өзүнчө чыгармалардан алынган мисалдардын негизинде, төмөндө, талдоого алып көрсөк.

Биринчи функция - лексиканы өзгөртүү учурунда, ошол объекттин өзгөчөлүгүн күчөтүү (intensifying). Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында жаратылыш жана табият темасы ар-дайым аяр, ар дайым бийик сүрөттөлүп келген. «Тоолор кулаганда» романында дагы өзөк окуясын кыргыз баласынын ажырагыс дүйнөсү болуп эсептелинип келген улуу тоолор, андагы жаңоо кечирип келишкен эл, тоо койнун мекендеген жаныбарлар түзөт. Мисалы:

---

---

а) *«Тоо деген тоо, мындайда жан дүйнө кайра кубулат, кай жерде болбо, ошол жердин табиятын, кубулушун өзүңө жакын аласың. ... Ошондой болот, тоо, андан ары көк асман, мелтиреген ак булутка колуң жетчүдөй туюласың. Ак чоку алдына келип, анын адам жеткис ак мөңгүсү менен ак кары, алаканыңда тургандай көрүнөт. Тоо бул тоо деген сүрөттөлүштөн башталып, тоо -табият, кубулуш, андан ары көк асман, мелтиреген ак булут, ак мөңгү, ак кар деп салыштырып, тоонун алаканга салгандай көрүнүшүн берет. Бир эле тоо лексикасы өзгөчө күчөтүлгөн түрдүү метафоралар менен берилип концептуалдуу каражат колдонулган[1:302].*

Ч. Айтматовдун чыгармаларында ар дайым адам менен коомго мезгилдин тийгизген таасирлери таасын чагылдырылып келет. Кыргыз элинин, коомунун өзгөрүшү, өсүшү адамдын жан дүйнөсүнө, бүтүндөй жашоосуна, кулк-мүнөзүнө болуп көрбөгөндөй таасир берээрин сүрөттөп келген бул саптарда: б) *“Экология дегендин көзүн бизнес дегени тазалап салды. Айтор, базар экономикасы адамдардын акылы менен дилин, адаби менен ыйманын да басып алды»,* -деген өкүнүү айтылат романда. Биз бул сүрөттөөнү бул чыгармадан концептуалдык метафоралардын жардамы менен өзгөчө байкоодобуз.

Бул ошол эле чыгармадан дагы бир сүрөттөмө алып көрсөк: с) *«Кези келгенде бир кездеги күч атасын тааныбаган Жаабарс да бул законго баш ийип берди»*. Мезгилдин таасиринен адам кыйналып, коом ага арачы түшө албай турганда, ошол улуу тоолорду мекендеген бей күнөө барстарга да болуп көрбөгөндөй пландар түзүлөт. Жаабарс бул барс, күч атасын тааныбаган, законго баш ийип берген, бей күнөө деген күчөтүлгөн метафоралардын тобун түзүп, барс жөнүндө концептуалдуу түшүнүк берүүдө. [1,5- том: 489] б) метафоранын экинчи функциясы - эмотивдик чыңалуу функциясы. Бул ошондой эле *“Экспрессивдүү (expressive) функциясы”* катары белгилүү. Бул функция utterance алуучусуна багытталат. Бул функция биздин эмоцияларыбызды өркүндөтүү үчүн иштелип чыкпаса дагы, аны каалабасак дагы маалымат берүү иштелип чыгат. Метафоранын бул функциясы, жактаган же жактабаган адамдарга көбүрөөк кайрылат.

Ч. Айтматовдун *«Фудзиямада кадыр түн»* чыгармасында концептуалдык метафора чыгарманын сюжети менен тыгыз байланышта болуп, анын ар бир элементи менен кошо башталып, өнүгүп, чечилип жүрүп отурат. Себеби драмалык чыгармалардын негизин каармандардын кыймыл-аракеттери, курч сезимдерин көрсөтүүчү эмоциялар түзүп турат. Бул драманын көтөргөн проблемасы идеялык-көркөмдүк жактан өзгөчөлөнүп турат. Анткени, натыйжада, учурдун адамдары нравалык жактан канчалык деңгээлде таза жана ыппас экендиктери айтылат. Биз келтирген төмөнкү мисалдарда, чогулуп отурган достордун арасында алардын сүйлөгөн сүздөрүн жактырбай кайым айтышып отурган Мамбеттин образы окурманды кайдыгер калтырбайт. Каармандын мүнөзүн, ички дүйнөсүн ачып берүүдө, анын ар кандай

---

---

психологиялык абалын чагылдырууда анын кебине өзгөчө маани берилет. Төмөнкү диалогдон бул мүнөздөр таптакыр эки башка экенинин, эмоциялуу айтылган, концептуалдуу метафоралар менен даана байкоого болот. а) «Иосиф Татаевич күлүмсүрөп Мамбетке): *Ой, баатыр, сен дагы үйдө жатып, жоо саярлардын бири экенсиң, тетиги чокунун башында турган илимге эмне тиешен бар сенин? »*. Мамбет: *Мен тарых мугалимимин. Тарых деген жалаң гана согуштардын хронологиясы эмес, эзелтен берки турмуш мектеби экенин үйрөтөм. Өзүң айткан интернационализм, так ошол кыйын тарыхтын аркасында адамзаттын тапкан улуу тажрыйбасы экенин да үйрөтөм*[1, 7-том: 54]. Дагы бир айта кетүүчү нерсе, синтаксистик түрмөктөр, бир өңчөй сүйлөм мүчөлөрү үч-төрт жолу катар колдонулган сүйлөм конструкциялары көркөм текстте эмотивдик чыңалууну жаратат. Мындай сүйлөм конструкциясы каарманга тымызын психологиялык иликтөө максатын да көздөйт, ошондой эле эреже катары, көптөгөн окуяларда жазуучу колдонгон метафораларда стилдин жөнөкөйлүгү, сүрөттөөлөрдүн кыскалыгы баса белгиленет. Бул колдонуу төмөнкү мисалда концептуалдуулук менен шартталган: б) Мамбет : - *Болуптур, болуптур, ак сөздөн мен да качпайм. ...Керт башынын кызыкчылыгын көздөп, мансап кууп, илимди топ таптай ойноткон Өсүпбайлар (Иосифбай)жат мага... ыраазысыңбы жообума? »* [1:65]. Жогорудагы диалогдордон Өсүпбай менен Мамбеттин бири –биринен түп тамырынан бери айырмаланып турган адамдар экенин метафоралар өзгөчө байкалат. Ички карама-каршылык, сезимдердин күрөшү жана каармандардын моралдык азабы төмөнкү метафоралар аркылуу концептуалдуу берилген: Өсүпбай бардык нерсеге, илимге да ат үстүнөн мамиле кылган, мансабы, керт- башы үчүн гана «күйүп-бышкан» адам. Ал эми Мамбет, өз ишин чын ыкласы менен аткарган адам. Бул чыгармасында да жазуучу каармандардын ой-толгоолорун, кыймылын жандуу, элестүү сүрөттөө менен бирге эле психологиялык жактан эмоцияны күчөтүп, идеянын ачылышын шарттаган көркөм –каражаттарды, метафораларды чебер пайдалана алган. с) Сүрөттөөчү функциясы дагы метафоранын негизги функциясы, мында метафора сын атооч менен колдонулат да, сүрөттөөчү функцияны аткарып кандайдыр бир деңгээлде аныктоочтук милдетти да аткара алат. Бул функцияны тактоодо жазуучунун 1986 –жылы жарык көргөн «Кыямат» романынан да мисалдарды келтире кетсек. Көркөм чыгарманын предмети –адам. Айтматов дагы бул чыгармасында адамдык сапатка өзгөчө басым коюп, адамдын ички жана тышкы дүйнөсүн тереңден аңтарып, ачып көрсөтүүнү максат кылып койгон. Өзгөчө нашаачылардын мүнөзү төмөнкүдөй сүрөттөлөт. «*Гришандын адамдык сапаты, чабандарга кандай «жыргал тартуулай алаары» вагондогу алааматта көрүнөт. Бангилердин ырайымсыз, катаал жан албас мыкаачы болоору Авдийди сабап киришкенде ачыкка чыгат*». Айтматов метафораны окурманга анын сүрөттөлгөн кубулуштарга аралаштырууга багытталган оозеки

---

---

---

---

*таасиринин куралы катары колдонот жана да нашаачыларга, хунтачыларга автор бир эле сүйлөм менен мүнөздөмө берет: « Алтоо тең турмушта жолу болбогон, өздөрүнөн башканын баарына нааразы, ошон үчүн баарына ызырынган, андыктан дүйнөгө да ошондой мамиле кылган немелер.»*

Чындыгында, Айтматовдун чыгармаларында көчмөн элдердин образына таандык ар кандай дүйнө менен байланышкан конкреттүү, кайталангыс улуттук образдын табияты байкалат, муну биз жогорудагы анализибизден көрөбүз. Жаңы доордо төрөлгөн анын каармандары (талдообуздагы Өсүпбай, Мамбет, Гришан) дүйнөнүн кыргыз элесин жаркын чагылдырышкан. Автордун көңүлү жергиликтүү элдин турмушунда жана аң-сезиминде болуп жаткан чыныгы өзгөрүүлөргө, эски идеяларды талкалоого жана жаңы адамдын төрөлүшүнө, мотивдерге, оор акыл эмгегине, ойлордун жана сезимдердин диалектикасына бурулган. Негизги конфликт (Бостон менен Базарбай, Иосиф Татаевич менен Мамбет, Жаабарс менен ырайымсыз аңчылар, экология, базар экономикасы жана адамдар, адам жырткычтар жана карышкырлар) акырындык менен тышкы көрүнүштөрдөн баатырдын мүнөзүнүн тереңдигине өтөт. Айтматовдун прозасында ушуга окшогон психологиялык анализ каражаттарынын үлүшү кыйла жогорулаган, ошондуктанбы концептуалдуу метафоралар автордун стилдик каражатынын бирине айланган. Ал эми романдагы карышкырлар турмушунун сүрөттөлүшү да өзүнчө метафоралык линия. Айтматовдун карышкырлары-« аң сезимдүү» ак-караны, жакшы- жаманды ажырата билген, кээ бир адам жырткычтарынан түбөлүк өйдө турган карышкырлар. «Дал ушул кокустук тагдыр Бостон менен Базарбайдын ортосундагы чырмалышкан түйүндөрдү ого бетер күчөттү». [1: 373]

Ошентип, концептуалдык метафора көркөм текстте билинбеген менен олуттуу көркөм – эстетикалык милдетти аткарат. Жогоруда биз карап өткөн Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы метафоралык моделдер, концепция чөйрөсүнө кирүүгө өбөлгө түзүп, адамдардын дүйнө кабылдоосун жана жүрүм-турумун жакшыраак түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет, кыргыз элинин түшүнүк чөйрөсүнө мүнөздүү универсалдуу өзгөчөлүктөрдү ачып турат. Автордун чыгармачыл мурасында Айтматовдун концептуалдуу метафорасы көркөм ой жүгүртүүнүн универсалдуу каражаты катары реалисттик образдарды жаратууга жана автордун ой-ниетин ишке ашырууга салым кошкон. Атайын семантикалык жүгү бар метафоранын бул түрүн колдонуу чыгарманын адеп-ахлактык милдеттерин чечүүгө багытталган.

Элдин жашоосу Айтматов тарабынан философиялык түшүнүктө көрсөтүлүп, жазуучунун көңүлү жалпы адамзаттык баалуулуктарга жана жакшылык менен жамандыкка каршы туруу көйгөйлөрүнө, чыныгы сүйүүнүн жана достуктун бактысына, адамдык кадыр-баркка, берилгендикке туулган жер. Ушул көйгөйлөр жана баалуулуктар аркылуу улуттук кыргыз мүнөзүнүн өзгөчөлүгү концептуалдуу метафоралар менен таамай көрсөтүлөт. Айтматовдун

---

---

повесттеринде такай жалпы адамзаттык баалуулуктар жеңишке жетет жана бул алардын жандуу табияты жана башкы кадыр-баркы.

Жыйынтыктап айтканда, биз:

а) Айтматовдун метафораларынын жогоркудай семантикалык мазмунунда концептуалдык элементтерди айырмалоого болот деп баса белгилейбиз: когнитивдик багыттын негизги максаты объективдүү чындыкты концептуалдаштыруу моделдерин орнотуу жана сүрөттөө болгон.

б) Адамдын таанып-билишиндеги концептуалдык метафоралар адабий баарлашуу процессинде кол жеткис боёкторду жаратат жана инсандын жана бүтүндөй маданият жамаатынын дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн чагылдыра алат.

в) Метафоралык моделдер, концептуалдык чөйрөгө кирүүгө өбөлгө түзүп, адамдардын жана жаныбарлардын дүйнө кабылдоосун жана жүрүм-турумун жакшыраак түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет, чыгармаларда концептуалдуулукка мүнөздүү универсалдуу белгилерди ачат.

Мындан тышкары, концептуалдык метафорада сөздөрдүн маанисин сөздүн ар тараптуу, бирок күчтүү лексикалык жана семантикалык маанисин жаратат.

#### *Пайдаланылган адабияттар:*

1. Айтматов Чынгыз. Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы: 4,6, 7 – том, Роман, өмүр баяндык аңгеме . /Түз. А.Акматалиев,М.Касымгелдиева.–Б.: -«Улуу тоолор», Кыргызстан, 2018.-518б.
2. Galperin I.R. Stylistics of the English language. – М.: High School, 1977. – 332 p.
3. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. - М.:АСТ, 2004. – 221 с.
4. 4)English-Kyrgyz Dictionary= Англиче-кыргызчасөздүк.- Editors: C.D. Sharshekeeva etc.-Bishkek: Inter Constructions LLS, 2005, 477.
5. Williams C.B. Style and vocabulary. – London: Pearson Books Ltd., 2005. – 368 p.

*Рецензент: Азизбек у. Б. - филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы КМУнун доценти.*

---

---

УДК:811.111 255.2

*Sharipova G. S., Esembekov T. U.*  
*Al-Farabi KazNU, Almaty*  
**Шарипова Г.С. Есембеков Т.У.**  
*КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы*

**The value of drama motives in Chyngyz Aitmatov's prose**  
**Значение драматических мотивов в прозе Чынгыза Айтматова**  
**Чынгыз Айтматов прозасындагы драмалык мотивдердин мааниси**

***Abstract:** Drama motives in prose of the writer are shown as a peculiar form of the embodiment of esthetic material or as a type of author's presence at the composition. It is necessary to remember that the ideological world outlook of the author and drama motives in structure of the text can be in the relations valid and possible, real and ideal, consent and opposition. The problem research of these communications gives the chance to get into the most deeply hidden developments and degradations of the person, promotes establishment of causes and effects of bifurcation of consciousness of the personality. And also, to pay attention to unstable existence of the individual who is wandered between poles of domination and submission.*

***Аннотация:** Драматические мотивы в прозе писателя показаны как своеобразная форма воплощения эстетического материала или как вид авторского присутствия в композиции. Необходимо помнить, что идеологическое мировоззрение автора и драматические мотивы в структуре текста могут быть в отношениях действительных и возможных, реальных и идеальных, согласия и противодействия. Проблемное исследование этих коммуникаций дает возможность попасть в самые глубоко скрытые развития и деградации личности, способствует установлению причин и последствий раздвоения сознания личности. А также обратить внимание на неустойчивое существование личности, которая бродит между полюсами господства и подчинения.*

***Аннотация:** Драмалык мотивдер жазуучунун прозасында эстетикалык материалды ишке ашыруунун өзгөчө формасы же композицияда автордун катышуусунун бир түрү катары көрсөтүлгөн. Автордун тексттин структурасындагы идеялык дүйнө таанымы жана драмалык мотивдери реалдуулук менен берилет. Реалдуулук жана идеалдуулуктун айкалышы жана каршылыктын мамилелеринде болушу мүмкүн экендигин унутпаш керек. Бул байланыштарды көйгөйлүү изилдөө инсандык эң терең жашыруун өнүгүшүнө жана деградациясына кирүүгө мүмкүндүк берет, инсандын бөлүнүп-жарылуу аң-сезиминин себептерин жана кесепеттерин аныктоого өбөлгө түзөт. Ошондой эле, өзүмдүк жана баш ийүү уюлдарынын ортосунда адашкан инсандын туруксуз болушуна көңүл бурулат.*

***Keywords:** works of Chyngyz Aitmatov, drama motive, translation theory, globalization.*

***Ключевые слова:** произведения Чынгыза Айтматова, драматический мотив, теория перевода, глобализация.*

---

---

*Урунттуу сөздөр: Чынгыз Айтматовдун чыгармалары, драмалык мотив, котормо теориясы, ааламдашуу.*

It is known that in the seventies of the last century, in the works of Ch. Aitmatov, fateful changes took place both in the author's conceptual program and in the style of the narrative. The writer summed up the "romantic" theme and began to develop general civilizational dramatic problems, to express in his creations concerns about the crisis of universal human values, putting forward the "eternal conflicts" of morality. On this occasion, the author said: "Art has always sought to answer the question: "Who is he, a man of today? What does he want, what is he willing to acquire? What does he see as manifestations of good and evil, justice and injustice? All these moral and philosophical problems now we have to solve at a qualitatively new level of artistic thinking" [1]. In 2003, at the International Forum held in Almaty the writer expressed his concern about the newly created geopolitical provisions that allegedly give rise to new oppositions not only between systems and states, but also the present and future of all humanity. He noted the leadership of the West in creating new technologies, and the superiority of Eurasia in the preservation of ethnoculture and spirituality [2]. In the last years of his life and work, he often turned not only to various contradictions and to cataclysms existing between the poles of political and ideological systems, but also to problems leading to disagreements between civilizations. His heroes, Obadiah and Boston, Robert Bork and Andrey Kryltsov, are hardly willing today and ready to sit at the negotiating table for the salvation of humanity. Thus, dramatic motifs in writer's prose appear as a peculiar form of the embodiment of aesthetic material or as a form of author's presence in the work. It should be remembered that the ideological position of the author and dramatic motifs in the structure of the text could be in a relationship of actual and possible, real and ideal, agreement and opposition. The problem study of these connections makes it possible to penetrate into the most deeply hidden processes of development and degradation of a person. It also helps to establish the causes and consequences of a split personality consciousness. Additionally, it allows us to pay attention to the unstable existence of an individual, wandering between the poles of domination and subordination. The abrupt change of norms and rules of human existence led to the onset of violent terror of traditional concepts and the aggressive imposition of new ones. The growing sense of depravity and fragility of the proposed foundations, the premonition of the dramatic processes of world order became the basis of the author's position, wishing to be above the "world of action". Obviously, Ch. Aitmatov persistently tried to distinguish truth from prejudice, to understand how much truth there is in prejudice, and vice versa, prejudice in truth. He had to apply the well-known research principle "why and who needed it". History remembers the responses to the novels "And the day lasts more than a century", "Scaffold", "Cassandra's Brand": shock, surprise, admiration, rejection, repulsion, mystery, vagueness, and

---

---

disagreement. Such is the lot of talented creations, the more significant, the more difficult its interpretation and evaluation. Moreover, a deeply thought dramatization of artistic material played a significant role in this. There is undoubtedly the presence of a tragic statement of peace, a long dramatic distance, and author's thoughts about the extreme difficulty of such a state to pass and adequately overcome.

It should be recognized that the prerequisite for turning the contradictions of reality into artistic drama is its aesthetic, ontological, social, personal significance. So, the contradictions of reality determine the substantive level of a literary work, they are a source of self-movement of phenomena and images, lead to internal contradictions of development, create quality layers and levels of dramatic thinking. The contradiction selected by the artist's mind cannot be selected impartially. This dominant is due to the fact of choice, because inconsistency of the object turns into contradiction of the subject, we can find Aitmatov's examples of this sense. Here, apparently, such a view is legitimate: "such are all active creative experiences: they experience their object and themselves in the subject" [3]. This is confirmed by the fact that many authors actively express the essence of drama in their works; try to interpret their content through the prism of struggle between different forces. Ch. Aitmatov often uses these concepts in his creations: "Later, he himself will not remember anything about the dramatic beginning of his prenatal life, but the complex of vindictiveness gives dangerous shoots" [4]. It is appropriate to refer to such a statement about knowledge of contradictions: "The thinking mind sharpens, so to speak, the blunted distinction of different, simple diversity of representation to a significant difference, to the opposite. Only contradictions brought to an extreme degree, diverse moments become active and vital in relation to each other and acquire in it the negativity that is the immanent pulsation of self-movement and vitality"[5]. It is generally accepted that an archaic person continues to live in a person of any epoch, who sees some danger in a catastrophic turn of the streams of being, and in any abrupt changes in the surrounding world. Paradoxically, life stereotypes of the world engender an apocalyptic consciousness, oppose any correlation of these symbols with prejudice. Representing on behalf of the life myth in the social sphere, this symbol masks the real desires of the characters... Such are both Obadius Kalistratov and Boston, carefully concealing the relations of power. The writer hints, as it were, that the apocalypse is the ultimate knowledge, that is, the condition and the basis for the establishment of dominance. In the novel "Буранный полустанок", many characters act contrary to the instinct of self-preservation and obvious laws of external expediency. Gradually, by chance, it unobtrusively gives a different meaning to the sequence of motives, goals, ideas, which become both the author, and the director, and the protagonist of human drama. In the novel, they have magical powers that can carry them into the abyss, and force, and agree with the finished scheme of action. Edigei, Abutalip, Kazangap consistently, sacrificially, diligently put them into practice. Of course, for the authors, a person is a much more complex being; his visible and hidden

---

---

“mankurtism” in many cases is “responsible” for the behavior of both individuals and large groups. Science today has come to conclusion that a human being is irrational and the mind can control a little piece of his consciousness. Modern psychoanalysis identifies "mankurtism" among the factors through the subconscious mind that actively influence human behavior. It seems to be a convenient and effective mechanism for management. The characters of the novel do not fully understand the events around them, but listen and do as others. Social environment creates tension, stress, instability for them in order to induce precisely such imitative behavior, the consequences of which for the soul are unpredictable. Edigey’s Reflections and thoughts about the fate of Abutalip are an attempt to understand the essence of dramatic phenomena, rushing in a continuous stream. The writer warns people against imitative behavior, for this is a trigger mechanism of "mankurtism." A writer who is in a philosophical category associates the dramatic mobility of meaning in metaphor. It makes it possible to “inscribe” in it the ideal image of domination. The essence of everyday consciousness, its role in shaping the culture of communication are the subject of artistic analysis of the author. He turns his eye to the discrepancies between the epochs in history of people and looks for causes of dramatic relations between generations. According to the author, eras differ mainly in structures of everyday life. The absence or termination of a productive social dialogue, according to his logic, leads to the de-realization of social consciousness. A similar subtext reveals the deep semantic layers and the novel “Буранный полустанок”. Overall, the forms of relationship of motives, where the writer chooses a hero and his position are an effective means of enhancing drama. Obviously, the writer's “internal” and “external” points of view determine the estimated level from several positions. Such tendencies of the characteristic attitude of Ch. Aitmatov to actors; the first concerns the image of a worthy hero, the second relates to an in-depth analysis, the third to a multidimensional study of social and moral deformation of a person. In the novel “Буранный полустанок” the writer astutely understood and portrayed dramatic collisions of the forced adaptation of people. In this regard, criticism has been many complaints. Some of them are associated with the so-called cosmic motifs. Apparently, one should not evaluate the futurological line of the novel either from a purely social or from a structural point of view. These motifs are closely related to the promising artistic logic of the whole novel. Undoubtedly, they reinforce the writer's conceptual thoughts, give them epochal dimensions. Artistically developing a cosmic storyline, the artist gets the opportunity to speak about the screaming mind and dramatic contradictions of time. It is not by chance that all the pictures of forestry life, the talks of astronauts with the control center, as if imperceptibly, but tangibly from a legend, from a projection into the future, are approaching today. The author here too develops the problem of mankurtism. After all, the astronauts are obliged to fulfill the will of the earth; therefore, they too remained in a foreign land, like the son of Naiman-Ana. The center clearly enough realized that the achievements of an extraterrestrial civilization, granted from the

---

---

---

---

outside, are capable of turning earthlings into mankurts. It seems that the writer is persistently pursuing the idea of the availability of spiritual power for the self-development of each nation. The novel describes everyday life of a real spaceport, from where one after another rocket flies into space to protect the earth with a protective layer from newcomers from other galaxies. Arguments about the feasibility of space pictures in the structure of the novel are connected with ideological claims. In a very complex form, Ch. Aitmatov's novels carry an extremely important idea about "circles". No wonder the spaceport has a rounded shape. Edigei has his own circle, for which he is forbidden to go. Karanar also has his own circular route. Then there was the circle of Obadiah's short life, the tragic circle of Boston's fate, the circle of the wolf couple Akbar and Tashchaynar. Edigei saves and guards his dreams, not sharing with others. The spaceport solves its tasks, not allowing even the owners of this earth into its circle. The lack of contact between spaceport and robbing further outlines the closure of the circle of each of them. Mankurt-trains rush between them from west to east and from east to west along a route set by someone. It is not by chance that the writer compares these pictures, where each circle is guarded by an "alien", as the son of Naiman Ana does. Here we see the striking vitality and anthropomorphic character attitudes of the characters and the author himself. They indicate the sources of vital forces for renewal and maintenance of the eternal cycle of life. The author's interpretation of these parallels is dramatic. The writer knows and sees the cruel forces transforming a person into mankurt. He argues that reality is not caused simply by circumstances. People themselves carry their strengths and weaknesses, their guilt and punishment for not being able to go beyond the circle drawn by someone, and not at the height of human relations. The cosmic storyline of novel should not be perceived as an aesthetic rebellion against progress, since it is not accompanied by the idealization of the past. Moreover, the legends, folklore images of Ch. Aitmatov are modernized and sharply dramatic, since forgetting the tragic experience of the past, the loss of historical memory are detrimental to the human race and on a planetary scale. The author's intention and intention are clearly stated in the preface of the novel: "... I want the Saro-ezek metaphors of my novel to remind a person of responsibility for the fate of our land." [6]. The cosmic storyline of the novel should not be perceived as an aesthetic rebellion against progress, since it is not accompanied by the idealization of the past. Moreover, the legends, folklore images of Ch. Aitmatov are modernized and sharply dramatic, since forgetting the tragic experience of the past, the loss of historical memory are detrimental to the human race and on a planetary scale. The author's intention is clearly stated in the preface of the novel: "... I want the Saro-ezek metaphors of my novel to remind a person of responsibility for the fate of our land." [6]. Fundamental functions of mythological, socio-historical, folklore, real, symbolic motifs are ideological and conceptual. The drama of world outlook and perception of the world permeates the text of the novel, because for Ch. Aitmatov dramatization of artistic material is necessary to single out

and update the perennial acute social problems for interpretation of contemporaries. These motifs reveal a different scale of the “little dramas” and elevate them to the universal human level.

*References:*

1. Aitmatov Ch. // Literary Gazette. -30.10.74.
2. Aitmatov Ch. Historical continuity of cultures. -A.2003. –p. 12.
3. Bakhtin M. Relationship problems of the author and the hero. // Questions of literature. -1978. -№12. – p. 272.
4. Aitmatov Ch. Tavro Kassandry.-M. 1995.-p30.
5. Hegel G.-V. -F. Science of logic. -Т. 2.-p.68.
6. Questions of literature 1980. -№12.-p. 11.

*Рецензент: Шолохова А. – кандидат филологических наук, доцент университета ИТ, Алматы, Казахстан.*

---

---

УДК 80/81

*Элтузерова Г.Ж.*  
*Ж.Баласагын атындагы КУУ*  
*КНУ имени Ж.Баласагына*  
*Eltuzerova G.J.*  
*KNU J.Balasagyn*

**Көркөм чыгармадагы көздүн тилинин семантикалык өзгөчөлүктөрү  
(Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын мисалында)  
Семантические особенности языка глаз в художественном произведении  
(на материалах романа Т.Касымбекова "Сломанный меч")  
Semantic features of the eye language in a work of fiction  
(based on the material of T.Kasymbekov novel “Broken sword”)**

**Аннотация:** Макалада акыркы жылдары тил илиминде өзгөчө темп менен изилденип жаткан вербалдык эмес тилдердин маселелери тууралуу сөз болот. Вербалдык эмес семиотика, анын ичинде көздүн тили тилчилерди эле эмес, психологдор, философтор тарабынан да иликтенип жатат. Мында көркөм чыгармадагы көздүн тилинин өзгөчөлүктөрү, көз аркылуу баарлашууда көздүн аткарган кызматы, анын семантикасы үзүндү тексттердин мисалында талдоого алынган. Изилдөө Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан алынган тексттердин негизинде иликтениши менен шартталат. Кырдаалга жараша визуалдык сүйлөшүүнүн маанилик өзгөчөлүктөрү жана алардын пикир алмашууга кошкон салымы илимий изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Иште көздүн түрдүү кыймыл-аракеттеринин текстте туюндурулушу, анын маалымат алмашуудагы орду талданып, лингвистикалык иликтөө жүргүзүлөт.

**Аннотация:** В статье рассматриваются проблемы невербальных языков, которые в последние годы изучаются в лингвистике с особыми темпами. Невербальная семиотика, в том числе язык глаз, изучается не только лингвистами, но и психологами, философами. Здесь анализируются особенности языка глаз в художественном произведении, функции глаза в зрительном общении, его семантика на примере отрывочных текстов. Исследование проводилось на основе текстов из романа “Сломанный меч” Т.Касымбекова. Смысловые особенности визуального общения в зависимости от ситуации и их вклада в обмен информацией являются объектом научного исследования. В работе анализируется выражение различных движений глаз в тексте, его место в обмене информацией, проводится лингвистический анализ.

**Abstract:** The article deals with the problems of nonverbal languages, which in recent years have been studied in linguistics at a special pace. Nonverbal semiotics, including the language of the eyes, is studied not only by linguists, but also by psychologists and philosophers. Here we analyze the features of the eye language in a work of art, the functions of the eye in visual communication, its semantics on the example of fragmentary texts. Research Vol.Kasymbekova based on the texts from the novel “The Broken Sword”. The semantic features of visual communication depending on the situation and their contribution to the exchange of opinions are the object of scientific research. The paper analyzes the

---

---

*expression of various eye movements in the text, its place in the exchange of information, and conducts a linguistic study.*

**Урунттуу сөздөр:** көздүн кыймыл-аракеттери; окулесика; кинесика; көздүн тили; визуалдык сүйлөшүү; жан дүйнөнүн күзгүсү; көздөрдүн байланышы; тиктөөнүн узактыгы; психологиялык абал; семантика.

**Ключевые слова:** движения глаз; окулесика; кинесика; язык глаз; взгляд; визуальная беседа; зеркало души; зрительная связь; продолжительность взгляда; психологическое состояние; семантика.

**Keywords:** eye movements; oculosics; kinesics; eye language; visual conversation; gaze direction; soul mirror; visual communication; gaze duration; psychological state; semantics.

Сүйлөшүү учурунда адамдын жүзүндөгү ымдоо-жаңсоолор, кыймыл-аракеттер маалыматтын 70 % ын өз ичине камтыйт. Тагыраак айтканда, адресат менен адресанттын ортосундагы баарлашууда тилдик каражаттар аркылуу айтылган маалыматтын максатын, саясатын, анын канчалык чындыкка жакындыгын, калп же чын дилден айтылып жатканын, көзмө-көз сүйлөшүү, көздөрдүн сүйлөшүүсү аркылуу билүүгө болот. Пикир алмашууда, биринчи кезекте, биз, жан дүйнөнүн күзгүсү деп саналган адамдын көзүнө карап сүйлөшөбүз, маалымат алмашабыз.

Вербалдык эмес коммуникацияны теориялык негизде биринчилерден болуп Рэй Бердвистел изилдеп, илимге “кинезика” деген терминди киргизип, элүү жылга жакын аралыкта бул багытта эки китеп жазган. Сүйлөшүп жаткан адамдар тууралуу тасмаларды тартып, аларды жай (замедленный) абалда иликтеп, дененин ар бир кыймылынын берген маанисин талдоого алган. Ымдоо-жаңсоолорду, дененин кыймыл аракеттеринин берген маанисин бири-бирине салыштыруу же барабарлаштыруу мүмкүн эместигин, алардын ар биринин артыкчылыктары бар экендигин баса белгилеген.

Сөз болуп жаткан маселелерди алгачкы жолу системалуу түрдө Р.В.Экслайн менен М.Аргайл жана алардын мектеби изилдеп башташкан. Илимге “окулесика” терминин Г.Е.Крейдлин сунуштап, көздүн кыймылын жана анын маалымат алмашууда орду өзгөчө экендигин баса белгилеп, мындай жыйынтыкка келген: “Глаза представляют собой настолько важный в физиологическом, психологическом, социальном, религиозном, сексуальном и многих других отношениях орган, что каждая культура и каждый народ вырабатывают типовые модели глазного, или визуального поведения и стереотипные языковые способы говорить о них. С помощью стереотипных моделей глазного поведения в коммуникативном акте передаются тысячи молчаливых сообщений” [8, 239-б.].

Кандай гана баарлашуу процесси болбосун, ири алдыда эки тараптан байланыш түзүлгөн учурда, биринчи кезекте көздөрдүн байланышы түзүлөт.

---

---

“Көздөрдүн байланышы” (“көздүн тили”, “визуалдык баарлашуу”, окулесика) – сүйлөшүү учурунда адресаттын адресантка болгон көз карашынын абалын, анын багытын, тиктөөнүн узактыгын, жыштыгын жана көз караштардын алмашышын изилдейт.

Окулесика – адамдардын визуалдык жүрүм-туруму жана көздүн тили жөнүндөгү илим. Ал байланыш-катыш, пикир алмашуу учурундагы көздүн түрдүү аракеттеринин негизинде пайда болгон ымдоо-жаңсоолордун сүйлөшүүдөгү кызматын, маанисин иликтөөгө алат.

Окулесикага орус тил илиминде жана дүйнөлүк лингвистикада тилдик негизде, философиялык жана психологиялык аспектиде иликтөөлөр жүргүзүлүп, анын вербалдык эмес семиотикадагы орду талдоого алынып, маани-маңызы, улуттук спецификалык өзгөчөлүктөрү окумуштуулар тарабынан изилденип (Рэй Бердвистел, Пол Экман, В.Геррод Парротт, Роберт Плутчик, Г.В.Колшанский, Франсин Шэпиро, Г.Е.Крейдлин, М.Л.Паттерсон, В.А.Лабунская), коммуникативдик бирдик катары илимий жана практикалык зарылчылыгы аныкталган.

Ал эми кыргыз тил илиминде окулесика жана анын байланыш-катыш мезгилиндеги колдонулушу, анын тил менен болгон тыгыз карым-катышы, пикир алышуудагы мааниси, кызматы бүгүнкү күнгө дейре дээрлик иликтене элек маселелердин катарын толуктайт. Бирок, кыргыз тил илиминин тарыхында айрым окумуштуулардын окулесика илиминин маалымат туюндуруу табияты, кызматы тууралуу айткан пикирлерин айтпай коюуга болбос. Мисалы, вербалдык эмес каражаттардын тил илиминде изилденишин иликтеп, кыргыз элине таандык ымдоо-жаңсоолор, алардын улуттук өзгөчөлүктөрү жана тилдик эмес каражаттарды формасына, мазмунуна карай бөлүштүргөн А.Ботобекованын (2007), «Манас» эпосундагы вербалдык эмес каражаттардын туюнтулуш өңүттөрү жана ой туюндуруу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу Ж.А.Артыкованын (2016) эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Бирок, бул эмгектерде сөз болгон маселенин айрым жактары гана изилдөөчүлөрдүн максаттарына ылайык, үстүртөн гана каралган. Ошол себептен окулесиканын сүйлөшүүдөгү кызматын аныктоо, семантикасын илимий-теориялык жактан тактоолорго муктаж маселелерге кирет.

Төмөндө орус илимпозу *И.П.Яковлев* *топтоштурган* вербалдык эмес тилдердин тизмесин карап көрөлү. Булар:

1. *Кинесика* (дененин кыймылы).
2. *Вокалика* (паралингвистика, добуштун акустикалык өзгөчөлүктөрү).
3. *Дене өзгөчөлүктөрү* (дененин формасы, анын көлөмү, чачынын түсү).
4. *Хаптика* (такесика, тийишүү абалы).
5. *Проксемика* (сүйлөшүүдөгү аралык, жайгашкан орду).
6. *Хрономика* (сүйлөшүүдөгү убакыт).
7. *Артефактылар* (кийим-кече, жасалгалар, косметика).

8. *Ольфактика* (жыттар).

9. *Эстетика* (музыка, өң-түс) [13, 42-б.].

Биз, максатка ылайык, жогорудагы негизги тизмеге кирбеген, сүйлөшүүдө өзгөчө мааниге ээ окулесика илиминин маселелелери, алардын маалымат алмашуудагы ролу, кызматы тууралуу сөз кылабыз.

И.П.Яковлев вербалдык эмес тилдерди бөлүштүрүүдө көздүн кыймылын кинесика илиминдеги жесттердин тобуна, анын ичинен регуляторлоочу жаңсоолордун курамына киргизет. Ал жесттерди төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1. Эмблемалар.

2. Иллюстраторлор (басым жасоочу, көрсөтүүчү жаңсоолор)

3. Адапаторлор (самоадапаторы, альтерадапаторы, объект адапаторы)

4. Регуляторлор (көз аркылуу контактка баруу, баш ийкөө ж.б.) [13, 43-б.]

Ал эми Ж.А.Артыкова “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттар” деген эмгегинде көздүн кыймылын кинесикага, анын ичинен жаңсоолордун (жесттердин) тобуна киргизет да, төрт топко бөлүштүрөт:

1. Көздүн кыймылы.

2. Буттун кыймылы.

3. Колдун кыймылы.

4. Баштын кыймылы [3, 47-б.].

Сүйлөшүү учурундагы көздүн кызматы, семантикасы кыргыз тил илиминде өз алдынча изилденбегендиктен, окулесика илиминин маселелерин көркөм тексттин алкагында иликтөөнү көздөйбүз.

Көз – чындыгында абдан маанилүү орган. Болжол менен адам сезим-туюм элестөөлөрдү, андан алган таасирлердин 80% ын көзү аркылуу алат. Ошондуктан адамдын көзү маанилүү орган болуп саналат. Маселен, биз пикир алышып жаткан адамга карап, дароо эле анын жумшак, назик, катуу мүнөз, теше тиктеген, курч, өткүр же бош, кайдыгер, мокок, маңыроо, муздак, аруу, кирсиз таза, айнектей тунук, кубанган, эркелеген, назданган, таарынган, күнөөлөгөн, кошоматчы же суктанган, күнөөлүү же сүйгөн адамдын көзү экендигин аныктай алабыз. Көз караш адамды козутуп, жан дүйнөсүнө дүрбөлөң түшүрүп, эмоциялык түрдүү абалга жеткирет. Адамдын көз карашы “сөзгө” караганда көбүрөөк маалыматты айтып бере алат, балким, кээ бир жагдайларда “өлтүргөнгө” да барабар.

Адамдын психикалык түрдүү абалына жараша орус элинде көпчүлүк учур да көздүн көрүнүшүн төмөнкүдөй "жан дүйнөнүн күзгүсү", "берилгендиктин күрөөсү", "жек көрүүнүн кратери (жанар тоонун төбөсүндөгү лава атылып чыгуучу тегерек чуңкур)", "турмуштук күч, кайраттуулуктун символу" жана "жаркырак жылдыз" деп салыштырып айтып келишет. Ал эми кыргыз элинин көзгө байланыштуу төмөнкүдөй салыштырууларын, кепте колдонгон

фразеологизмдерин билебиз. Мисалы: “көзүн сүзүү”, “көзү коюлуу”, “көзүн кадоо”, “көзү бузулуу”, “көзү ойноктоо”, “көз кызартуу”, “көзүнөн каны чыгуу”, “көзүнүн кыйыгы менен кароо”, “көзү менен узатуу”, “көз кырын салуу”, “көзүнүн төбөсү менен кароо”, “көзүн албоо”, “көзүн ала качуу”, “көзү жашылдануу”, “көзүн сатуу”, “көзүнөн ызгаар чачуу”, “көзү шилисинен өтүү”, “көзүнөн чаар чымын учуу”, “көзү түшүү”, “көзү курч”, “көзү кайноо”, “көзү өтүү”, “көзү уялуу”, “көзү чанагынан чыгуу”, “көз тайдыруу”, “көзү кыйбоо”, “көз кумарын кандырган”, “көздүн жоосун алуу”, “көзүн кызартуу”, “көзү кычышуу”, “көздүн кычуусун кандыруу”, “көзү тойбоо” ж.б. [2, 34-43-бб.].

Адамдын чекеси (бешенеси), маңдайы, көзү, мурду, ээги – мына ушул бөлүктөр сүйлөшүүдө адамдын негизги эмоциялык ал-абалын (кайгыруу, капалануу, сүйүнүү, жактыруу, жактырбоо, таң калуу, суктануу, коркуу, кызыгуу, жийиркенүү, каалоо) чагылдырып берет. Айрыкча, көз – байланыш, катыш учурунун кыймылдаткычы, негизги инструменти. Ушул өңүттөн ала турган болсок, макаланын максатына ылайык, биз, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы сүйлөшүүдө катышкан көздүн түрдүү кыймылы, ал-абалы жана алардын маалымат алмашуудагы семантикасын, анын улуттук өзгөчөлүгүн үзүндү тексттердин негизинде талдоого алабыз.

1. Чындыгында адамдын көзү абдан маанилүү мүчө (орган) болуп саналат. Анткени адамдардын биринчи көрүшүүдөгү таасири, көңүлдө калган изи, элестөөлөрүнүн 80% ы көз аркылуу ишке ашат. Мына ушул себептен көздүн эң негизги деп саналган **чалгындоочулук** кызматын баса белгилейбиз. Мисалы, *Топ кишилердин алдында Абил-бий менен бир чоочун адам келатты: Узун бойлуу, кыркма кара сакалдуу, кабагы бийик. Элчи – ушул. Ал жаңы келген күндөгүсүнөн кыйла жашаргансып, пешенеси жайылып, бети жаңырып жылтырап калыптыр. Дуулдап тосо чыгып, жардап турган элдин түрүнө астыртан серп салып, тик көздөрү менен ар тарабын бат-бат чалып келатты. Элдин көзү анда. Кай бирөө кызыгып, кай бирөө таңыркап тиктеп ич ара шыбырашып узатып турушту. Абил-бий эл арасынан шыбырларды угуп, аларды эңкее карап түртүшүп тургандарды көрүп келатты* [6, 43-б.].

Бул үзүндү тексттен эч кандай сөздүн, тилдик каражаттардын жардамысыз эле адамдардын бири-бирине көз аркылуу болгон байланышынан, визуалдык сүйлөшүүсүнөн (көзмө көз контакттан) ошол учурдагы кырдаалды образдуу элестетүүгө болот (кызыгуу, суктануу, таңыркоо, таануу, чочулоо, кызыкдар болуу (любопытство)).

2. Окулесика илимине кызыгуу, анын маалымат алмашуудагы кызматын ар тараптан изилдөө иши кандайдыр бир деңгээлде адамзатын иликтөө, адамдын табиятын таанып билүүгө зор салым кошот. Сүйлөшүү учурунда адамдын жүзүндөгү өзгөрүүлөр, анын ичинен көздүн кыймыл-аракети, көз караштын абалы ошол адам тууралуу маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон жагдайларды эске албай коюуга болбойт. Маселен, ... *Өз сөөлөтүн тутуп Кудаяр*

---

---

**башка жакты тиктеп түрдү.** Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп, **жер тиктеп катып түрдү.** Насирдин гана кубанычын жаба албай, көзү эркелеген иттин көзүндөй болуп, жылмаңдап, шыйпаңдап фон Кауфманды **жалжал карайт.** Ал кыбасы канып, өчү канып:

- Э, ууру Исхак, тексиз селсаяк! - деп табалап калды Исхакты. - Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майли, бар, сенин барар жагың ошояк! Исхак кайрылып карап, **мелтейип тиктеп, аксап басып мындай деди:**

- **Йе, жугундукор, сенсиңби үрүп турган? И, сен бул дүйнөгө устун болосуңбу? Барасың сен да бир күнү менин артымдан, барасың ыйы жок, чуусу жок, сайда өлгөн иттей болуп...** [6, 615-б.]

Мында баяндалган окуяга катышып жаткан төрт адамдын көз карашынын түрдүү абалы аркылуу алардын образын төмөнкүдөй чечмелөөгө болот:

Кудаярдын башка жакты тиктеп турушу, анын ошол жердегилерден өзүн бийик сезүүсү, көз алдында боло турган окуяга кайдыгер экендиги, анын кызыкдар эместиги, аны кыжаалат кылган маселе башкада экендигин баамдоого болот. Ошол эле учурда ага таптакыр карама-каршы абалда анын баласы Насирдиндин көзү эркелеген иттин көзүндөй жылмаңдап, Кауфманга шыйпаңдап жагынып жалжал карашынан, Исхакты табалашынан анын көптөн күткөн тилеги ишке ашканын, ою ордунан чыгып, курсант экени, окуяга абдан кызыкдар, өз колунан келбегендиктен, өзүнөн жогору тургандарга жагынган, күнкарама, көз каранды, уят, намыс деген сапаттардан кур калган арсыз, дагы да өзү көксөгөн бир ийгиликтен үмүт кылган ээрчиме мүнөздөгү көз караштын ээсин даана көрөбүз.

Ал эми Абдырахмандын жер тиктеп катып турушу анын ичинде удургуган ойлор менен алпурушкан, чиеленген суроолорго жооп издеген, башы каткан, каалабаса да ошол окуяга катышууга аргасыз, чарасыз, өзү менен өзү алек абалын элестететиз.

Исхакка келе турган болсок, анын шашпай карап, мелтейип тиктешинен окурмандын көз алдына өлүмдөн түк коркуп койбогон, өз күчүнө ишенген, көшөргөн адамдын, өз баасын сезе билген, дегенин бербеген, оюна келгенин, билгенин иштеген өжөр, душманына сөзү менен да, көзүнүн каары менен тайманбай жооп берген эр жүрөк баатырдын элеси тартылат.

Жогорудагы үзүндү текстте сүрөттөлгөн ар бир адамдын көз карашынын ар түрдүү абалы аркылуу окурманга кандайдыр бир деңгээлде ошол адам тууралуу маалымат алуу мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

3. Л.Шервиц, Р.Хеллерайх көз караштын багытталышы жана тиктөөнүн узактыгы пикирлешүүчүнүн социалдык компетенциясына (статусуна) жараша да ишке ашат, статусу боюнча жогору турган адам адресанттын көзүнө тез-тез карап, ошол эле учурда сүйлөшкөн адамынын аны тиктеп же тиктебегенин көрмөксөнгө салат деп баса белгилешкен [10, 219-б.].

Маалымат алмашуу учурунда пикирлешкен адамдын көзүнө караганыбызда, көздөрдүн байланышы (контакт) түзүлөт. Ири алдыда көздүн

байланышы оозеки сүйлөшүүнүн башталышын же аякташын, бүткөнүн кабарлап, жагдайды жөнгө салып, иретке келтирет. Маселен, *Салтанат бүтүп, Нүзүп чатырына келди. Ал - катаал. Чатырга кирип, суюк сары мурутунун бир жагын тиштеп, көздөрүнүн алды диртилдеп ойлонуп, төргө оң тизесин муштуму менен мадап таянып отура кетти. Шерали жанында эле. Ал кубанычтан ууртун дагы эле жыя албай: - Эми эмне кылабыз? - деп сурады, Нүзүптү жадырап тиктеп. Нүзүп укмаксан болуп, кайта ага кыжыры келгенсип, кабагын түйүп, унчукпай койду. Шерали томсоруп, шагы сынып отура калды* [6, 71-б.].

Мисалы, учурдагы жагдай Нүзүптү кызыктырбаганын же такыр таасир этпегенин, аны түйшөлткөн маселе башкада экенин анын көз карашы чагылдырып берди. Мында катаал мүнөздүү Нүзүптүн статусу боюнча өзүнөн жогору турганына карабастан, Шералини теңсинбегенин, аны менен сүйлөшүүнү каалабагынын, андан жарытылуу акыл чыкпасына көзү жеткендигин, ошол себептен Шералы күткөн баарлашуу ишке ашпай калганын баамдайбыз.

4. Вербалдык эмес белгилердин ичинен көз аркылуу түзүлгөн байланыш башка тилдик эмес каражаттарга салыштырмалуу күчтүү белги болуп саналат да, бир катар функцияларды аткарат. “Элейген” же “башка жакты тиктеген” көз караш ага кимдир бирөөнүн же кандайдыр бир көңүл буруунун жетишсиздигинен кабар берет. Маселен, *Нүзүп токтолуп калды. Ал сөздүн жүйөсүнө барк берди. Ушул акыл сенден чыктыбы деген сыяктуу Шералини алдыртан бир тиктеп алды. Нүзүптү тиктебейт. Таарынган баладай бултуюп отурат. Отургандардын көбүнүн кабагы кирдүү. Баары бир ооз сыяктуу. Суранышып отурбагандай. Ичтен тирешүү сезилди* [6, 110-б.].

Тексттен маалым болгондой, Шералинин Нүзүптүн көзүн тиктегиси, карагысы келбегени анын ага жагымсыз кабарды биринчилерден жеткирүүнү каалабаганы менен байланыштуу. Ошону менен катар, анын уяң мүнөздүү, уялчаак, коркоктугу жөнүндө да маалымат берди.

5. Өз ара сүйлөшүүдө көздүн кыймыл-аракетинен айтуучунун ички эмоциялык толкунун, психологиялык абалын ж.б. сезим-туюмдарын билүүгө болот. Маселен, *Жамырап алик алышты. Тактын оң жагында улуу наиб Абдымомун бек, сол жагында Өмөрбек датка турган эле. Исхак тактын жанына барып, отурбай, чогулган жакшыларын бир сыдырып тиктеди. Сөздү эмнеден баатарын таппай токтоло калды. Ордо эрежеси боюнча алыстан келип, каймана кылып, ортого сала сал кылуу керек беле? Анын андай салтанатка табы жок, дили кыра болучу. Ал ички каарын беките албады. Жымырылып турган Абдымомун бекти атып тиктеди:*

- Бек...

- Лаббай... - деди Абдымомун бек леп эте [6, 539-б.].

Мында Исхактын чогулгандарды бир баштан, бирин калтырбай толуктап, четинен кыдырата сыдырып тиктеши, сөздү баштай албай эки анжы болуусу, Абдымомунду атып тиктөөсү, анын психологиялык чыңалган абалын, мээсиндеги удургуган ойлордон өзү менен өзү алпурушкан, бир чечимге келе албай ачуудан туттуккан эмоциясын, ички каарын элестетүүгө болот.

6. Көркөм текстте сүрөттөлгөн сүйлөшүү учурунда пикирлешинин көзүнүн кыймыл-аракеттерине карап, айтуучунун мамилесин, маанайын, жагдайын, максатын, каалоосун, психологиялык абалын жана ошону менен катар ал адамдын дене түзүлүшүндөгү айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу да маалымат алууга болот. Жазуучу сүрөттөгөн каармандын көз карашынын абалы анын образын элестүү берүү менен катар биологиялык жактан өзгөчөлүгүн да айырмалоого кошкон кызматы зор. Маселен, *Үңкүрдүн эшиги топурап калган экен. Аттар токулган, камчылары колунда. Нары жакта кимдир бирөө ызырынып сөгүнүп жатканы угулду. «Эмне болуп кетти?» деп ойлоду Исхак чекирейип тиктеп. Аны көрүп, турганы турган жеринде, отурганы отурган жеринде сөздөрү ооздорунан түшүп, селдейип калышты* [6, 610-б.].

Берилген мисалда Исхактын чекирейип тиктеши анын чекир көздүү адам экенинен кабар берет (Чекир - көздүн карегиндеги темгил, көлөкө) [2, 720-б.].

7. Же болбосо, төмөнкү үзүндүлөрдү окуп көрөлү:

- *Михаил Дмитриевич, - деп сөз баштады ориенталист, кабагы салыңкы, - өтө эле катаал иштер болуп кеткен жокпу, Михаил Дмитриевич?..*

*Генерал Скобелев ага жумшак тиктеп алып:*

- *Боорукер адамсыз, Иван Васильевич, - деди эч камырабай, - боорукер адамсыз, боорукерлик жакшы мүнөз. Бирок, кантебиз, Иван Васильевич, согуш деген согуш да?! Бир кыйла катаал болууга туура келип жатат, өзүңүз көрүп келе жатасыз.*

*Ориенталист:*

- *Баарын кырып таштай албайбыз, акыры аман калган жергилик калк эмне дейт?.. Төрт көздөп тиктеп турган Европа эмне дейт?..*

*Ормоюп тиктеп койду генерал Скобелев:*

- *Кимдин эмне дегени менен сиз экөөбүздүн ишибиз эмне, кадырлуу Иван Васильевич?! - деди* [6, 604-б.].

Мында чыгармада берилген каармандын ормоюп тиктеши аркылуу, ошол адамдын чоң мурундуу, мурду конкоюбураак келген кебетеде тандана олуттуу караган көз карашын элестетүүгө болот [2, 328-бет].

8. Маалымат алмашуу учурунда адамдын пикирлешин тике, түз, теше, качыра тиктегинен анын өткүр, тайбас, жалтанбас, шар мүнөзгө ээ экенин баамдоого болот. Мисалы, *Абил-бий элеттин кеткенинен калган билермандарын өз өргөөсүнүн төрүнө кайра чогултуп, ар кимисин бир теше тиктеп, бетинен түгүн чыгарып отуруп:*

---

---

- Угун койгула. Кийин укпай калган элем деп өкүнбөй турган болгула. Сөзүм бир! Бекназар жакка ат бастырган киши менен кыркылышам! Атамдын агасы болсо да, угун койгула, такымына темир кызытып тамга бастырамын... - деп, каарын төгүп чыгарды. Аксакалдар бүжүрөп өзүлөрү аттанышты. Ал сынаалык үчүн тышка чыгып да койбоду [6, 51-б.].

9. Же төмөнкү текстти көрөлү: *Мына Шерали жанында отурат, колго түшкөн уурудай болуп шылкыйып отту тиктеп жанында отурат. Нүзүп көз кыйыгын салып Шералини тиктеди, көзүн ирмебей томсоруп көпкө тиктеди. Шерали кысынып, басынып арбагы учуп өзүнөн өзү кичинерип отурду. Коркуудан башка, өйдө карабай кулдук кылуудан башка көрүнбөгөн мокок көз, маңыроо жүз...* [6, 90-б.]

Сүйлөшүү учурунда көздүн багыты эки түрдүү болот: жакын жана алыстан тиктөө. Жакындан кароо кандайдыр бир нерсенин конкреттүүлүгүн талап кылып, аны аң-сезимде бат кабылдоо менен ишке ашырылса, ал эми алыстан так багытталбаган көз караш, башка жакты тиктөө, көзүн ала качуу, ошол адамдын пикирлешүүнү каалабагандыгын, маалымат аны кызыктырбаганын билүүгө болот [9, 219-б.]. Баарлашуу учурунда сүйлөп жаткан адамдын пикирлешин узак же кыска убакытка тиктөөсүнөн анын көмүскө оюн, максатын баамдоого болот. Адамдын көзү, өзгөчө анын кыймылы, ирмелиши, кадалышы, тиктөөнүн кыскалыгы, узактыгы ошол адамдын сезимдери жөнүндө, ал тууралуу маалыматтын маанилүү булагы боло алат.

Көздүн көп багыттуу, ар тараптуу кыймылы жана анын семантикасы кызыктуу, маалымат берүү мейкиндигинин кеңири экендигин аныктап, вербалдык эмес коммуникация: “Эгер көз бирди сүйлөсө, а тил – башканы сүйлөйт, акылдуу биринчисине ишенет”, - деген ойго толугу менен кошулабыз.

Жыйынтыктап айтканда, вербалдык эмес каражаттар: адамдын жүзү, көзү, андагы өзгөрүүлөр, дененин түрдүү кыймыл-аракеттери, үндөрдүн жардамы менен бир эле убакта ар кандай билдирүүлөрдү берүүгө жөндөмдүү. Алар көп учурда өзүнөн-өзү даярдыксыз түрдө пайда болот, т.а. ойлонбостон автоматтык түрдө жооп берилет. Мында маалымат алмашуу менен катар адамдын жашоо образы, турмуштук абалы, социалдык чөйрөсү, дүйнө таанымы, билими, жөндөмдүүлүгү, каалоосу жана башка кызыкчылыктары жөнүндө айрым маалыматтар адамдын көзүнүн ишарасында, көз аркылуу ымдоо-жаңсоолорунда жана анын түрдүү кыймыл-аракеттеринде камтылган десек жаңылбайбыз.

Көркөм чыгармадагы образды түзүүдө жазуучу каармандардын көзүн, кырдаалга жараша көздүн абалын, анын түрдүү кыймыл аракеттеринин орундуусун тандап алып, ылайыгына карап сүрөттөө менен окурманга таасирдүү, элестүү баяндап берет. Образдуу, жандуу, кызыктуу, элестүү, таасири менен эсте калуучу вербалдык эмес каражаттар автор менен окурмандардын ортосунда тыгыз байланышты түзөт да, натыйжада чыгарманы окуган адамга эстетикалык эргүү тартуулайт.

XVII кылымда эле француз жазуучусу Ларошфуко үндө тыбыш болсо, “көздө” жана сүйлөп жаткан адамдын көзүнүн бардык кыймылында, элестетүүлөрүндө сөздүн орундуусун, жагдайга жараша ылайыктуусун тандоодо **кызыл тилдүүлүк, чечендик** катылып жатарын баса белгилеген. Ушул максаттан ала турган болсок, Төлөгөн Касымбековду жазуучу эле эмес, чоң сүрөткер, элестетүү дүйнөсү көп кырдуу, баамчыл, чыгаан психолог, кылдат сүйрөттөй билген чебер устат, кыялкеч, жогорку туюм, тубаса таланттын ээси экендигине ынанарбыз.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Азыркы кыргыз тили. Стилистика. – Бишкек, 2015. – 256 б.
2. Акматалиев А. Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. - 800 бет. - II Бөлүк.
3. Артыкова Ж.А. “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттар, Бишкек, 2017. – 270 бет.
4. Боева Е.Д., Савватеева А.С. Прагматика кинемы в художественном тексте, Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2010. № 2 (33): в 2-х ч. Ч. II. С. 24-26, [www.gramota.net/editions/1.html](http://www.gramota.net/editions/1.html)
5. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Языки культуры: Венский славистический альманах. – (Язык. Семиотика. Культура). - Москва-Вена, 2001. -256 с.
6. Касымбеков Т. “Сынган кылыч” : Тарыхый роман. - Кайрадан иштелип, 5-бас. – Бишкек, Кыргызстан, 1998. - 712 б.
7. Крейдлин Г.Е. Кинесика. // С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин. Словарь русских жестов. М.: "Языки русской культуры", 2000.
8. Крейдлин Г.Е. Жесты глаз и визуальное коммуникативное поведение // Труды по культурной антропологии: Памяти Григория Александровича Ткаченко. М.: [Восточная литература](#); Муравей. 2002, 238-249.
9. Леонтьев А. А. Психология общения.- М. – 1997-с. 365.
10. Пиз Алан, Язык тела. - Нижний Новгород – 1992-с. 262.
11. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азбуковник, 1999. - 944 с.
12. Эклайн. Exline R. V. Visual interaction: The glances of power and preference II J. Cole (ed.) Nebraska Symposium on Motivation (vol. 19). Lincoln: Univ. of Nebraska Press, 1972,164 - 205.
13. Яковлев И.П. Невербальные коды и языки. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.elitarium.ru/neverbalnye-kommunikacii-chelovek-obshchenie-prostranstvo-zapah-cvet-znak-izobrazhenie-zhest-slovo-yazyk-znachenie-povedenie-kinesika-rech-golos-kultura-paralingvistika-povedenie/>
14. Диссертации по гуманитарным наукам - <http://cheloveknauka.com/neverbalnaya-semiotika-v-ee-sootnoshenii-s-verbalnoy#ixzz6lZR Gadu5>

***Рецензент: Акынбекова А.У.*** – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Терминологиялык комиссиясынын башкы адиси.

---

---

**Журналистика**

**УДК 654.9:79.05(575.2)(04)**

**Алдашова Г.М., Муратбекова Ж.М.**  
*Ж.Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж.Баласагына*  
**Aldashova G.M., Muratbekova Zh.M.**  
*J.Balasangyn KNU*

**Кыргызстандагы спорттук телеберүүлөрдө комментаторлордун речинин  
стилдик өзгөчөлүктөрү**  
**Стилистические особенности речи комментаторов спортивных  
телепрограмм Кыргызстана**  
**Stylistic features of the speech of commentators on sports TV programs in  
Kyrgyzstan**

**Аннотация:** Макалада Кыргызстандын спорттук телеберүүлөрүндө комментаторлордун речинин стилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Изилдөөнүн актуалдуулугу спорттук телекөрсөтүүнүн активдүү өнүгүшү менен спорттук баяндамачынын инсандыгына жана анын эфирдеги сүйлөө жүрүм-турумуна көбүрөөк көңүл бурууга себеп болду. Макалада КТРК СПОРТ телеканалынын комментаторлорунун сүйлөө речиндеги стилдик өзгөчөлүктөрүнө баа берүүгө аракеттер жасалды.

**Аннотация:** В статье рассматриваются особенности речи комментатора на спортивном телевидении Кыргызстана. Актуальность исследования связана с активным развитием спортивного телерепортажа, который стал причиной усиленного внимания к личности спортивного комментатора и его речевому поведению в прямом эфире. В качестве предмета было выбрано речевое поведение спортивного журналиста в прямом эфире. В статье сделана попытка оценить стилистические особенности выступления комментаторов телеканала КТРК СПОРТ.

**Abstract:** The article discusses the features of the speech of a commentator on sports television in Kyrgyzstan. The relevance of the study is associated with the active development of sports TV reporting, which became the reason for the increased attention to the personality of a sports commentator and his speech behavior on the air. The subject was the speech behavior of a sports journalist on the air. The article makes an attempt to assess the stylistic features of the speech of commentators of the KTRK SPORT TV channel.

**Урунттуу сөздөр:** баяндамачы, стилистика, телеберүү, спорт, эфир, көчмөндөр оюндары.

**Ключевые слова:** комментатор, стилистика, телевидение, спорт, эфир, игры кочевников.

**Keywords:** commentator, stylistics, television, sport, broadcast, nomad games.

Ар бир спорттук комментатордун спорттук иш-чараны чагылдыруу жана көрүүчүлөр менен байланыш түзүү үчүн, дүйнө таанымы, сүйлөө маданияты

---

---

жогору болушу шарт. Анткени сүйлөө речинде тилдик куралдарды колдонуу менен оюн-зоок жаратуу жана спорттук иш-чараны коомчулукка жеткирүү тапшырмасын аткарат. Комментатордун эффективдүүлүгү жана баалуулугу качан гана көрүүчүгө эмоция тартуулай алганда ишке ашат. Ошол эле учурда аудиториянын түшүнүүсүнө жана алардын көз карашынын калыптануусуна өбөлгө болот.

Комментатор – жалпыга маалымдоо каражаттарындагы телекөрсөтүүдөгү жана радиодогу позиция. Бул кызматтагы адам окуялардын кайсы бир чөйрөсүнө карата пикирлердин автору (мисалы: коомдук, саясий, спорт). Редактордук бөлүмдө комментатор милдети, адатта, адистик тармагы болгон кесипкөй журналистке берилет. Кээде байкоочулар комментатор катары чыгышат. Көбүнчө иш-чараларга ошол иш менен мурун алектенип жүргөн, эксперттер комментарий берүү үчүн чакырылат [1].

Спорт журналистинин ишиндеги негизги критерий – бул спорт темаларына кесипкөй мамиле кылуу. Ал адабий тилди жана спорттук терминдерди жакшы билген, дикциясынын мыктылыгы, импровизациясы, ошол болуп жаткан иш-чарага өз ою болушу керек. Ал эми спорт комментаторунун аудиторияга маалымат берүүдө эң негизги куралы- анын тили.

Тилдин байлыгын, касиет-күчүн, ийкемдүүлүгүн, анын адам турмушундагы барк-баасын жана ролун, тилди колдонуу жана иштетүү өзгөчөлүктөрүн терең иликтеп, аныктабай туруп, тилдин табият – сырын таанып билүү дээрлик мүмкүн эмес. Аталган дал ушундай маселелерди тил илиминин лингвостилистика бөлүгү изилдеп, аныктай тургандыгы белгилүү.

Лингвостилистика сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө тилдин колдонулушуна анализ жүргүзүп гана тим болбостон, аны колдонуунун жол-жоболорун иштеп чыгат, иликтейт. Демек, лингвостилистика – тилди колдонуунун закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим. Лингвостилистика тил маселесин, тилдик каражаттарды сүйлөшүү ишмердигинде колдонуу өзгөчөлүктөрүнө жана сүйлөшүүдөгү экспрессивдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу изилдегендиги менен өзгөчөлөнөт.

Лингвостилистиканын изилдөө предмети – тил, тилдин реализацияланышын, тилдин коммуникация процессиндеги абалын, тилдин стилдик чөйрөлөрдө колдонулушун, тилдин тексттеги аткарган кызматын ар тараптан изилдөө.

Лингвостилистика тилдик каражаттардын коннотациясын, сүйлөшүүдөгү каражаттардын кырдаалдык нормаларын да изилдейт жана тилдик бирдиктерди сүйлөшүү чөйрөлөрүндө колдонулуш нормасын иликтөөнү алдына максат кылат. Сүйлөшүүнүн коомдо түзүлгөн беш чөйрөсүнүн ар бирине тиешелүү жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, пикирин түшүндүрө алат. Бул учурда айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилде, ошол сүйлөшүүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен информациясын

туондурат. Мына ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир көрүнүшү болуп саналат. Ар бир сүйлөшүүдө сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ. Сүйлөшүү чөйрөлөрүндөгү ойду, информацияны туондуруунун шартын, буга чейин коом тарабынан түзүлгөн талаптарын, ар түрдүүлүгүн, сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемдүүлүктөрүн изилдөө лингвостилистиканын өзөгүн түзөт [2:123].

Спорттук комментарийлер телекөрсөтүү чөйрөсүндө маанилүү роль ойнойт. Бул жанр аркылуу телекөрсөтүүнүн маалыматтык жана коммуникациялык функциясы ишке ашат, визуалдык сүрөттөр оозеки мазмун менен коштолот жана экранда көрсөтүлгөн спорттук иш-чаранын маңызы толук ачылат. Бул жагынан алганда, тил спорттук комментатордун маалыматтык-коммуникациялык функциясын түшүндүрөт жана анын көрүүчүлөргө тийгизген таасирин калыптандырат, ар тараптан кылдат изилдөөнү талап кылат.

Ар бир комментатордун спорттук иш-чараны чагылдыруу жана көрүүчүлөр менен байланыш түзүү үчүн, дүйнө таанымы, сүйлөө маданияты жана темпераменти боюнча аныкталган тилдик куралдары бар. Оюн-зоок жаратуу жана спорттук иш-чараны көрүүчүгө жеткирүү тапшырмаларын аткарат. Тил каражаттардын жардамы аркылуу комментатор көрүүчүнүн эмоцияларын, көз карашын түзүп, спорттук иш чаранын көңүл ачуу оюнун өткөрүү стратегиясын ишке ашырат.

Комментарий берүү учурунда "жаман - жакшы" рейтинги логикалык критерийлерге гана эмес, ошондой эле комментатордун сезимдерине негизделгендиги көрсөтүлгөн. Ошол эле учурда, баалоо жана эмоция бири-биринен ажыратылбайт, анткени алардын параметрлери: "жагымдуу" - "жакшы", "жагымсыз" - "жаман". Комментаторлордун эмоционалдык рейтингдери эки топтун сезимдери аркылуу белгиленет: "суктануу", "көтөрүү" жана "айыптоо", "кайдыгер болуу". Бул максатта адабий тилден оозеки сөздөргө чейин кеңири чөйрөдөгү тилдик бирдиктер колдонулат [4].

Төмөндө эмоционалдык баалоо катары колдонулган сөздөр:

- зат атоочтор: экстра-эмоция, шоу, цирк, актёр, акылдуу, талапкер, ийгиликсиз, мактанчаак;

- сын атоочтор: реалдуу эмес, фантастикалык, феноменалдык, укмуштуу, кубанычтуу, эсептөөчү, илгерилетүүчү, көрүнүктүү, жаркыраган;

- кыймыл же иш-аракет этиштери: сынды, учуп кетти, үстүн каптады, каптады, чымчып, жарадар болду, тонолгон, козголгон, сезилген, майдаланып, чапталган, ачылган;

- тактоочтор: коркунучтуу, мыкты, укмуштуу, кызыктуу, ден-соолукка пайдалуу, даамдуу, кооз, жаркыраган, салкын, каргашалуу, уят, жөнөкөй;

- сырдык сөз: о, ох, ну, фу, уф, ух, эх, оп-па, bravo, ура, увы, дегенибиз;

---

---

- фразеологиялык бирдиктер: от менен ойноо, кадыр-барктуу гол, бардыгын ышкыруу, укмуштуудай беттеш, убакытты сүрүп чыгаруу, атаандашты жеңүү;

- Метафоралар: артиллерия куралдары, гол киргизүү майрамы, турдун негизги багыты, чабуул жасоо, футбол театры, коргонуу [5].

Комментатордун речинде эң көп кездешкени - синоним. Беттештин баардык мезгилинде (футболдо 90 мүнөт жана хоккейде 60 мүнөт) комментатор бир эле оюнчуну жана бир эле позицияны талаада бир нече жолу айтууга аргасыз болгондуктан, синонимдерди колдонуу жөн эле кайталанбашы керек.

Ушул эле максатта башка тилдерден (көбүнчө англис тилинен) алынган сөздөр көп колдонулат: сызык судьясы - "lineman", дарбазачы - (англисче goalkeeper); вингер (экстремалдык жарым коргоочу, англис-вингери), офсайд - офсайд.

Футбол жаргонунун көп колдонулган мисалдары катары төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот: дарбаза - "алкак"; "сары карта", "атайылап жыгылуу", "симуляция" - "чумкуу", "балык"; "оюн темпинин тез-тез өзгөрүшү" - "аритмия"; "чемпионаттардын ортосундагы убакыт интервалы" - "мезгилсиз"; баш оюн - "экинчи кабаттагы оюн"; "чечүүчү жайдагы гол" ж.б.

Тил абдан динамикалуу жана тез өнүгүп жаткандыктан, жакында көпчүлүктү таң калтырган жаңы түшүнүктөр көп кездеше баштады. Бул спорт темаларына гана эмес, күнүмдүк жашоого да тиешелүү. Ушундай эле жагдай жаргон менен да байланыштуу. Белгилей кетүүчү нерсе, футболдук байкоочулар жана комментаторлор тамашалуу сезимдерди жоготушпайт жана алар көбүнчө ирония менен какшыктуу сөздөрдү колдонушат. Мисалы: "Чабуулдун сол капталында Мартин Олссон Кайл Уокерге реактивдүү ылдамдыгын көрсөткөндүктөн, талаанын аяктаганын байкаган жок ..."

Жогоруда көрсөтүлгөн экспрессивдүүлүктүн бардык ыкмалары жана каражаттары комментатордук сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн ачык-айкын мүнөздөйт [6].

Спорттук комментатордун негизги милдети болуп жаткан спорттук иш-чаранын элементтери жөнүндө жөн гана куру сөз менен айтып берүү эмес. Спорт комментаторлордун иши тилдик каражаттарды колдонуу менен окуяларды сүрөттөп ачып берүү. Бул куралдардын толук айкалышы комментатордун тилдик өзгөчөлүгүнө кирет. Каражаттардын ичинен көркөм экспрессивдүүлүк, тактап айтканда, стилистикалык фигуралар өзгөчө орунду ээлейт. Алардын арасында троптор дагы бар. "Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк" төмөндөгүдөй аныктама берет: "Троптор - сөздү (же сөздөрдүн айкалышын) каймана мааниде колдонууга негизделген жана сөздүн же сүйлөмдүн көркөмдүгүн жана экспрессивдүүлүгүн жогорулатуу үчүн колдонулган түшүнүк. Акыркы он жылдыкта тил илиминде, эреже катары, логикалык семантика жагынан баяндалган бир сөздү орунсуз кайталоодон алыс болуу

---

---

тенденциясы байкалууда. Көбүнчө, изилдөөчүлөр сөздүн өзгөрүүсүнө дүйнөнүн өзгөрүшүнө, тажрыйбага, анын маңызына, сапаттарына, мамилелерге, эмоционалдык-баалоочу нюанстарга жана башка ушуга окшогон байлыктарга жетүү жолу аркылуу өзгөрүп жатканын түшүнүшөт. [7].

Демек, учурдагы кабыл алуучунун спорттук иш-чаранын эфирин тандоодо негизги критерийлеринин бири болуп саналган тилдин визуализациясы жана экспрессивдүүлүгү эсептелет.

Спорт комментаторунун сүйлөө сөзүн изилдөө үчүн төмөнкүлөрдү белгилейбиз: метафора, эпитет, метонимия, синекдоха, салыштыруу, персонализация, гиперболо, литота, перефразия жана ирония.

Жогорудагы жолдорду колдонуу менен комментатордун сөзүн баалоого мүмкүндүк берет. Футбол комментаторлорунун тилин эске алсак, матч учурунда кайталанган сөздөр орун алат - топ өтүүлөрү, ок атуу, сокку жана башкалар. Комментатордун милдети - окуяга ар түрдүүлүк кошуу. Троптор журналисттин тигил же бул учурга альтернативдүү, көркөм сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн берет.

“Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүккө” ылайык, тил илиминде сүйлөшүү толук жана так кабыл алынган аныктамага ээ эмес.

Спорт комментаторлорунун речин изилдөөдө төмөнкүлөргө токтолгонубуз шарт. Алар: риторикалык суроо, риторикалык кайрылуу, антитеза, оксиморон, унчукпоо, көп союздук, параллелизм. Бул сүйлөө фигуралары комментатордун коммуникативдик тибин мүнөздөгөн белгилердин бири. Негизги риторикалык суроолорго жана риторикалык илептерге көңүл буруу керек. Комментатордун өзгөчөлүктөрүн жакшыраак түшүнүү үчүн классификация моделдерине кайрылабыз. Изилдөөчү Е.Малышева спорттук комментаторлордун тилдик индивидуалдык жети негизги коммуникативдик тибин аныктады: “комментатор-репортер”; “Комментатор-аналитик”; “Эксперт-комментатор”; “Электрондук комментатор”; “Комментатор джокер”; “Комментатор-күйөрман”; “Комментатор-актер”. [8]. Бул классификациянын ортосунда белгилүү чек жок, андыктан комментатор коммуникативдик түрлөрдүн ар бирине мүнөздүү болгон коммуникативдик элементтерди колдоно алат.

Ушул классификациянын негизинде, комментатор-аналитик жана эксперт-комментатор сыяктуу коммуникативдик типтер риторикалык суроолорду, тыныгууларды, өзүнүн оюн кенен билдире алат. Ошол эле учурда, комментатор-күйөрман же комментатор-актер үчүн катуу үнгө басым жасоо көбүрөөк мүнөздүү. Буга байланыштуу беттештин катышуучуларына кайрылуулар, сүйлөө сөздөрүндө басым жасоо пайда болот, кийлигишүүлөр көп колдонулат.

“КТРК Спорт” телеканалындагы комментаторлордун речинин стилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөдөн мурун, анын кыскача тарыхына токтолсок. Кыргызстандагы биринчи спорт каналы КТРК СПОРТ - Коомдук

---

---

телерадиоберүү корпорациясынын курамына кирет. Канал атайын спорт темасындагы телеберүүлөрдү чагылдырууга жана жайылтууга арналган. Дүйнө элдеринин, анын ичинен Кыргызстандын жарандарынын спортко болгон кызыгуулары жылдан-жылга өсүп жаткандыгы эске алынып, каналдын негизги максаты өлкөнү аймагын спорттук берүүлөр менен камсыз кылуу. Спорттук беттешүүлөрдү чагылдыруу КТРК СПОРТ телеканалынын эфирдик саясатынын негизин түзөт. Эл аралык таймаштар эфирдин 50%дан ашыгын түзүп, түз эфирде да чагылдырылат. Спорт сүйүүчүлөр онлайн режимде дүйнөлүк олимпиада жана Азия оюндарын, футбол боюнча өлкөнүн жана Европа чемпионаттарын, улуттук спорт оюндарынын түрлөрү, жеңил атлетика, хоккей ж.б спорт түрлөрүн көрө алышат. (<http://www.ktrk.kg/kg/sport/about>)

Маданияттуу, жогорку деңгээлде информация алмашуу, өз оюн так, түшүнүктүү, логикалык ырааттуулукта, мыкты деңгээлде, маданияттуу, көркөм, эстетикалуу жеткизе билүү жана көркөм текстти толук кандуу түшүндүрө билүү биздин турмушта өтө маанилүү маселелерден болгондуктан, стилистиканын теориялык маселелерин, түшүнүк-категорияларын өздөштүрүү журналисттер үчүн абдан маанилүү болуп саналат.

Ал эми III Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарында КТРК СПОРТ телеканалынын комментаторлору кандай деңгээлде иш алып барганын карайбыз. Бул телеканалда комментатордун катышуусунда бир нече программалар даярдалат. Бирок, анын баарын карабастан, кыргыз оюндарында комментаторлордун ишмердигине анализ жасоону туура көрдүк. Анда комментаторлордун речинин стилдик өзгөчөлүгүнө, эмоционалдуулугуна, сөздөрдүн же сөз айкаштарын колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн карайбыз.

*КТРК СПОРТ телеканалынын III Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын көк-бөрү оюнунун финалдык беттешүүсүнө анализ. “Кыргызстан-Өзбекстан” беттешүүсү.*

Бул ири масштабдагы оюнда комментатор катары Н.Турусбеков жана Б.Усеналиев иш алып барышкан. КТРК СПОРТ телеканалынын көчмөндөр оюндарын түз алып көрсөтүүдөгү биринчи учуру эмес. Бул финалдык беттеш болгондуктан кызуу оюн болот. Андыктан комментаторлор профессионалдык деңгээлин көргөзүп, өзүнүн ою менен бөлүшүүгө толук мүмкүнчүлүк бар.

Н.Турусбеков жана Б.Усеналиевдин речин коммуникативдик типке карай турган болсок комментатор-күйөрман катары мүнөздөсөк болот. Анткени Кыргызстандын улакчыларын алдыга сүрөп жатканы байкалат.

Коммуникативдик типтин башка түрлөрүнө оюндун жүрүшүнө жараша өзгөрүп турганын көрүүгө болот. Кооптулук жараткан учурлардан башка учурларда комментатор-репортер кызматын аркалап жатышты. Көрүүчүлөргө оюн талаасында болуп жаткан көрүнүштөр менен жөн гана бөлүшүү орун алды. Оюн талаасында чыңалуу пайда болгондо комментаторлордун коммуникативдик типтери өзгөрүп комментатор-күйөрман болуп өз ой-пикирлерин колдонууга өтүштү.

---

---

Бул оюндун жүрүшүндө, өзгөрүүлөрдүн натыйжасында речинде оюнчуларга кайрылуу же басым жасап сүйлөө, сырдык сөздөр же башка көркөм сөз каражаттары колдонулду. Бул колдонуулардын негизинде Н.Турусбеков жана Б.Усеналиевдин речинде риторикалык кайрылуу көп болгонун көрүүгө болот.

Логикалык ката - бул комментатордун болуп жаткан маанилүү окуяга биринчи кезекте маани бербей, экинчи башка бир маалыматты көрүүчүгө таңулоодо. Мисалы, тарыхка кайрылуу же оюнчунун биографиясы тууралуу маалымат берүү. Бул оюнда ар бир оюнчу улак таштаган сайын, анын мурунку оюндарда көрсөткөн ийгиликтерин белгилеп жатышты. Демек, комментаторлор көк бөрүчүлөрдүн мурунку оюндардагы упайларын эске салып айтып жатты.

Бир информациядан башка бир информацияга өтүүдө логикалык ырааттуулук орун алышы керек. Комментатор паузаларда коомчулукка маанилүү маалыматтар менен бөлүштү. Бул жерде мисал катары жарым финал үчүн болгон беттеште Казакстан менен Өзбекстандын беттеши тууралуу айтылды. “Өзбекстан курама командасы эсиңиздерде болсо биринчи беттешин Башкортостан курама командасына каршы өткөрүп, аларды өтө эле ири эсепте жеңип алган”. Ошол эле учурда ар бир оюнчунун көчмөндөр оюнунда кандай жыйынтык көрсөткөндүгү жөнүндө маалыматтар берилип жатты. Демек, логикалык ырааттуулук орун алды.

Речте жабык метафоралар дагы орун алды. Алсак, “Манас Ниязов чыныгы акробат” - бул сүйлөм менен оюнчунун канчалык ийилип, мыкты оюн көргөзүп жатканын көрүүгө болот. Акробатика абдан кыйын спорт түрү болуп эсептелет. Жалпысынан күйөрмандар жана “комментатор-фанат” үчүн коммуникативдик типтердин ичинен бул түрдөгү көбүртмөлөрдү көп колдонуу мүнөздүү.

Метонимия-эки түшүнүктүн ортосундагы логикалык жакындыкка негизделген окшошпогон көчүрмө. Метонимияны көп колдонуу спорттун өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрөт. Спорттук түшүндүрмөлөрдө кеңири таралган нерсе “команда оюнчулары” деген сөздү “улакчылар”, “жааттар” же “кыргыз курамасы” деп колдонулду.

Метонимияны башка мисалдарын дагы табууга болот, мисалы Сейитбек Анарбек уулун “учуп бара жаткан” - деген сөз айкашын колдонот. Бул Сейитбек Анарбек уулунун жогорку ылдамдыкта бара жатканын билдирет.

“Манас Ниязов кинодогудай оюн көрсөттү”, - деген сүйлөм орун алды. Демек, бул жерде анын укмуштуудай оюн көргөздү дегендин ордуна колдонулууда. “Эмне деген шумдук”, “укмуштуудай чоң ылдамдык” деген сөз айкаштары аркылуу дагы көргөзүп жатты. Мындан сырткары салыштырууну дагы көрүүгө болот. Бул тилдик салыштыруу көбүнчө аналитик комментаторлорго мүнөздүү. Биздин учурда, Н.Турусбеков 2 жолу кайрылган. Анда “М.Ниязовду кыргыздын Мессиси же улактын Мессиси” ал эми

---

---

“Р.Тыналиев демек Роналдо” деп салыштырат. Суроолорду колдонуу аналитик комментаторлорго жана эксперт комментаторлорго таандык деп белгилегенбиз. Суроолордун көпчүлүк бөлүгү кооптуу учурларда басым менен колдонулган: “Өзбекстандыктарды мекендештерибиз алдыга кое берди, аны алар колдоно алабы?” же “тай казанга биринчилерден болуп келеби?” - деген суроолорду берүү менен анализ жасоого умтулууда.

Түз эфирдеги маанилүү факторлордун бири - бул режиссердун ишмердиги. Болуп жаткан үндөн баштап, ар бир маанилүү кадрды кое бербей эфирге берет. Анын негизги милдети мелдеш болуп жаткан аянттагы маанилүү учурларды өткөрүп жибербей бардык камералар менен иштей билүү. Мисалы: оюндун 17 мүнөтүндө оюнчулардын жөн эле аттарды чаптыруулары берилди. Ошол учурда режиссердун кандай маанилүү фактыны өткөзүп жибергени белгисиз калган. Бул учурда комментаторлорго режиссер белгисиздикти көрсөттү. Ошол эле учурда комментаторлор “түшүнүксүз” деп гана айтуудан башка сөз таба алган жок. Бул жерде көрүүчүлөргө эмне болуп жатканын түшүндүрүп бере алышкан жок. Комментатордун негизги милдети оюн талаасындагы оюнду жөн эле көргөзбөстөн ушул сыяктуу көрүнүштөрдү чечмелеп берүү болуп эсептелет.

Спорттук иш-чаранын комментаторлору дайыма өзгөчө кырдаалдарга туш болот: спортсмендердин тез кыймылдарын көрүүчүлөргө түшүндүрүп берүүсү шарт. Тигил же бул элемент калыстар тарабынан эмнеге жогору бааланды же болуп жаткан кыймыл-аракет эмне маанини түшүндүрөт. Мындай оор шарттар речинде стилистикалык каталарды же башка мүчүлүштүктөрдү көрүүгө болот. Ал эми бул оюнда комментатор болуп жаткан көрүнүштү айтып берүүгө үлгүрбөй жатты. Айтып берип жатканда көрүүчү өткөргөн маанилүү деталдарга токтолуу жана аларга көңүлүн буруу. Көрүнүш башка учурду көргөзө баштады, бирок комментатор мурунку айтып жаткан оюн жыйынтыктай албай башка көрүнүш башталып, чачырандылык пайда болду.

Кээ бир учурларда комментатор үнүн жогорулатуу менен интонация өзгөрүп, оюнга дем берет. Эфирдеги баяндалып жаткан ар бир маалымат эмоционалдык түскө ээ болгондуктан, анын мазмуну аудиториянын эсинде көпкө чейин сакталат. Бул оюнда ар бир оюнчунун фамилиясын өзгөчө интонация, үнүн бийик чыгаруу менен логикалык басым жасоо менен айтылды. Бул оюнга көрүүчүнүн көңүлүн буруудагы бирден бир ыкма. Ар бир тай казанга улак түшкөн мезгилде “Баракелде”, “Азамат”, “Мыкты” деген сөздөр колдонулду. Белгилүү болгондой, сүйлөө учурунда эң көп колдонулган бул риторикалык илеп. Эки комментатор тең бирдей сүйлөмдүн биринчи бөлүгүндө үнүн өктөм чыгарып “Чабуул таштады!”, “Байкай туралы!”, - деп басым менен белгиледи.

Кыргыз тилинде көп колдонулбай калган сөздөр колдонулду. “Ден соолугуна кедерги тийгизип алды окшойт”, “Нагыз жигиттин сапатын

---

---

көргөздү”, “Эрөөл”. Телеканал Кыргызстандын бардык аймагына тарайт, аудиториясы чоң. Аудиторияга маалымат берүүдө кыргыздын унутулуп бара жаткан баалуулуктарын, сөздөрүн кайрадан эске салуусу абдан жакшы көрүнүш катары карасак болот.

Фразеологизмдер: “Жүрүп бараткан аттын үстүнө секирип минип алгандыгы, чынында Сейитбек Анарбек уулунун ат жалында өскөндүгүнөн кабар берет”, “Кыргыздын жоон билек балбаны”. Бул көркөм сөз каражаттары дагы спорттук комментатордун сөз байлыгынын жакшы экенидигин белгилейт.

60 мүнөттүн ичинде “Керемет оюн” деген сөздү 17 жолу, ал эми “Кайталап, кайталап гана көрүш керек” сөзүн 7 жолу, “Мыкты чабуул” - 8 жолу колдонгонун көрүүгө болот. Мындай эпитеттердин колдонулушу бир чети оюндун кызыктуулугун көргөзүп турат. Бир чети бир эле сөздү көп жолу кайталоо комментатордун сөз байлыгы аз экенидигин түшүндүрөт. Тафталогия орун алууда.

Спорт каналы жумурай журтка кеңири тараган, миндеген көрүүчүсү бар телеканал болуп эсептелет. Ал аркылуу кеткен ар бир маалымат коомчулуктун акыл эсинде сакталып, ойдун калыптануусуна алып келет. Бул оюнда дагы сүйлөм түзүүдө кемчиликтер орун алды. II Көчмөндөр оюндарында Султан Жумагулов белгилегендей “тантык сүйлөмдөрдү” көрүүгө болот.

Сызыктан чыгып кетип баарын кыйраткан жок; Мындай мүмкүнчүлүктү өлсө дагы текке кетирбейт; Эсеп өнүгүп-өсүп бара жаткан чагы; Аргымактын тайказандын алдына барып, сайылып токтоп бериши кандай гана керемет көрүнүш; Р.Тыналиев көзгө көрүнүүдө; Аргымактын тай казандын алдына сайылып токтоп бериши; 3-тайм дагы кызыктуу тейде өтөт деген ишенимдебиз; Мүмкүн эместей нерсе көрүнөт;

Үчүнчү дүйнөлүк көчмөндөр оюндарындагы көк-бөрү оюнунун финалдык беттешиндеги комментаторлор Н.Турусбеков жана Б.Усеналиевдин комментаторлук иштеринин негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот.

Комментаторлор адабий тилдик нормада сүйлөшүп, фразеологиялык бирдиктерди колдонушту. (“Жүрүп бараткан аттын үстүнө секирип минип алгандыгы, чынында Сейитбек Анарбек уулунун ат жалында өскөндүгүнөн кабар берет”, “Кыргыздын жоон билек балбаны”). Билдирүүлөрүндө эмоционалдык сөздөр камтылган: Ой-ой, Ай-ай-ай.

Оюндун чыңалган учурларында (тай казанга улакчы жакындаганда) комментатор, эреже катары, башка тил каражаттарына кайрылат. Биздин оюбузча, мунун себеби, көрүүчүлөрдүн оюндун чыңалган учурларын сыналгыдан көрүшкөнү менен түшүндүрүлөт (б.а. сүрөт негизги семантикалык жүктү алып жүрөт), андыктан алардагы комментарийлер кыска гана айтылат (мисалы: азамат, баракелде, мыкты.ж.б.).

Жогорудагы көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору:

- 
- 
- Чет элдик комментаторлордун тажрыйбасына таянып, алардан үлгү алуу;
  - Ойной турган команда тууралуу көбүрөөк маалымат алуу жана аларды оюн учурунда бөлүшүү;
  - Адабий жатык тилде алып баруу үчүн кыргыз адабий тилин өздөштүрүү;
  - Оюн учурунда ката кетирбөө үчүн оюнга дыкат көңүл бөлүү.

Спорттук комментатордун сөзсүз түрдө талашсыз коммуникативдик өзгөчөлүгү – тилди мыкты билгендиги, көркөмдүгү жана сүйлөм түзүү, байкоо жөндөмү экендигин эстен чыгарбоо керек. Ойлорду аягына чейин жеткире билүүсү.

Комментатор – көпчүлүк колдонгон адабий тилге болушунча жакын болушу керек. Бул ага угуучулар менен байланыш түзүүгө, кызыгуу жаратууга жана угуучулардын көңүлүн бурууга жардам берет. Бул учурда КТРК СПОРТ телеканалынын комментаторлору элге жатык сүйлөө аркылуу түшүндүрүүсүн көрүүгө болот.

Сөз өз кезегинде мааниси, түзүлүшү, башка сөздөр менен тыгыз байланышы, эмоциясы, команданы алга сүрөгөн басым менен тыгыз байланышта. КТРК СПОРТ телеканалынын комментаторлорунун өз командасынын күйөрманы экенин көрүүгө болот: себеби статистикалык маалымат негизинен өзү күйөрмандык кылган командага берилип, алга сүрөө орун алды. Ал команда жеңишке жетсе, бул эмоцияны аябай күчтүү көрсөттү.

Жыйынтыктап айтканда, спорттук иш-чараларды бардык эле адамдар жеткирип бере албаган искусство деп айта алабыз. Мыкты сүйлөө, жеткиликтүү баяндоо жана оюндун жүрүшүн көрсөтө билүү комментатордун маанилүү сапаттары. Комментатордун сөзүнүн структурасы туура түзүлгөн, сүйлөө жөндөмү жеткилең угармандарга жана көрүүчүлөргө таасир тийгизе алат.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/memnews/435659.html>
2. Рождественский Ю.В. Теория риторики. М., 1997. С. 123
3. Алексеев К.А. Спортивная журналистика: учебник для магистрантов/ 2014, -с.42-55
4. Пальвелова Л. Спортивный репортаж с выключенным звуком. URL: <http://www.svobodanews.ru/Article/2006/02/20/20060220141733710.html> (дата обращения: 13.10.2015)
5. <https://studfiles.net/preview/4521290>
6. Гордон Д.И. Звезды спорта. М., 2004. С. 398.
7. Снятков К. В. Коммуникативно-прагматические характеристики телевизионного спортивного дискурса: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Вологда, 2008.
8. <http://www.ktrk.kg > sport>

***Рецензент: Акынбекова А.У - филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын терминологиялык комиссиясынын башкы адиси.***

---

УДК 654.19:791(575.2) (04)

*Джанузакова У.Дж., Ыйманкулова А.  
Ж.Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им.Ж.Баласагына  
Januzakova U., Imankulova A.  
KNU J.Balasagun*

**Ток-шоу программалардагы манипуляциялык таасир берүү  
проблемалары  
Проблемы манипулятивного воздействия в ток-шоу программах  
Problems of manipulative influence in talk show programs**

***Аннотация:** Ток-шоу жанры телеканалдардагы актуалдуу жанрлардын бири. Популярдуу ток-шоу программалар алып баруучунун эле эмес, телеканалдын дагы рейтингин жогорулатуу мүмкүнчүлүгү бар. Негизгиси, ток-шоу программалардын аудиторияга тийгизген таасири күчтүү. Макалада ток-шоу программаларынын манипуляциялык таасир берүү проблемалары ар тараптуу каралды.*

***Аннотация:** Жанр ток-шоу - один из самых популярных жанров на телевидении. Популярные ток-шоу имеют возможность повысить рейтинг не только ведущего, но и телеканала. В целом ток-шоу оказывают сильное влияние на аудиторию. В статье подробно рассматриваются проблемы манипулирования ток-шоу передач.*

***Abstract:** The talk show genre is one of the most popular genres on television. Popular talk shows have the opportunity to increase the rating of not only the presenter, but also the TV channel. In general, talk shows have a strong impact on audiences. The article discusses in detail the problem of manipulation of talk show broadcasts.*

***Урунттуу сөздөр:** ток-шоу, телеканал, таасир этүү, рейтинг, манипуляция, маалыматтык агым, маалыматтык чөйрө.*

***Ключевые слова:** ток-шоу, телеканал, влияние, рейтинг, манипуляция, информационная среда, информационный поток.*

***Keywords:** talk show, TV channel, influence, rating, manipulation, information environment, information flow.*

Ток-шоу жанры теледеги эң жаш жанрлардын катарына киргендиктен, илимий чөйрөдө ар кандай пикирлерди, изилдөөлөрдү пайда кылган. Айрым окумуштуулар ток-шоунун контентин изилдесе, айрымдары аудиторияга берген таасирине көңүл бөлүшкөн. Мисалы, изилдөөчү Л.В. Матвеева [6, 338] ток-шоу көрсөтүүлөрүнүн көрүүчүлөрү маалыматты кабыл алууда туш болгон төмөнкүдөй психологиялык жана манипуляциялык таасирлерин белгилейт:

**1) “Басып кирүү”(вторжение)** – көрүүчү маалыматты кабыл алууга канчалык даяр экендигин эске албай туруп ага активдүү таасир этүүнүн тиби. Таасир этүүнүн бул тиби аудиториянын мүнөзү жана багытталышы жөнүндө маалымат жок болгон кырдаал үчүн мүнөздүү

---

---

2).“Кетүү” (уход) – коммуникатор менен аудиториянын өз ара алыстоосу менен мүнөздөлүүчү таасир этүүнүн тиби: көрүүчү берүүнүн авторун түшүнүүгө аракет кылбайт, ал өз учурунда көрүүчүнүн жан дүйнөсүнө сүңгүп кирүүгө шашылбайт.

3). **Өзүн өзү ачуу (самораскрытие)** – коммуникатордун активдүү ачылуусу менен мүнөздөлүүчү таасир этүүнүн тиби, анын позициясы көрүүчүгө багытталат, бирок башка бирөөгө кайрылуу катары эмес, көбүнчө өзүнө өзү кайрылуу иретинде. Мындай автордук монологдун натыйжасында көрүүчү четтетилет.

4).“Тарта алуу” (вовлечение) – коммуникатор менен көрүүчүнүн биримдигин болжолдоочу таасир этүүнүн тиби, т.а. алардын биргелешүүсү, бирге аракеттенүүсү жана биргелешкен чыгармачылык, ишмердүүлүктүн бирдиктүү темпи, өткөндү, учурдагыны жана келечекти бирдиктүү баштан өткөрүү.

Таасир этүүнүн бул типтери массалык-коммуникативдик таасир этүүнүн бардык формаларын кароодо болушу мүмкүн. Таасир этүүнүн биринчи үч тиби массалык коммуникациялар үчүн типтүү субъектилик-объектилик мүнөзгө ээ. Төртүнчү тип өзгөчө тип болуп саналат: мааниси боюнча массалык аудиторияга, анын түзүлүшүн жана кийинки жүрүм-турумун өзгөртүү максатында багытталган ошол эле субъектилик-объектилик мүнөзгө ээ болуп, формасы боюнча субъект-объектик таасир этүү катарында болот, аны менен баарлашуу мүнөздөлөт, өз мааниси боюнча бир багыттуулук менен манипуляциялоону алып салып, тараптардын бирдиктүү руханий маанилерди биргелешип иштеп чыгуусун болжолдобойт. Баарлашуу, эки тараптын позициясы бирдей мааниге ээ болгон диалогду болжолдойт. Коммуникация актысын түзүүгө далалаттанып, аны инсандар аралык баарлашуу катары “көрсөтүп”, коммуникатор реципиент ачылып, жаңы руханий маанилерди иштеп чыгууга катышуусуна умтулат.

Таасир этүүнүн натыйжасында алынган маани коммуникациянын эң бир эффективдүү тиби болуп саналат. Анткени диалогдун көрүнүшү жана коммуникатордун аудиториянын көйгөйлөрү менен жакындыгы адамдарда аларга мажбурлап таасир берүүгө болгон каршылыктарды басаңдатат же такыр алып таштайт. Бул процессте коммуникатордун жеке сапаттары да маанилүү ролду ойнойт, ал сапаттар ага аудитория менен зарыл болгон контактыны түзүүгө, “өз” болуп сезилүүгө мүмкүндүк берет. Бул сапаттар – анын чыгармачылык жөндөмдүктөрү (бул басма текстин жаратууда өтө зарыл), үнүнүн өзгөчөлүгү (радиодогу коммуникацияда бул көп учурда чечүүчү мааниге ээ, же эмоционалдык контактыны түзүүдө жападан жалгыз ыкма болуп саналат), ошондой эле сырткы келбети, манералары жана коммуникатордун башка имидждик мүнөздөрү болуп саналат.

Т.В. Науменко таасирленүү, ынандыруу жана тууроо түшүнүктөрүн аудиторияга массалык-коммуникативдик таасир этүүнүн негизги ыкмалары

катары бөлүп көрсөтөт жана бул түшүнүктөрдүн төмөндөгү аныктамаларын берет [7,107]:

1. **Таасирленүүнү** - индивиддин кайсы бир психикалык абалдарга акылдан тыш, эрксиз тартылуусу катары аныктаса болот. Таасирленүү башка бирөөнүн жүрүм-турумунун же пикиринин үлгүсүн критикасыз өздөштүрүүнүн натыйжасы катары пайда болот жана массалык мүнөздөгү эмоционалдык таасирдин аркасы менен күчөйт.
2. **Ынандыруу** - индивиддин көмүскө туюму чөйрөсүн максаттуу түрдө стимулдаштыруу ыкмасы катары анын жүрүм-турумун алдын ала белгиленген программа боюнча өзгөртүүгө алып келет.
3. **Тууроо** - индивиддин башка индивиддердин жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүн туурап жасоо катарында.

Ал эми В.И. Кузин “Психологическая культура журналиста” окуу китебинде азыркы учурдагы ММКларда көбүрөөк колдонулуучу аудиторияга таасир этүүнүн ыкмаларына көңүл бурган. Алар манипуляциялоо, мифологиязациялоо, аң сезимди стереотипизациялоо, идентификациялоо, имиджмейкерлик, клипмейкерлик, ынандырып комментарийлөө [5,97].

Ошондой эле И.М. Дзялошинский учурдагы ММКлардын арсеналында болгон аудиторияга таасир этүүнүн бир нече башкача технологияларды бөлүп көрсөтөт [2,65]:

1. Маалыматтык зордук технологиясы (коркутуу, шантаж, маалыматтык ызычуу менен шыкоо ж.б.);
2. Руханий жактан зордук технологиясы (ынандыруу, гипноз, нейролингвистикалык программалоо, психологиялык согуш).
3. Ынандыруу технологиялары;
4. Манипулятивдик технологиялар;
5. Диалогиялык технологиялар.

Тагыраак айтканда Дзялошинский биз келтирген Науменконун классификациясында ынандыруу катарында каралган технологияларды гана белгилеген. Ал эми манипулятивдүү технологиялар ынандыруунун түрү катары көп учурларда колдонулат. Чет өлкөлүк изилдөөлөрдө “манипуляция” түшүнүгүн аныктоодо манипуляциялоонун башкы, түрдүк белгилери бөлүнүп көрсөтүлөт. Биринчиден, бул руханий, психологиялык таасир этүүнүн түрү (физикалык зордук же зордуктоо коркунучу эмес). Манипулятордун аракетинин бутасы рух, инсандын психологиялык структурасы болот. Экинчиден, манипуляция – бул көмүскө таасир этүү, анын факты манипуляциянын объектисине билинбеш керек.

Г. Шиллер белгилегендей, “ийгиликке жетүү үчүн манипуляция байкалбай калуусу керек. Манипуляцияланган адам болуп жаткан нерсе табыгый жана андан кутулуу мүмкүн эмес экендигине ишенгенде манипуляциянын ийгилиги шексиз. Кыскасын айтканда, манипуляция үчүн жалган чындык керек, бирок

---

---

анын бар экендиги сезилбеши керек. Андан да кылдат башкы максат жашырылат, манипуляция аракетинин фактысы ачылганда да андан аркы ойдун такталышына алып келбегидей кылып жашырылат. Андыктан маалыматты жашыруу, айтпай коюу – милдеттүү белги, манипуляциянын кээ бир ыкмалары өз ичине “чегине жеткен ачылууну” – ойноп чын дилдүүлүк көрсөтүүнү көздөгөн учурду да камтыйт Үчүнчүдөн, манипуляция – бул жетишээрлик чеберчиликти жана билимди тап кылган таасир этүү ыкмасы. Ата мекендин психологияда манипуляциялык таасир этүүнүн ролу менен ордуна биринчилерден болуп көңүл бурган окумуштуу Г. А. Ковалев болгон [4,141]. Психологиялык таасир этүүнүн эффективдүүлүгүнүн маңызы, табияты, критерийлери жөнүндө маселени карап жатып, Г.А.Ковалёв ал баарлашуунун максаттарын ишке ашыруунун натыйжасы экендигин белгилейт.

Манипуляциялоону таасир этүү катары кароого болгон мамилеге байланыштуу идеялар бүгүнкү күндө кеңири тараган, муну көптөгөн изилдөөчүлөр белгилейт. Адамга таасир этүүнүн реалдуу кырдаалына карай колдонууда манипуляция – бул адамга психологиялык таасир этүүнүн негизинде ал кээ бир аракеттердин объектиси болуп калат, ал аракеттер аны алаксытуу амалдар, ыкмалар менен махинациянын жардамы менен аны “колго алууга” багытталган. Башкача айтканда манипулятор башка адамдарды өз максаттарына жетүү жана жеке пайда алуу үчүн пайдаланууга умтулат. Андыктан ал өнөктөшүнүн кызыкчылыктарына, мотивдерине таянып, анын жүрүм-турумун көзөмөлдөп, манипуляцияланган объект тандоого ээ болбой же тандай албасын байкабай, манипуляторго пайдалуу болгудай өзүн алып жүрүүгө мажбур болгон кырдаалдын аркасы менен манипулятор адамды бийлеп, ага үстөмдүк кылат. Манипуляцияны кадимки психологиялык таасирдин чегинен “чыгаруу” аракетин жасагандардын алгачкысы А.У.Хараш болгон. Бул автордун пикири боюнча коммуникациялык таасир этүү өз ара аракеттенүүнүн катышуучуларында биргелешкен коммуникациялык түзүлүш өнүгүү базасында пайда болот. Бул пикир бир жактан психологиялык таасир этүүнүн табиятынын интерперсоналдуу мүнөзүн, экинчи жактан – психологиялык таасирдин инсандын аң сезимине кирүүгө мүмкүн кылган, көп учурда жашыруун, ички контексттин бар экендигин баса белгилейт.

С.Л. Братченко манипуляциялоону “таасир этүү” категориясы аркылуу аныктайт. “Манипуляциялоо – бул бир адамдын же топтун башка адамга же топко максаттуу түрдө таасир этүүнүн ыкмаларынын бири, анда таасир этүү, алгач манипулятордун кызыкчылыгында жана манипуляцияланган объект үчүн билгизбей жүргүзүлөт.

С.Г. Кара-Мурза [3,87] Оксфорд сөздүгүндө төмөндөгү шилтемени (ссылка) келтирет, анда манипуляцияны “адамдарга таасир этүү актысы же аларды амалдуулук менен башкаруу, өзгөчө тоотпогон подтекстте, жашыруун башкаруу же иштеп чыгуу катары” түшүндүрөт . Биринчи планга, ошентип, түшүнүктүн

---

---

өтмө мааниси чыгат. Бул маселеге Г.В.Грачёв [1,78] да кайрылып, манипуляциянын төмөндөгү маанилерин бөлүп көрсөтөт:

**Биринчиден**, адамдарды жашыруун мажбурлоонун ар түрдүү ыкмалары менен каражаттарын активдүү пайдаланууну болжолдогон социалдык өз ара аракеттенүүгө жана башкарууга спецификалык жалпы мамилени белгилөө катарында белгилөө. Бул мааниде манипуляция өз максатына жетүү үчүн кандай айла-амалды болбосун ылгабай пайдаланган саясий ишмердүүлүктүн түрү катарында “макиавеллизм” термининин ордун басат. Аны массалык коммуникация каражаттарына жана саясий иш чараларга карай пайдалануу массанын пикирин, умтулууларын, максаттарын жана калктын психикалык абалын программалоого багытталган аракетти билдирет.

**Экинчиден**, манипуляция психологиялык таасир этүүнүн спецификалык түрүн аныктоо катарында колдонулат. Бул мааниде, ошондой эле, “манипулятивдүү таасир этүү”, “психологиялык манипуляция”, “коомдук пикирди манипуляциялоо” жана “коомдук аң сезимди манипуляциялоо”, “инсандар аралык манипуляциялар”, “инсанды социалдык-саясий манипуляциялоолор” ж.б. түшүнүктөр колдонулат.

**Үчүнчүдөн**, манипуляция түшүнүгү адамды жашыруун мажбурлоону колдонуунун кайсы бир уюштуруучулук формасын жана инсанга жашыруун психологиялык таасир этүүнүн ыкмаларынын туруктуу айкалыштарын же белгилүү бир ыкмаларын белгилөө үчүн колдонулат.

Манипуляция жалгандыкка жатпайт, бирок манипулятивдүү техникаларда калп тигил же бул формада дайыма бар болот. Түшүнбөстөн аракеттенүү – мына негизги учур, ушундан манипуляциянын бардык түрү башталат. Ынандыруу, тескерисинче, адамга толук жана анык маалыматты берүүгө негизделген. Инсан, бул учурда, өз тандоосун жетиштүү баамдап, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын жакшы түшүнүп жасайт. Г. Шиллер “Манипуляторы сознанием” аттуу китебинде байкагандай “ийгиликке жетүү үчүн манипуляция байкалбай калууга тийиш. Манипуляциялануучу бардыгы табигый түрдө жана аргасыз болуп жатканына ишенген учурда гана манипуляциянын ийгилиги кепилденген. Манипуляция үчүн бар экендиги сезилбеген жалган чындык талап кылынат”.

Ошентип, манипуляция ар түрдүү деңгээлде активдүү пайдаланылары жогоруда айтылды. Изилдөөчүлөр үч чөйрөгө өзгөчө көңүл бурушат. И.М. Дзялошинский идеологиялык (пропаганда) тармакты, экономикалык (жарнама), социалдык (тарбия, билим берүү ж.б.)бөлүп көрсөтөт [2,119]. Ошентсе да изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү россиялык коомчулукта манипулятивдик таасирдин көбүрөөк коркунучу ММКлардан чыгып жатат деген ойго келишүүдө. Профессор И. Панарин коомдук пикирди манипуляциялоонун ыкмалары, алгач, массалык аң сезимди жана адамдын психикасын коррекциялап, регламенттеп, жана долбоорлоого мүмкүн берүүчү массалык маалымат каражаттарына таянат. Чет өлкөлүк жана ата мекендик булактардын

---

---

анализи көрсөткөндөй, ММК аркылуу коомдук пикирди иштеп чыгуу үчүн колдонулган ыкмалар ар кайсы өлкөлөрдө көп учурларда окшош. Ал эми ММК системасында манипулятивдүү мүмкүнчүлүктөргө телекөрсөтүү көбүрөөк ээ болгондугу практика далилдеп турат.

Таасир этүүнүн манипулятивдик-пропагандалык схемаларынын көбүнүн ядросун азыркы күнгө дейре түзүп келе жаткан алты негизги манипулятивдүү ыкмалары АКШда “Пропаганданы анализдөө” институту тарабынан өткөн кылымдын 30-чу жылдарында калыптанган. Алар Г. Грачёв менен И. Мельниктин “Инсанды манипуляциялоо: маалыматтык-психологиялык таасир этүүнү уюштуруу, ыкмалары жана технологиялары” аттуу эмгегинде келтирилет. Ыкмалар “пропаганданын алиппеси” деген ат менен белгилүү: “ярлыктарды жабыштыруу же тагуу” – “ярлык” деп аталуучу кемсинтүүчү эпитеттерди, метафораларды, аталыштарды, ысымдарды адамдарды, уюмдарды, идеяларды, социалдык көрүнүштөрдүн кайсынысын болбосун белгилөө үчүн тандап алуу. “Жаркыраган жалпылоолор” же “көрүнүктүү дайынсыздык” – кайсы бир социалдык көрүнүштү, социалдык топту же конкреттүү адамдын атын, белгисин жалпы таанды ат менен алмаштыруу, ал оң эмоционалдык бөөккө ээ болуп, айлана чөйрөдөгүлөрдүн жакшы мамилесин пайда кылат. Ыкма адамдардын аң сезимдери менен эмоцияларын “эркиндик”, “демократия”, “патриоттук”, “тынчтык”, “бакыт”, “сүйүү”, “ийгилик”, “жеңиш” ж.б. у.с. кайсы бир түшүнүктөргө, сөздөргө иштетүүгө негизделген. “Ташымалдоо” же “трансфер” – баалуу жана урматталган нерсенин бедели (авторитет) менен баркын(престиж) коммуникациянын булагы аркылуу аудиторияга сунуштаган нерсеге карай байкатпай, таңуулабай таратуу болуп саналат. **“Трансферди”** колдонууда сунушталуучу объектинин айланадагылар үчүн баалуу жана маанилүү болгон кимдир бирөө же бир нерсе менен ассоциативдүү байланышы калыптанат. Ошондой эле айкын терс түшүнүктөр жана социалдык колдоого алынбаган көрүнүштөрдүн жардамы менен терс(негативдүү) “трансфер” пайдаланылат.

Ошондой эле **“авторитеттерге шилтеме жасоо”, “сунуштама боюнча”, “күбө далилдер” же “күбөлөндүрүүлөр”** – жогорку кадыр-баркка ээ же, тескерисинче” терс таасирди жараткан инсандардын пикирлерин, айткан сөздөрүн келтирүү колдонулат. Мындан тышкары **“өз балдары” же “карапайым, элдик ролун ойногон”** коммуникатордун ойлору, сунуштары айткан сөздөрү жагымдуу, анткени карапайым элге таандык, аудитория менен руханий жактан жакын адамдай ишенимдүү мамиле түзүүгө аракет жасалат.

Бурмалоо **“перетасовка” же “подтасовка карт”** – иргеп, жалаң оң же жалаң терс фактылар менен далилдерди, ошол эле учурда аларга каршылаш фактыларды айтпай, тенденциялык түрдө маалымат сунушталат.

**“Жалпы вагон”, “жалпы платформа” же “оркестр менен фургон”** – бардыгы ушундай жасайт деген пикирди жаратуучу жүрүм-турумда бирдейлүүлүктү

---

---

талап кылган пикирлерди, айтылган сөздөрдү, фразаларды тандап алууну ишке ашырат. Кабарлоо, мисалга төмөнкү сөздөр менен башталышы мүмкүн: *“Жалпы нормадагы адамзат түшүнүгүнөн алганда ” же “бир дагы акыл-эстүү адам мындайды танбайт.”*ж.б.у.с. Бирок акыркы жылдары көп сандагы жаңы манипулятивдүү технологиялар пайда болду, аларды бир нече топторго бириктирсе болот. Муну И. Дзялошинский жогоруда келтирилген макаласында көбүрөөк деңгээлде структуралык түрдө жана так жасаган.

Актуалдаштыруу же менталдуу-мифологиялык конструкттарды жаратуунун жардамы менен манипуляциялоо (мифологиялык манипуляциялоо) учурда кенири колдонулат. Мифтердин массалык аң сезимге тийгизген таасири өтө эле чоң. Мифтер, изилдөөчүлөрдүн (К.Юнг, А.Ф.Лосев, М. Элиаде) пикири боюнча, адамзаттын бардык турмуш -тиричилигин азыктандырат. Адистер мифологиялык конструкциялардын өтө эле туруктуулугун белгилешет. Ситуацияларга жана жактарга мифологиялык мүнөз берүү алардын массалык аңдабастыкка жана, ага тиешелүү, массалык аң сезимге таасирин күчөтөт. Азыркы кездеги “псевдомифтердин” байыркы мифтерге окшоштугу көбүрөөк болгон сайын, ошончолук аларды кабылдоого болгон таасири багыттуу болот. Белгилүү изилдөөчү Мирча Элиада өзүнүн “Мифтин аспектилери” китебинде мындай деп жазат: “Масс-медианын жардамы менен инсандарды мифологизациялоо жүргүзүлөөрү, алардын мисал катары кызмат кылуучу образга айлануусу бирдей түрдө далилденген. Азыркы кездеги коомдун мүчөлөрүнүн тарыхый жана психологиялык чындыгын бир учурда чагылдырган, кандайдыр бир эки чындыкка ээ айрыкча маанилүү окуяларды баяндоочу жана чыгармачылык ойдон чыгаруунун сыйкырдуу күчүнө ээ аңгемеге берилбеген адамды элестетүү кыйын” [10, 128]. Маалыматтык агымдарды же маалыматтык чөйрөнү көзөмөлдөө аркылдуу манипуляциялоо. Бул жердеги методдор менен ыкмалар: “Чектөөчү чаралар”, “маалыматтык агымды филтирлөө”, “маалыматтык калкалоолор”, “бир тараптуу терс вентиль”, “бир тараптуу оң (позитивдүү) вентиль”, “ачык вентиль”, “эки тараптуу ачык вентиль”, “мезгилдик селектор”, “көп звенолук селективдүү вентиль”, “кол чатыр”, “воронка”, “дөңгөлөк”, “алмашуу” ыкмалары.

Манипуляциялоонун өзгөчө каражаттарынын арасынан “спиндоктор” технологиясы бөлүнүп турат. Мында “Маалыматты иргеп тандоо”, “фрагментация методу”, “алаксытуу методу же ышталган селедка (red herring)”, “фактыларды жаратуу методу”, “татаалдантуучу суроо же көйгөйдү озунуп пайдалануу”, “маалыматты иргеп тандоо”, объективдүү мамиле жасоо методу, кабарларды, жалган маалыматты (дезинформация) пайдалануу, “имитацияланган дезинформация”, жашыруун маалыматтын чыгып кетиши колдонулат.

Адамдын ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн пайдалануу да ток-шоу программаларында колдонулат. Айталы, рационалдуу, ынандыруучу

---

---

аргументтер менен манипуляциялоо, “логиканы ойноо” ыкмалары бир натыйжалуу болуп саналат. Телепрограммаларда “аргументтерди тандап алуу”, “псевдотүшүндүрүү”, “көйгөй–чечүү” сценарийи, “жарнамага каршы жарнама”, “эффектини алуунун жөнөкөйлүгү менен тездигине акцент жасоо”, “превентивдүү жооптор”, “салыштыруу”, “оң “каршы образды” бекемдөө”, “эксперттердин пикирлерин салыштыруу”, “окуялардын себеп-натыйжалык анализи” сыяктуу негизги ыкмалар колдонулат. Бул учурда ММКнын каналдары – телекөрсөтүү, аудиторияга маалыматтык-психологиялык таасир этүүнүн бир тараптуу шайманы болот. Анда да көп учурда бул таасир адресаттын эркинен тышкары жүргүзүлөт. Аудитория бир тараптуу таасир болгонун, “адресаттын көңүл коштугун” сезбеши үчүн, азыркы кездеги ТВ берүүлөр тарабынан “кайрадан байланыш” деп аталган ыкмалар ар кайсы формада колдонулат: түз эфир учурунда студияга телефон чалуулар, коюлган суроого ж.б. жооптун вариантын телефон аркылуу тандоо. Учурда телекөрсөтүүдө манипуляцияны өзгөчө натыйжалуу пайдаланышат. Айрыкча рейтингдик берүүлөрдө колдонууга умтулушат, алардын катарына ток-шоу да кирет.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М., 1998. -114с.
2. Дзялошинский И.М. Как нами манипулируют? //Право знать: история, теория, практика. М., 2004. – 243с .
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М., 2000. – 87 с.
4. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия //Вопросы психологии. – М., 1987. – 49с.
5. Кузин В.И. Психологическая культура журналиста. Учебное пособие. СПб, 2001. С. 152
6. Матвеева Л.В., Аникеева Т.Я., Мочалова Ю.В. Психология телевизионной коммуникации. – М., 2000. -338 с.
7. Науменко Т.В. Психологические методы воздействия на массовую аудиторию // Вопросы психологии. –М., 2003. -98с.
8. Почепцов Г.Г. Психологические войны. –М., 2000. – 164с.
9. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. М., 1982 г. 141-145 стр
10. Элиада М. Аспекты мифа. М., 1995. С. 183

***Рецензент: Акынбекова А.У. – филология илимдеринин кандидаты,  
Кыргыз Республикасынын терминологиялык комиссиясынын башкы адиси***

---

УДК 621.396.4(575.2)(04)

*Дуйшекеева А. Т., Тилекеева Н.А.  
Ж. Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж. Баласагына  
Duyshekeyeva A. T., Tilekeyeva N.A.  
KNU J.Balasangyn*

**Биринчи радиодугу Улуу Жеңиштин 70 жылдыгына арналган уктуруулар  
Передачи Биринчи радио, посвященные к 70-летию Великой Победы  
Birinchy Radio broadcasts dedicated to the 70th anniversary of the Great  
Victory**

**Аннотация:** Улуу Жеңиштин 70 жыл толушуна байланыштуу Коомдук телерадиоберүү корпорациясынын Биринчи радиосунун эфиринде жаңылыктарда, башка программаларда жана атайын уктурууларда Ата Мекендик согуш тематикасы актуалдуулукка ээ болуп, байма бай чагылдырыла баштаган. Макалада талдоого алынган “Улуу Жеңишке -70 жыл” түрмөгү 2015 – жылды дүйшөмбүдөн жумага чейин эртең мененки 8 саат 30 мүнөттө эфирге чыгып турган. Бул түрмөктүн ар бир чыгарылышы аталардын эрдиги алардын жеке тагдырлары аркылуу баяндалып олтурат. Баяндоодо эскерүү, суроо-жооп, комментарийлөө ыкмалары колдонулган. Согуш ардагерлеринин өздөрүнүн үнүн уктуруу документалдуулукту бекемдеп, угуучуларга эмоционалдык таасир берүүнү күчөтөт. Уктуруунун композициясы, структурасы, музыкалык жасалгасы, контентти Улуу Ата Мекендик согуштун жоокерлеринин эрдиктерин унутпоо жана таазим кылуу максатына багытталган.

**Аннотация:** К 70-летию Великой Победы в новостных выпусках, программах разного направления и специальных выпусках Биринчи радио Общественной телерадиовещательной корпорации более чаще стали звучать и приобретать актуальность тематика Великой Отечественной войны. В статье анализируется цикл передач “Улуу Жеңишке - 70 жыл”, которые прозвучали в 2015 году в эфире Биринчи радио с понедельника по пятницу ежедневно утром в 8 -30. Каждый выпуск цикла освещал подвиг отцов через их личные судьбы. В рассказах активно применялись воспоминания, вопросы-ответы, комментарии. Живой голос участника войны усиливает документальность и эмоциональное воздействие на слушателей. Композиция, структура, музыкальное оформление, контент передач были направлены на увековечение памяти и поклонению подвигу победителей в Великой Отечественной войне.

**Abstract:** By the 70th anniversary of the Great Victory in the news releases, programs of different directions and special issues of Birinchy Radio and Public Broadcasting Corporation more often began to sound and acquire relevance of the Great Patriotic War. The article analyzes the cycle of programs “Uluu Zhenishke - 70 zhyl”, which were broadcast in 2015 on Birinchy radio from Monday to Friday daily in the morning at 8 -30. Each issue of the series covered the feat of the fathers through their personal destinies. Memories, questions and answers, and comments were actively used in the stories. The live voice of a war participant enhances the documentary and emotional impact on the audience. The composition, structure, musical arrangement, and content of the programs were aimed at perpetuating the memory and worship of the feat of the winners in the Great Patriotic War.

**Урунттуу сөздөр:** Улуу Жеңиш; эфир; Биринчи радио; уктуруу; согуш ардагери; эскерүү, композиция.

**Ключевые слова:** Великая Победа; эфир; Биринчи радио; передача; ветеран войны; воспоминание, композиция.

---

---

*Keywords: Great Victory; ether; Birinchi radio; broadcast; War veteran; memory Lane; composition.*

Кыргызстандын ММКда Улуу Жеңиштин 70 жыл толгонун урматына карата кабарларды, видеосюжеттерди, согуштун хроникасын, эскерүүлөрдүн жана баяндоолордун түрмөгүн берүү 2015-жылдын март айынан баштап активдешти. Дегинкисин айтканда, Улуу Ата Мекендик Согуш учурунда радио калкты фронттон алынган оперативдүү маалымат менен жабдып, тыл менен фронтту байланыштырып турган бирден бир маалымат каражаты катары кызмат кылгандыгы белгилүү. Согуштук катаал мезгилге карабастан, радио совет элинин демине дем кошуп, жеңиш үчүн бардык элдерди ынтымагын бекемдеп, шыктындырган таасирдүү уктурууларды эфирге алып чыккан.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында коомдук саясий уктурууларга айрыкча көңүл бөлүнүп, өкмөт тарабынан 1941, 1943, 1944-жылдары атайын токтомдор кабыл алынган. [1:4] Согуш жылдарында кыргыз радиосу Бүткүл союздук радионун эң маанилүү программаларын, «Советтик маалымат бюросунун» билдирүүлөрүн, партиянын жана өкмөттүн токтомдорун уктуруп турган. Мындан тышкары Москвадан советтик жана партиялык жетекчилердин сөздөрү, «Правда» газетасынын баш макаласы, «Акыркы кабарлар» бардык радиостанциялардан берилген.

Кыргыз радиосу «Акыркы кабарларынын» чыгарылыштарында Кыргызстанга эшалондор менен алынып келинген жабдуулар, өлкөнүн батыш жана борбордук бөлүктөрүнөн көчүрүлүп келинген ишканалардын кыска убакыттын ичинде ишке киргизилиши жөнүндө маалыматтарды берип турган. Ошондой эле радиожурналисттер Кыргызстандын шаарларында жана айылдарында фашисттик баскынчылардан жапа чеккен советтик адамдардын боорукерлик менен чын жүрөктөн кабыл алынып жаткандыгы тууралуу баяндашкан.

1942-жылы кыргыз жана орус тилдеринде “Ленинград”, “Улуу Москва”, “Сталинград – даңктуу шаар”, “Париж коммунасы”, “Советтер Союзунун Баатыры И.В. Панфилов” сыяктуу программалар эфирге чыгып турган. Мыкты музыкалык жасалгада бир сааттык көлөмдө даярдалган “Прямой наводкой” деген аталыштагы радиожурнал таасирдүү болгон. Журнал эки бөлүктөн туруп, биринчисинде Кызыл Армиянын фронттогу баатырдыктары, өнөр-жайындагы жана айыл чарбасындагы стахановчулардын каармандыктары баяндалса, экинчи бөлүктө фашисттик баскынчылардын образдары сатиралык мүнөздө сүрөттөлгөн. [2:31]

Кыргызстандыктар Панфиловдук 316 -аткычтар дивизиясындагы 28 баатырдын эрдиктери жөнүндө радиодон кабардар болушкан. Кыргызстандын Аскер комиссары И.В.Панфилов башкарган кыргызстандык жана казакстандык жоокерлерден түзүлгөн дивизиясы Москваны коргоодо өзгөчө эрдиктерди

---

---

көрсөткөн. Панфилов атындагы дивизиянын 34 жоокери Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. [3:382] Ал эми согушта көрсөткөн өзгөчө эрдиктери үчүн Панфилов дивизиясы экинчи даражадагы Суворов ордени менен сыйланган.

Ошондой эле радиодон советтик адамдардын фашисттик баскынчыларга каршы күрөшүн колдогон мазмундагы чет өлкөлөрдөн келген телеграммалар да берилип турган. [4:39]

1944-жылдагы микрофондук папкаларда радиодон Советтик маалымат бюросунун кабарлары бардык фронттор боюнча чабуулга өткөн Кызыл Армиянын жеңиштери жөнүндө кабарлардын арбындыгы көрүнөт. Айталы, 1944-жылдын 13-январында биздин аскерлер бардык фронтто фашисттердин 96 танкын талкалап жана зениттик артиллериянын душмандардын 37 самолету атып түшүрүлгөндүгү кабарланган. Ал эми ушул эле жылдын апрель айындагы оперативдүү маалыматтарда биздин аскерлер чабуул жүргүзүүнү улантып, алардын жүрүшүндө бир нече элдик пункттарды бошоткондугу айтылат. Мындай кабарлар тылдагы эмгектенип жаткан кыргызстандыктарды жеңиш үчүн жигердүү иштөөгө ого бетер шыктандырган. Архивдик материалдарга таянсак, Кыргыз ССРнин жер иштер боюнча эл комиссары Г. Турарбековдун “Эгиндин түшүмүн оруп-жыйууну согуштук тездикте өткөрөлү” деген темадагы жеңишке жетишүү үчүн тылдагы эмгектин маанисин баса көрсөтүлгөн сөзү эфирден берилгендигине да күбө болобуз.[1:46]

Тылда фронттогудай иштөө үчүн Фрунзедеги жаштардын демилгеси менен фронттук бригадалар уюшулган. Бул кыймыл республикада кеңири кулач жайып, “миңчилердин” кыймылы башталган. Согушка байланыштуу токтоп калган Чоң Чүй каналынын курулушу 1942-жылдын май айынан тартып кайрадан улантылып, согуш жылдары карапайым эл тарабынан 80 километр аралыгы казылган. Ошондой эле согуш жылдары Кара -Балтадагы спирт заводу, Токмоктогу консерва заводу жана 2 май заводу, Ворошилов ГЭСИ, Канттагы цемент заводу пайдаланууга берилген. [3:38]

Ошондой эле аскердик-патриоттук мазмундагы чыгармаларды акын-жазуучулар, музыканттар, театрдын актерлору эфирден тартуулап турушкан. Айталы, СССРдин эл артисти Абдылас Малдыбаевдин аткаруусунда А. Токомбаевдин сөзүнө жазылган “Команда бер”, Ж. Турусбековдун сөзүнө жазылган “Көркүнө чыккан замана”, К.Маликовдун сөзүнө жазылган “Мен кайрылып келгенче” чыгармалары уктурулган. Белгилүү акын Алымкул Усенбаев эфирден өзүнүн “Кыргыз элинен Москвага салам”, Токтогулдун “Кербезин”, “Кыз Курман”, “Күлүйпа, Күлжар – эки ашык” чыгамаларын аткарып берген. [4:34]

1945-жылдын 9-майында партия жана өкмөттүн атынан И.В. Сталин радио аркылуу улуу Жеңиш күнү менен куттуктап, совет элине кайрылып сөз сүйлөдү. Ошол эле күнү кечинде саат 22-00до немецтик – фашисттик

---

---

баскынчыларды жеңген баатыр Кызыл Армиянын жана Аскер-Деңиз Флотунун жоокерлерине арналган Москвадагы салтанаттуу салют Советтер Союзунун бардык радиостанцияларынан берилди. [6:52] Ошентип, Улуу Жеңиштин сүйүнүчтүү кабарын калктын көпчүлүгү радиодон угушуп, бул бактылуу, кубанычтуу сезимдерге толгон сөздөрүн, курман болгон кыргызстандык жоокерлерди эскерүүлөрүн айтышкан.

2015-жылы Биринчи радионун эфиринде жаңылыктарда, башка программаларда жана атайын уктурууларда Улуу Жеңиштин 70 жыл толушуна байланыштуу Ата Мекендик согуш тематикасы актуалдуулукка ээ болуп, байма бай чагылдырыла баштаган. Айталы, “Улуу Жеңишке 70 жыл” түрмөгү дүйшөмбүдөн жумага чейин эртең мененки 8 саат 30 мүнөттө эфирге чыгып турду. Бул түрмөктүн ар бир чыгарылышы аталардын эрдиги алардын тагдырлары аркылуу баяндалып олтурат. Баяндоодо эскерүү, суроо-жооп, комментарийлөө ыкмалары колдонулган. Ошондой эле уктуруунун максатка ылайык композициясы, структурасы, музыкалык жасалгасы бар.

Согуш ардагерлеринин өзүнүн үнү менен берүү документалдуулукту бекемдеп, угуучуларга эмоционалдык таасир берүүнү күчөтөт. Бул түрмөктүн 2015-жылдын 24-мартындагы уктуруусун карап көрөлү. [7] Уктуруунун киришүүсүндө алып баруучу саламдашуу менен бирге бул жолу эфирдеги маек Жалал-Абад облусундагы Токтогул районунун Үч Терек айлынан 97 жаштагы согуш ардагери Бөлөкбаев Көкүш ата жөнүндө боло тургандыгын кабарлайт: “... согуш ардагери Бөлөкбаев Көкүш ата канчалаган адамдын өмүрүн, ден-соолугун алган каардуу, кандуу согушка барган учурун, андагы кыйынчылыктарды көзүнө жаап алып мындайча эскерип берди.”

Андан ары эскерүү согуш ардагердин эмоционалдуу боегуна ээ болгон өзүнүн сөзү менен берилет:

*“...43-жылы согушка кирип бардым. Биерден жөө Таш-Көмүргө бардык, андан Ошко поезд менен бардык. Андан Самаркандга, Бухарага... Москвадан ары Украинанын согушуна кирип бардык. Согушка барганда мылтык менен беш атар мылтык менен атыштык...” [7]*

Ардегердин сөзүндө жарадар болгонуна карабастан кайрадан катарга жөнөтүлгөнү айтылат. Анын речинде оозеки сүйлөөдө колдонулган сөз айкаштары, толук эмес сүйлөмдөр кездешет: “*только эле атканды*”, “*давай, колу жарайт*”, “*орус кемпир бар экен, догдур*”, “*солдат керек болуп атат да, тиякка*” ж.б.

Согуш күндөрү жөнүндөгү эскерүү, андан ары журналист менен ардагердин диалогу менен уланат:

*Канча жолу жарадар болдуңуз?*

*Эки жолу...*

*Анан ошол согушта жүргөндө, эмнелерди ойлонуңуз? Мындай, Ата Мекениме тирүү барамбы, барбаймбы, жакындарымды көрөмбү, көрбөймбү деген ойлор болот бекен?*

*Ии, болбой анан... Ана кетпейт экен. Апабыздын убайымынан чыга элек эле да. Ана деген эң кыйын киши экен да. Ошо апамды эстеп эле, көрөр бекенбиз элибизди, жерибизди деп... [7]*

Ардагердин жообу ыйламсыроо, кайра күлүү сыяктуу эмоционалдык боектор менен коштолду. Уктуруу бул жерден музыкалык ажырым менен ажыратылып, алып баруучу эфирде ким менен маек курулуп жаткандыгы жөнүндө угуучулардын эсине салат.

Жамандык- жакшылык, ый-күлкү бирге жүрөт дегендей согуштун кыйын күндөрүндө да жылмаюуну пайда кылган окуя маекти жандуу, кызыктуу эсте каларлык эпизоддор менен толуктайт. Немецтерден калган тамак -ашты талашып, командирлерине калтырбай жеген учурларын ардагер күлүп, мындайча эскерет: “...Немистерди кууганда сумкасын, папкесин ыргытат. Алардан май сыйпаган нан, колбаса, салалары болот экен да. Ошолорду таап талашып... , “командирлерге бергиле, урушат” дейт... Ага ачка солдат болобу? Болбой эле тытып жеп кете берчүбүз” [7]

Ардагердин эскерүүсү аркылуу угуучулар согуш апааты бул үй-бүлөгө кандай кайгы алып келгендигин угуп, жүрөгү менен сезип туят, кошо кайгырат:

*Сиздин үй-бүлөдөн эки киши кеткен экен го?*

*Бирөө - акем кетти. Бирөө Жалал-Абаддан кайра келип, үйгө келип өлүп калды. Комиссияда “жарабайт согушка” деп кайтарган экен. Бир акем согушка кеткен бойдон дайынсыз. Андан кийин мен кеттим. Анан биз кеткенден кийин апабыз ыйлап жүрүп эле өлүп калыптыр... [7]*

Ошентип диалогдо каардуу согуштун айынан талкаланган тагдырлар, бир уулунан ажырап, экөөнү фронтко жөнөткөн эненин чексиз кайгысы, өлүмү эч кимди кайдыгер калтырбайт. Андан ары журналист ардагердин сөзүн коштоп, эскерүүнү улантуунун “убактысын” тактайт: “Согуштан келдиңиз...” Ал эми ардагердин ого бетер зээн кейиткен ый аралаш жообу баяндоону чийелентип, маектин кульминациясын күчөтөт: “Аа,э- эч ким жок. Акелерим, карындаштарым, апам - баары өлүп калыптыр. Талаада кала бердим. Кел деген киши жок, үй жок...”

Андан ары кайрадан маектин нугу кубанычтуу Жеңиш күнүнө бурулат:

*Жеңиш дегенди укканда кандай болдуңуз?*

*Эми балам, сүйүнөбүз да. Кантет элек? Бир ыйлайбыз, бир сооробуз. Аман калдыкпы, чынбы, жалганбы?... [7]*

Маекте жөнөкөй, катардагы жоокердин кайгысы, кубанычы аралаш тагдырына баш ийип, бирок кайратмандык менен жашоосун улап келген образы көз алдыга тартылат. Уктурууну даярдап алып барган журналист Жылдыз Мырзабекова Улуу Ата Мекендик согушта эли, жери үчүн канын төгүп, жанын берген эр жүрөк баатыр аталардын эрдиктери, элестери эч качан унутулбай тургандыгын баса белгилеп, уктурууну аяктайт.

2015-жылдын 31- мартындагы “Улуу Жеңишке 70 жыл” уктуруусун Жаныбек Исаналиев даярдап, программаны Бактыгүл Ырыскулова алып барган.

---

---

[7] Программанын баш музыкасы жаңыргандан кийин адаттагы саламдашуу салты аткарылып акын Төлөгөн Мамеевдин белгилүү ырынын саптары эфирден окулду:

Биз турмушта аталардан кеч келдик,  
Тээ Батышта согуш отун кечпедик.  
А аталар төрөлө элек биз үчүн,  
Кала берди таңк алдында тепселип.

Бул саптарында айтылгандай аталар Улуу Жеңиш үчүн кырчындай өмүрлөрүн курмандыкка чалышса, айрымдары ден-соолугунан ажырашса да аман-эсен өз жерине кайтып өмүрүнүн аягына чейин кайратмандыгы, эрктүүлүгү менен кийинки муундарга үлгү боло алышты. Бул уктуруунун каарманы ошондой ардагерлердин бири Осмонаалы Ысманкулов 8-классты бүткөндөн кийин согуш майданына өзү суранып жатып кеткен жаш жигиттердин бири болгон. Ал күндөрдү ардагер Осмонаалы ата кандайча эскергендиги синхрон менен берилген:

*-Согуш жылдарын эскериш абдан оор нерсе да. Согуш аябагандай, зор алаамат болду. Согушта жүздөгөн шаарлар, миңдеген кыштактар тыптыйпыл болуп... Ошол согуш баиталып калган кезде мен айылда 8-классты бүттүм эле. Ал 8-классты бүткөндөн кийин ошо кезде өзүбүздү кыйын сезип, эрдесинип калган мезгилибиз болчу. Анан эле, Военкоматка барып, согушка барабыз деп арызданып олтуруп, анан бара турган болдук бир күнү...Кара-Балтада кант заводунун жанына, клубдун жанына чогултту... [7]*

Андан ары ардагердин катарга тизилгенди билбеген, же поездге чыгайын десе бою жетпеген кырчындай жапжаш балдардын, патриоттук сезим менен бирок согуш эмне экенин биллип-билбей жөнөп жаткан учурун, атасынын аны поездге көтөрүп салып, кучактап буркурап ыйлап жибергенин эстегени элестүү таасир калтырат: *"... Анан атам көтөрүп салып, буркурап ыйлап жиберди. Ошондо барып, ээ мен абдан кыйын жакка барып жаткан турбаймынбы. Мен бир балдардын оюнундай болгон согушка тамаша бир нерсе экен десе, андан кыйын нерсе окшойт деп. Анткени, атам абдан кырс киши деген, а энемдин үч эркек баласы өлдү, такыр көзүнөн жаш чыгарган киши эмес". [7]*

Ошентип, О. Ысманкулов өзүнө окшогон мекенчил жаштар менен бир катар даярдыктан өткөндөн кийин офицердик наам алып согуш майданын кирет. Согуштун кандуу майданында мекендештеринен, курбуларынан ажырайт: *"Бизде мени менен бирге барган Сайлы Адашкун деген бар болчу. Ал жарадар болур кетти...Айтып жатпаймынбы, Апаз деген бар болчу, ал байкуш дароо эле окко учуптур..." [7]*

Осмонаалы ата Украинадагы айыгышкан согушта катуу салгылашууларга катышты. Замбиректерден атылган снаряддар жарылганда жер солкулдап, "бир паста айдоо менен айдалгандай болуп кетти"деп сүрөттөйт ардагер. Бул чабуулга даярдык эле. Эң кызыгы ушунтип чабуулду күтүп жаткан учурда ал атактуу акын Темиркул Уметаливге жолугам деп эч ойлогон эмес: "...

*биздин жаныбыздагы ооктордо бир-эки чоочун офицер пайда болду. А бирөөсү азия улутундай көрүнөт. Ошол азия улутундагы офицер ооктордон башын калкалай, менин жанымга келип “кыргызсыңбы же казаксыңбы?” деди. Анан мен такыр эмне болуп кеткенимди билбейм. Такыр кыргыздын сөзүн укпагам, эчен жыл. Укмуштай болуп кеттим... Кыргызмын дедим. Оо, кай жердиксиң деп сурады. Ата-энең барбы деп, анан келинчегиң барбы деп сурады. Кайдагы келинчек, мектепти окуп жүргөндө балээни келинчек болобу? Уялып жерди карап жок деп. Ошентип анан, ошондон кийин Темикем экөөбүз көп жылдар бою согуштук” [7]*

Согуш талаасында бир нече жолу жарадар болуп, госпиталда дарыланып кайрадан фашисттерге каршы айыгышкан салгылашууларга катышат. Осмонаалы атанын тагдырындагы дагы бир кызыктуу окуя, кан майданда жарадар болгон учурда тилинин ортосунда калып калган осколканы Улуу Ата Мекендик согуштан 7 жыл өткөндөн кийин И. Ахунбаевдин клиникасында операция жолу менен алдырат.

Жалпы эл күткөн Улуу Жеңишке зор салымдарын кошкондордун катарында бул уктуруунун каарманы Осмонаалы Ысманкулов да бар. Журналист уктурууну “Улуу Ата Мекендик согуштун ардагерлеринин улуу эрдиги кийинки муундун жүрөгүндө түбөлүккө жашап, эч ким эч нерсе унутулбайт” деген сөздөр менен жыйынтыктаган. Албетте, мындай “ Улуу Жеңишке 70 жыл” сыяктуу уктуруулар түрмөгү биздин аталардын эрдигине таазим кылуу, ыраазычылык билдирүү менен кийинки муунду мекенчилдикке тарбиялоого үндөйт.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик Архиви: КР БМА. Ф.503. оп.4. Д.606. Л.14.
2. Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик Архиви: КР БМА Саясий документтер. Ф.56 Оп. 1. Д.166. Л.31.
3. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. Бишкек.-2007.- 604б.
4. Кыргыз үнү. Кыргыз радиосу.-Бишкек.2011. -252б.
5. Дуйшекеева А. Кыргыз радиосу Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында/”Казакстандык патриотизм жана журналистика” эл аралык семинарынын материалдары. Астана. 2015.34-б.
6. Радиожурналистика/ под. Ред проф. А.Шереля. М. МГУ. 2000. -480с.
7. Биринчи радионун “Улуу жеңишке 70 жыл” түрмөгүнүн эфирдик материалдары. 24-март, 31- март 2015-ж.(Эфирден жазылып алынган)

***Рецензент: Искендерова Ш.А. – филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы КМУнун журналистика кафедрасынын башчысы.***

---

---

УДК 654.197 (575.2) (04)

*Калчаева Л.Т., Шаршембиева Р.Ж.*  
*Ж.Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж.Баласагына*  
*Kalchaeva L.T., Sharshembieva R.G.*  
*KNU J.Balasagyn*

**Телекөрсөтүүдөгү таңкы программалардын өнүгүү этаптары жана  
актуалдуулугу**  
**Этапы развития и актуальность утренних программ на телевидении**  
**Development stages and relevance of morning television programs**

**Аннотация:** Бул макалада таңкы телепрограммаларды уюштуруудагы чет элдик жана атамекендик тажрыйбанын өнүгүү багыттары, жалпылыктары, айырмачылыктары, учурдагы абалы берилген. Алгачкы таңкы программа 1950-жылы АКШнын жергиликтүү телеканалынын эфиринен орун алган. Кыргызстандык телекөрүүчүлөр таңкы телепрограммаларды 1995-жылдан баштап үзгүлтүксүз көрүп келишет. Учурда көпчүлүк телеканалдарда таңкы программалар орун алган. Ал программаларда мазмундук, тематикалык жактан кечки программалардан бир топ айырмачылык бар. Таңкы программалардын өзүнө тиешелүү мүнөздөмөсү, максаты жана ага жараша аудиториясы калыптанат.

**Аннотация:** В статье представлены тенденции, сходства, различия и современное состояние зарубежного и отечественного опыта организации утренних телепрограмм. Первая утренняя программа вышла в эфир на местном телевидении в США в 1950 году. Кыргызские телезрители регулярно смотрят утренние телепрограммы с 1995 года. В большинстве телеканалов теперь есть утренние программы. Эти программы сильно отличаются от вечерних программ по содержанию и тематике. Утренние телепрограммы имеют свои особенности, цели и, соответственно, аудиторию.

**Abstract:** The article presents trends, similarities, differences and the current state of foreign and domestic experience in organizing morning television programs. The first morning program aired on local television in the United States in 1950. Kyrgyz television viewers have regularly watched morning television programs since 1995. Most TV channels now have morning programs. These programs are very different from evening programs in content and topic. Morning TV programs have their own characteristics, goals and, accordingly, an audience.

**Урунттуу сөздөр:** таңкы телеберүү; таңкы эфир; “Замана”; “Доброе утро”; аудитория; рубрика.

**Ключевые слова:** утренняя телепрограмма; утренний эфир; “Замана”; “Доброе утро”; аудитория; рубрика.

**Keywords:** morning television; evening programs; “Zamana”; “Dobroe utro”; content; audience.

---

---

Акыркы учурда телеканалдарда көңүл ачуучу программалардын тенденциясы өскөнү даана байкалат. Бул жагдай, санариптик телеберүүнүн техникалык артыкчылыктарына, ага жараша рыноктук абалдын активдешүүсүнө жана коммерциялык телеканалдардын көбөйүшүнө байланыштуу. Коммерциялык телеканалдардын кирешеси түздөн – түз реклама берүүчүлөр менен демөөрчүлөргө байланыштуу. Изилдөөлөр көргөзгөндөй, телеэфирдин рейтинги андагы көңүл ачуучу программалардын популярдуулугунан көз каранды. Ал эми олуттуу көңүл ачуучу программа катары – таңкы көңүл ачуучу, сергитүүчү программалар негизги орунду ээлейт.

XX кылымдын эң чоң ачылыштарынын бири телекөрсөтүү болду. Анткени ар бир үйдө жайгашкан кичинекей сандыкча аркылуу, миллиондордун аң-сезимине катуу таасир этүү мүмкүнчүлүгү жаралды. Маалыматты коомдогу ар түрдүү каршылашкан топтордун кызыкчылыгына жараша бири-бирине окшобогон ресурста берүү күнүмдүк нормага айланды.

Ар түрдүү багыттагы, тематикадагы программалардын арасынан эң жашы, кийинки учурда пайда болгону таңкы программалар болуп саналат. Кыргыз телекөрсөтүүсүндө таңкы программалар 1995-жылдары пайда болгонуна карабай, азыркы учурда өлкөнүн телеканалдарын таңкы программаларсыз элестетүү мүмкүн болбой калды. Ал программаларда мазмундук, тематикалык жактан кечки программалардан бир топ айырмачылык бар.

Учурда өз аудиториясы үчүн күрөшкөн ар бир атамекендик телеканалда таңкы программалар берилет. Таңкы программалардын алып баруучулары көрөрмандарды ойготуп, жакшы маанайда иш күнүн баштоого демилгечи болууга аракеттенишет. Таңкы программалардын алып баруучулары көрөрмандар телевизор койгондо көрүшкөн биринчи адам катары дагы барктуу. Телекөрсөтүүнүн таасир этүү күчү өскөн сайын, программалардын алып баруучулары, белгилүү актёр, жазуучулар менен катар коомдогу таанымал инсандарга айланды. Адегенде дикторлор теленин жүзү болушту, аларга ондогон таланттуу журналисттер кара сөз түрүндө тексттерди даярдап беришчү. Бирок убакыт өткөн сайын телеканалдар өнүгүп, түз эфирлер, түз репортаждар, талаш тартыштуу ток-шоулар күчөдү. Натыйжада, бирөө жазып берген текстти жаттап алып, эфирден айтып коюу жетишсиз болуп калды. Белгилүү теле изилдөөчү С.Муратов жазгандай: «Биринчи планга автор-алып баруучу чыкты» [2:143].

Азыркыга чейин таңкы программаларды кайсы жанрга, формага тиешелүүлүгү так аныктала элек. Алгачкы таңкы программа АКШда 1950-жылы пайда болгон. Алгачкы берүү 3-январда Филадельфия шаарынын жергиликтүү телеканалында “3-канал, даяр бол!” деген аталышта эфирге кеткен. Түз эфирдеги программанын алып баруучусу - Эрни Ковакса жагымдуу маанайда күнүмдүк жаңылыктарды, аба ырайын айтуу менен шаттуу, эркин формада көрөрмандарга ар түркүн багыттагы кайрылууларды жасаган. Аталган

---

---

программа эфирде 1 жылдай эле кармалганы менен, Эрни Ковакса чыйыр салып кеткен таңкы программадагы алып баруучулардын эркин, шайдоот мүнөзү АКШнын башка телеканалдарында кайталай башташкан. Ал эми АКШда калыптанып калган таңкы программалардын формасын башка өлкөлөрдө азыркыга чейин пайдаланып келишет. АКШнын NBC жалпы улуттук телеканалында 1954 –жылы пайда болгон “Today” (Бүгүн) таңкы программасы азыркы кезге чейин өз аудиториясын жоготпой, каналдын рейтингин жогорулаткан программалардын катарына кирет [6:39].

Улуу Британиянын BBC1 жана ITV1 каналдары эки жумалык аралыкта 1983-жылы март айында таңкы программаларды эфирге кое берген. Алар «Время завтрака» (Breakfast Time) жана «Доброе утро, Британия!» (Good Morning Britain!) программалары [6:62].

Ал эми Советтер Союзунда Борбордук телеканалда 1974-жылы жумасына 1 ирээт чыгуучу «Утренняя почта» программасын танкы көңүл ачуучу программалардын баштоочусу катары кароого негиз бар. Бирок, танкы программалардын бардык элементтерин камтыган, түз эфирдеги программалар 1986-жылдан башталган. Ал жылдары, Борбордук каналдын көрүүчүлөрү таң эрте телевизордон кечээки күнкү “Время” маалыматтык программасынын кайталоосун эмес түз эфирде жылуу маанайда студиянын коноктору менен баарлашып жаткан жагымдуу алып баруучуларды көрүшүп таң калышкан десек да болот. Алгач программа “60 минут” деп аталып, азыркы “Доброе утро” аталышына келгенге чейин “90 минут”, “120 минут”, “Утро” деген аталыштарда эфирге кетип турган [4:87].

Кыргыз тележурналистикасынын тарыхындагы алгачкы эртең мененки программа «Кутмандуу таңың менен Кыргызстан». 1992-жылы Адахан Мадумаров жана Роза Качиеванын алып баруусунда ишке ашкан. Бирок, тилекке каршы каржылык, техникалык ресурстар жетишсиз болгондуктан бул таңкы программа кырк беш күн гана эфирге кеткен. Ал эми 1995-жылдын май айында КТРКнын ошол кездеги жетекчиси Абдиламит Матисаков демилге көтөрүп, таңкы программа ачуу үчүн атайын чыгармачыл топ түзгөн. Топтун курамына Олжобай Токтосунов, Кадыр Кошалиев, Алмаз Абдраев, Динара Кодуранова журналист – алып баруучулар, Тамара Валиева режиссёр, Эмил Догдуров оператор катары киришти. Алгачкы берүү 1995-жылдын 2-июнунда эфирге кеткен. Программа Эркиндик көчөсүндө жайгашкан эски студияда жасалып, монтаждалып Жаш Гвардия көчөсүндөгү студиядан эфирге коё берилчү. Хронометражы - отуз мүнөттөн, жумасына үч жолу, башында Чүй областынын аймагына гана көрсөтүлчү, андан кийин, тагыраак айтканда үч ай өткөн соң жумасына беш жолу бүткүл өлкө боюнча тартыла баштады. «Замана» программасы жыйырма жылга жакын тарыхында бийиктиктерди да багынта алды, айрым учурда кризистик акыбалга да кептелди. Негизинен алганда «Замана» таңкы программасынын эфири Кыргызстандагы түз эфирде

---

---

иштөөчүлөрдүн, эки тилде сүйлөгөн алып баруучулардын да, репортёр журналисттердин да мектебине айланды.

Учурда Коомдук Биринчи каналдын курамындагы «Замана» студиясы жумасына 6 күн, күнүнө 3 сааттан жумасына 18 саат телепродукция даярдайт. Программалардын 50% - таанып-билүү багытында болсо, 10 % - маалыматтык, 20 % - маданий-көңүл ачуучу, 15 % - улуттук баалуулуктар багытына арналат.

Эртең менен көрүүчүгө жеңил, жарык маанай керек, ошондуктан таңкы программа көңүл ачуу жаңылыктары, таанып билүү максатында даярдалган рубрикалар, анан көрүүчүлөрдүн калың катмары ар дайым күткөн музыкалар менен коштолуп турат. Таңкы программанын туруктуу көрүүчүлөрү үчүн атайын өз ишин мыкты билген адистер келип, медицина, билим берүү, социалдык, медициналык, айыл чарба ж.б. тармактар боюнча көрүүчүлөрдүн суроолоруна түз эфир аркылуу жооп беришет. “Замана” программасынан күнүнө “Ала-Тоо24” маалымат телеканалы даярдаган жаңылыктар блогу 3 ирет эфирге чыгат.

“Таң супа”, “Китепкөй”, “Доктор+”, “Афиша”, “Таттуу маанай”, “Тил керемети”, “Бул күнү” рубрикаларынын аталыштары айтып тургандай ар биринин өз максаттары, эфирдик ыкмалары бар. Ал эми түз эфирде студияда өткөн “Актуладуу маек” рубрикасы маалымат маанайында учурдагы маанилүү делген темага арналса, “Таңкы мейман” рубрикасы жеңил маанай тартуулап, акындар, жазуучулар, композиторлор, сүрөтчүлөр, ырчылар чакырылып, чыгармачылыктары туурасында кенен ой-бөлүшөт.

Тележурналистикадагы акыркы тенденцияларга ылайык таңкы форматка тиешелүү негизги 3 багытты белгилөөгө болот. Программалардагы жаңылыктардын жеңилдиги, эмоционалдуулугу, динамикасы, тигил же бул маселе боюнча талкууларды жүргүзүү, маалымат алуу, аба ырайы ж.б.у.с. формалар түз эфирде болушу зарыл. Ошондой эле аудитория менен туз байланышуу дагы маанилүү роль ойнойт. Бул багытты «entertainment» (англ. «көңүл ачуу») деп дагы аташат. Алгачкы таңкы эфирден 70 жыл өткөн соң, дүйнөлүк телекөрсөтүү өз тарыхында таңкы программаларды уюштурууда ар кандай ыкмаларды колдонуп көрүү менен классикалык негизги стереотипти аныктай алды десек болот. Таңкы программаларга тиешелүү мүнөздөмөлөр:

- көңүл ачуу;
- ар түркүн маалыматтарга фон болуп берүү;
- пайдалуу кеңештердин ордосуна айлануу.

Мындай форматка келүүдө таңкы программалар узак жолду басып өттү. Маалыматтык жана көңүл ачуучу функцияларды шайкеш алып кетүү теленин ишинде оңой эмес.

---

---

Телеканалдардын негизги киреше булагын түзгөн реклама берүүчүлөр үчүн эң биринчиден, аудиториянын өзгөчөлүктөрү, телеберүүлөрдүн таралуу аймагы, статусу, форматы, эфирге чыгуу маалы, мезгилдүүлүгү маанилүү.

Туруктуу аудиторияны түзүү жана аны сактоо үчүн телеканалдар ар түрдүү ыкмаларга барышат. Мисалы, lead-in strategy, тактап айтканда “кармоо стратегиясы”. Бул ыкманын негизинде аудиторияга кызыктуу, рейтинг чон программалар менен катар анчалык популярдуу эмес берүүлөрдү кезектештирип эфирге кетиришет. Узак убакытка программалоо менен катар атаандаш телеканалдардын эфирдик курамына ылайык “контрпрограммалоону” дагы колдонушат. Атаандаш телеканалдын аудиториясын кызыктыруу, тартуу максатында атайын программалар даярдалат.

Бардык телеканалдарда эфирдик торчо убакыттан көз каранды.

1. **Күндүзгү убакыт** саат 7ден 16.30га чейин созулат. Бул убакытта, балдарга, аялдарга арналган берүүлөргө көбүрөөк басым жасалат.
2. **Прайм-тайм** дүйшөмбүдөн ишембиге чейинки иш күндөрү камтылат. Кечки саат 8ден түнкү саат 11ге чейинки убакыт. Ал эми дем алыш күндөрү прайм-таймдын убактысы эртелейт, башкача айтканда кечки саат 7ден башталат.
3. **Түнкү эфирдик убакыт**, түнкү саат 11ден өтүп башталат, бул маалда аудитория иргелип, телеэкрандын алдында 25 жаштан өйдөлөр, спорт сүйүүчүлөр калат.
4. **Жаңылыктар маалында** – ар бир телеканалдын өзүнө тиешелүү жаңылыктар кызматы жана ага бөлүнгөн убакыт болот. Бул маалда тандалган аудитория назар салат.
5. **Спорт маалы** – спорттук таймаштардын жүрүшүн чагылдырган учурларда аудиториянын көпчүлүгүн эркектер түзөт.
6. **Балдар маалы** – бул негизинен ишемби, жекшемби күндөрү жана башка дем алуу, майрам күндөрү. Бул күндөрү бөбөктөргө арналган программалар басымдуулук кылат.

**Таңкы программалардын аудиториясы.** Таңкы программалардын максаттуу аудиториясынын жаш өзгөчөлүктөрүн, кесибин, мотивациясын аныктоо бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Биринчиден, таңкы программалар ар башка эфирдик көлөмгө ээ, негизинен 3 сааттык программалар көбүрөөк. Мына ушул 3 саат аралыгында программанын аудиториясы бир нече жолу алмашканга мажбур болот. Социологдордун иликтөөлөрүнө караганда таңкы көрөрман орточо 7 минута программаны кунт коюп көрө алат. Анткени, көрүүчүлөрдүн көпчүлүгүнүн 3 саат бою программаны толук көрүүгө убактысы тар, бирөө жумушуна, бирөө окуусуна же дагы башка жактарга шашылып жаткан маалы болот. Ошол эле маалда 3 саат бою тынбай программаны көргөн

---

---

аудитория дагы бар, аларга дагы программа аягына чейин кызыктуу болушу керек.

“М-вектор” консалтинг кампаниясынын 2018-жылдагы иликтөөлөрүнө ылайык Кыргызстандагы көрөрман таңкы программаларды көрүүгө орточо – 15 минута коротот. Таң эрте телевизор караган калк өлкөнүн калкынын 20-22% түзөт.

Көп жылдар бою Россияда таңкы программалар арасында Биринчи каналдын «Доброе утро» берүүсү лидер болсо, Кыргызстанда Коомдук биринчи каналдын “Замана” программасы алдыңкы орунда. Таңкы программалардын аудиториясы ошол каналдын аудиториясынын негизин түзөт. Таңкы программаларды тандоодогу аудиториянын мотивациялары дагы ар түркүн:

- кызыктуу темалар, жакшынакай алып баруучулар;
- жагымдуу музыка, видеоклиптер;
- жашоого керектүү пайдалуу кеңештер;
- эртең мененки гимнастика;
- кызыктуу тамак-аш рецептери;
- бүгүнкү күнгө жылдыздар төлгөсү;
- туура, так убакытты көрсөтөт;
- аба ырайы, валюталар курсу ж.б.у.с.

Таңкы экранга коюлуучу жалпы талап катары андагы берүүлөр көрүүчүнү ийгиликтүү иш күнүнө шыктантып, маанайын көтөрүп, ага керектүү кеңештердин санын арбытуусу керек. Ушул талаптарга жооп берүүчү берүүлөрдүн топтомун түзүүдө жана аларды ишке ашырууда кылдаттык талап кылынат.

Учурда, телевизор ар бир үйдүн мүчөсү катары өз ишин пассивдүү аткарып калды. Анткени, Интернетти кол телефондорго жүктөө мүмкүнчүлүгү, смартфондордун функционалдык багыттарын кеңейтти. Азыр смартфон бар ар бир адам ММКнын традициялуу түрлөрүнө – газета-журналдарга, радиого, телеканалдарга анчейин муктаж эмес. Керектүү маалыматтарын смартфонунан таап окуу, угуу, көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бирок, дагы деле көптөгөн телекөрүүчүлөр таң эрте көнүмүш адатында телевизорду иштетип, андагы программалардын темпи менен батыраак ойгонуп, ишине, окуусуна батыраак камынаары тастыкталган. Маанилүү жаңылыктар, жеңил музыка, ар түрдүү тармактагы адамдардын интервьюлары, кулинардык, психологиялык, медициналык багыттагы кеңештер, интерактивдүү оюндар, викториналар, кызыктуу эксперименттер ж.б.у.с. программаларды камтыган таңкы программалар көрөрман үчүн чоң мааниге ээ экендиги дагы талашсыз чындык. Андыктан, таңкы программалар көңүл-ачуучу башка программалардан психологиялык мүнөзү менен да айырмаланат. Ошондой эле программалардын нравалуугу, ишенимдүүлүгү дагы көп мааниге ээ.

---

---

Учурда Кыргызстандын телерыногунда Коомдук биринчи каналга тиешелүү “Замана”, ЭлТР каналында “Кутман таң”, НТС “Таң шоола”, 5-каналдын “Таңкы 5” таңкы программалары аудиторияга өз продукцияларын татыктуу сунуштап келүүдө.

Биздин атамекендик телеканалдар кааласа да, каалабаса да тележурналистиканын дүйнөлүк тажрыйбаларын, тенденцияларын Россия телеканалдары аркылуу таанып-билүүсү шартталган. Бирок, Кыргызстандын аймагында кеңири тараган Россиянын 1-каналы, РТР каналдарынын жаңычылдык тенденциялары биздин телекөрсөтүүлөрдө түздөн-түз кайталанбоосу закон ченемдүү көрүнүш, буга биздин улутка тиешелүү менталитеттин, тилдик каражаттардын, каада-салттын, тигил же бул маселеге карата мамиле кылуунун, түшүнүүнүн ар түрдүүлүгү себеп болот.

Аудиторияны сурамжылоодо атамекендик программалардын түзүүчүлөрүнө профессионалдуулук, ар тараптуу билимдүүлүк, ишенимдүүлүк, аудитория менен иштешүүдө ийкемдүүлүк, жөнөкөйлүк, тыкандык, жылдыздуу өң-келбет сыяктуу негизги талаптар коюлган. Андыктан, телекөрүүчүлөрдүн көңүлүн табуу, алардын ар тараптуу кызыкчылыгын канааттандыруу ар бир тележурналисттин ыйык милдети.

Телекөрсөтүүнүн прогрессинин натыйжасында пайда болгон таңкы программалар коомчулукта өз ордун таап, анын ажырагыс бир бөлүгүнө айланды. Ошону менен бирге адам баласынын жашоосундагы ар кандай кырдаалдарда, көрүнүштөрдө өзүнүн ар тараптуу мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтө алган автордук программалар дагы өнүгүүнүн жолунда келе жатат.

#### ***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Егоров В.В. Теория и практика советского телевидения. – М.: 1995. - 312с.
2. Егоров В. Телевидение между прошлым и будущим. - М.: 1999. - 378 с.
3. Кыргыз журналистикасынын тарыхы. – Бишкекю., 2002. - 375с.
4. Секреты утреннего телевидения: 20 лет программе «Доброе утро». - М.: 2012. 217с.
5. Телевизионная журналистика: Учебник. 4-е издание, переработанное и дополненное / сост. Г.В. Кузнецов, В.Л. Цвик. - М.: 2002. - 405с.
6. Телевидение и радиовещание. Рейтинг утренних телевизионных программ. - М.: 2007. - 279с.

***Рецензент: Акынбекова А.У. – филология илимдеринин кандидаты,  
Кыргыз Республикасынын терминологиялык комиссиясынын башкы адиси.***

---

---

*Экономика*

УДК 336.71

*Абдуллаев Н.А.*

*Академия государственного управления  
при Президенте Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан.*

*Abdullayev N.A.*

*Academy of Public Administration under  
the President of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan*

**Скоринговые модели как средство повышения качества управления  
рисками**  
**Скоринг моделдер тобокелдиктерди башкаруунун сапатын жогорулатуу  
каражаты катары**  
**Scoring models as a means of improving the quality of risk management**

***Аннотация:** В данной статье автором проанализированы скоринговые системы, как средство повышения качества управления кредитными рисками. Вместе с тем, в статье вкратце описывается история появления скоринга, динамика развития скоринговых систем.*

***Аннотация:** Бул макалада автордук тутумдарды скоринг моделдер кредиттик тобокелдикти башкаруунун сапатын жогорулатуу каражаты катары анализделди. Ошол эле учурда, макалада боронду, скорингунун динамикасы кыскача баяндалат.*

***Abstract:** In this article, the author analyzed scoring systems as a means of improving the quality of credit risk management. At the same time, the article briefly describes the history of scoring, the dynamics of the development of scoring systems.*

***Ключевые слова:** банк, кредит, скоринг, скоринговые системы, управление рисками, факторы кредитных рисков.*

***Урунттуу сөздөр:** банк, кредит, скоринг, скоринг тутумдары, тобокелдиктерди башкаруу, кредиттик тобокелдик факторлору.*

***Keywords:** bank, credit, scoring, scoring systems, risk management, credit risk factors.*

**Введение к статье.** В условиях динамичного развития экономической жизни, в обществе все больше нарастает стремление к благосостоянию и повышению уровня жизни. Веками человечество стремится к созданию более эффективной, более комфортной для жизни условий. Основу всякого рода благ составляют денежные средства, которые человек зарабатывает своим умом, трудом. Однако, не всегда преуспевает накопить достаточные средства, чтобы создавать себе желаемого комфорта. В таких случаях на помощь приходят те организации, которые могут оказать с определенными условиями финансовые услуги населению. Это в основном банки и другие кредитные организации. Так,

---

---

оказывая финансовые услуги, каким образом подобные организации сумеют застраховать себя от разного рода непредвиденных рисков? Ответ на этот вопрос, казалось бы, очень прост. Однако, научного обоснования проблемы в исчерпывающем варианте пока не существует и требует постоянного изучения.

**Актуальность рассматриваемого вопроса исходит** именно из прогрессирующего состояния процесса кредитования в экономической жизни общества. Ведь сегодня финансовые услуги, оказываемые населению во всем мире, настолько расширились, что без организации научного подхода, без аналитического разбора финансовых операций, и соответственно без применения информационных технологий невозможно страховать от рисков. Скоринговые системы, используемые сегодня при кредитовании в какой-то степени, могут претендовать на роль основного средства повышения качества управления рисками. В связи с этим, в настоящей статье предпринята попытка освещения проблемы с позиции необходимости дальнейшего совершенствования механизмов применения скоринговых моделей как важного инструмента регулирования уровня рисков.

Как описывается в учебниках, банк как финансово-кредитная организация, предоставляет услуги финансово-кредитного характера. Это научная интерпретация термина. Еще детальнее, банк можно называть связующим звеном между владельцами капитала и нуждающимися в капитале. И в качестве главного продукта подобных отношений со стороны банковских организаций выступает кредит. Кредит, в значение которого входит отношения между кредитором и заемщиком, в основном означает оказание финансовой помощи со стороны банка взамен процентов, оплачиваемых заемщиком. Однако, как в любом виде общественных отношений, и в денежных отношениях имеют место определенные риски, вследствие чего порой многие кредитные организации терпят убытки, в первую очередь из-за невозврата кредитов [2, 18]. Отсюда, риск любого вида это и есть вероятность как позитивного, так и негативного результата. Для того, чтобы застраховаться от убытков кредитным организациям предстоит постоянная работа по изысканию путей минимизации рисков.

Одним из основных способов избегания невозврата ссуды является тщательный и квалифицированный отбор потенциальных заемщиков. Процесс, довольно таки серьезный и требующий основательного подхода с применением экономического анализа занятия клиента из позиции его кредитоспособности. Понятие кредитоспособность означает финансовое состояние предприятия-заемщика, которое дает уверенность в эффективном использовании ссудных средств, способности и готовности заемщика вернуть кредит в соответствии с условиями кредитного соглашения. Кредитоспособность клиента (заемщика) — одно из тех новых понятий, которое буквально внесла в нашу жизнь новая экономическая эпоха. Несмотря на это, сегодня, уже можно

---

---

с уверенностью сказать, что оно заняло в ней свое место крепко и навсегда. [3, 56]. Здесь речь идет о кредитном скоринге. Скоринговая система уже давно занимает прочное место в финансово-кредитных операциях. Особенно, для того, чтобы довести до минимума всевозможные кредитные риски, банки широко используют скоринговые модели и скоринговую систему.

Как известно, самая первая кредитная скоринговая модель была разработана в банках США. Необходимость экономического влияния на военнополитическую ситуацию в период Второй мировой войны, порождала задачу для кредитных аналитиков по разработке расчетной модели по принятию решения о выдаче кредита, которой могли бы пользоваться даже неспециалисты. В результате появилась скоринговая модель, сохранившая себе прочное место в банковских и небанковских кредитных операциях.

Скоринговая модель – это система оценки, которая опирается на показатели набранных баллов. При этом параметры определения баллов будут заданы в анкете системы. По результатам обработки анкетных параметров субъект получает обобщенные данные для оценки объекта исследования. Это значит, что сотрудник кредитного отдела проведя собеседование с заявителем, концентрирует много информации о нем, затем скоринговая система обрабатывает информацию, начисляя баллы за каждый одобрительный фактор [7]. Отсюда и использование термина «скоринг». Скоринг произошел от английского слова «Score», что в переводе означает счет.

Значит, скоринговая система определяет кредитоспособность возможного заемщика путем начисления баллов в своей анкете, которая разрабатывалась оценщиками кредитных рисков. Таким образом, проанализировав общую картину функционирования скоринговой модели, можно представить определение скоринга как важного фактора оценки риска в процессе кредитования, следующим образом: Кредитный скоринг сопровождается собой присвоение баллов клиенту на основе заданных параметров, таких как финансовое положение клиента, наличие чистой кредитной истории, деловая репутация клиента и прочие требования банка, вследствие на основе полученной суммы баллов принимается решение о выдаче кредита [6, 170]. Следует подчеркнуть, что в наши дни посредством скоринговой модели кредитные организации автоматизировали систему управления рисками. И этот процесс постоянно совершенствуется.

Но при всем этом, многие исследователи указывают и на ряд недостатков кредитной скоринговой системы. Например, В.Тен в своей статье отмечает, что «проблема скоринга, довольно актуальна в банковской системе, ведь данная модель является основным индикатором оценки риска при принятии кредитного решения. Однако такие решения не всегда идеальны, так как система принимает решения, которые могут не соответствовать действительному положению дел,

---

---

из-за чего банк может выдать кредит неплатежеспособному клиенту или наоборот не выдать хорошему заемщику» [5, 50].

По сути, скоринг — это основанная на математико-статистических методах система оценки заемщиков. При этом основная цель скоринга — предусмотреть и оценить состояние платежеспособности клиента по определенным факторам и обозначить потенциальных заемщиков. Кредитный сотрудник, во время беседы с заемщиком, собирает и обобщает всю информацию о нем, затем передает их в скоринговую систему. Система согласно алгоритмам, обрабатывает данные и начисляет за каждый параметр анкеты определенные баллы.

Еще в ранних этапах становления скоринговых систем были проблемы более простого характера, на которых указывают и другие авторы. «Наиболее значимая проблема состоит в том, что скоринговые модели строятся на основе выборки из числа наиболее "ранних" клиентов. Учитывая это, сотрудникам банка приходится периодически проверять качество работы системы и, когда оно ухудшается, разрабатывать новую модель. Следует отметить, что из анкеты-заявления, заполненной заемщиком, для оценки берутся порядка десяти характеристик, а остальные данные хранятся в статистической базе для дальнейшего обновления и анализа скоринга.» [1,6]

В способности заемщика своевременно вернуть долг банку немалое значение имеет стабильность получения им дохода. Кроме того, скоринг находится еще под влиянием ряда других экономических факторов. К таким факторам можно отнести инфляцию, стоимость и сроки кредитов. Поэтому банкам следует учитывать подобные экономические переменные. В данном случае, в целях обеспечения достоверных данных кредитным организациям необходима широкомасштабная помощь организаций, связанных с проверкой данных клиентуры, на примере кредитных бюро.

Сегодня, применяемые в мировой практике, скоринговые системы разделяются на несколько видов, самые популярные из которых это:

- Скоринг по кредитной истории. Этот вид, опирается на кредитную историю заемщика (ссуды различных банков, просрочки, попытки взять ссуду у банка, наличие кредитных карт). Как отмечают многие исследователи, главный недостаток этого вида заключается в том, что выборка классифицируется только по клиентам, которым уже давались кредиты.

- Социо-демографический скоринг. Этот вид является одной из форм оценки клиента на основании возрастного и полового признака, семейного положения, наличия иждивенцев, стажа работы, профессии и т.д. Так же учитывается уровень заработной платы за последний год.

Согласно этих данных, за каждый фактор скоринговая система присваивает баллы, а в конце процедуры относит заемщика к определенной «группе риска» и дает заключение о возможности предоставления кредита.

---

---

---

---

Необходимо отметить, что наряду со скоринговой системой, в каждой кредитной организации применяется своя система оценки потенциальных клиентов. Например, в некоторых из них установлен порог по уровню получаемой заработной платы, и если этот показатель ниже поставленного порога, то заявитель получает отказ еще на уровне прескоринга. Для минимизации финансовых рисков в некоторых банках даже введены моратории на выдачу ссуды неработающим пенсионерам. Это обусловливается тем, что их доход не сможет обеспечить полного погашения кредита.

Еще одним из важных моментов, о котором также следует отметить, является последний этап оценки. Это этап, в котором, заявка должна получить одобрение у департамента анализа рисков и службы безопасности. То есть, это означает, что даже если все этапы пройдены, это еще не является гарантией для получения кредита. Поскольку в условиях нестабильной экономики в регионах, внутренний контроль имеет право отказать клиенту.

Отдельное место в эффективном менеджменте любого банка занимает управление кредитными рисками. Кредитный риск означает невыполнение или несвоевременное выполнение клиентом своих кредитных обязательств. Как отмечают специалисты, наиболее распространенный кредитный риск — дефолт заемщика, когда контрагент не выполняет обязательства перед банком по возврату денежных средств согласно условиям кредитного соглашения в силу экономической неспособности или нежелания. Факторы кредитного риска носят как внешний характер, так и внутренний. Внешние факторы связаны с возможностью реализации кредитного риска из-за неспособности заемщика погасить задолженность перед банком. В то время как внутренние факторы связаны с ошибками кредитных менеджеров, департамента анализа рисков или других сотрудников, которые были допущены в ходе оформления заявки или оценки заемщика [4, 286].

Проблема кредитного скоринга в Узбекистане сегодня довольно актуальна. Как известно, у каждого банка своя кредитная политика, но общая для них задача — довести до минимума риски при выдаче кредитов. Два основных подхода оценки риска кредитования сегодня применяются в практике банков Узбекистана, которые, обычно, сочетаются друг с другом:

1. Субъективное заключение кредитных сотрудников;
2. Автоматизированные системы скоринга.

Главная задача этих подходов направлена на выяснение достоверности возврата кредита заемщиком. Как и во многих странах мира, в Узбекистане скоринговые модели оценки рисков в большей степени используются при кредитовании физических лиц, чем юридических. На наш взгляд это, прежде всего, связано с трудностью процесса оценки финансового состояния юридических лиц, которые по своей деятельности, работают в разных секторах, и у каждой из них различные масштабы. Более того, помимо скоринговых

---

---

систем, для определения рисков кредитования юридических лиц, используется мониторинг их финансового состояния путем оценки стоимости бизнеса и его активов. И тут уместно отметить, что для розничного кредитования все намного проще. Потенциальные заемщики классифицируются на «хороших» и «плохих». Учитывая высокую конкуренцию и активное развитие потребительского кредитования, в нынешних условиях, кредитным организациям невозможно будет конкурировать на рынке без активного применения скоринговых систем.

**Суть научной проблемы.** Вышеизложенные тенденции, которые обусловлены динамичным развитием цифровых технологий, и, включают в себя широкое распространение и внедрение интернет-банкинга, мобильных банковских приложений, бесконтактных платежей, виртуальных валют и многих других инновационных решений на рынке банковских услуг, ставят перед банками непростую задачу по разработке новых продуктов, использованию более совершенных методов анализа данных, что, несомненно, потребует значительных финансовых вложений. А в условиях экономической нестабильности эта задача является весьма непростой, особенно с учетом падения общей доходности и общности банковской деятельности. В подобных сложных ситуациях, банки вынуждены в кратчайшие сроки продемонстрировать стремление и готовность к переменам, разработав индивидуальную программу всесторонней трансформации, с целью успешной интеграции со всеми вызовами современной экономики.

В действительности, в условиях конкурентной борьбы на рынке кредитования впредь невозможно будет представить банк, который не использовал бы скоринговые системы и другие методы управления кредитными рисками. Отсюда в настоящее время повышенный спрос заемщиков на кредиты обязывает банки использовать эффективную политику управления кредитными рисками [8].

Понятие управление рисками составляет органичную часть управления процессом кредитования в целом. Процесс управление рисками, в свою очередь, охватывает в себя определенные последовательные этапы, которых можно сформулировать таким образом:

- рассмотрение и анализ заявок на кредит;
- санкционирование процесса кредитных операций;
- контроль хода кредитных операций;
- мониторинг кредитного риска и состояния портфеля;
- надзор за кредитной деятельностью банка;
- обеспечение рентабельности кредитных операций;
- управление «проблемными» кредитами;
- контроль общих кредитных рисков;
- обучение персонала современным методикам разработки и осуществления кредитных операций.

---

---

Однако в нынешних условиях экономической нестабильности, процесс управления рисками нуждается в модернизации. Под процессом модернизации управления кредитными рисками подразумевается сама процедура кредитования. В Узбекистане, на примере кредитного скоринга, которым все чаще пользуются банки при кредитовании физических лиц, наблюдается тенденция ускоренного обновления моделей скоринга, разрабатываются новейшие технологии и применяются более гибкие формы аналитических данных. В последнее время заслуживает внимания деятельность кредитно-информационного аналитического центра (КИАЦ) Кредитного бюро. В расчеты «Скоринг КИАЦ» привлечены многочисленные источники данных, более того предусматривается подключение еще многих источников, которые обладают также необходимыми для аналитики информацией. В конечном итоге, техника кредитного скоринга может позволять с достаточной вероятностью установить уровень кредитного риска при предоставлении потребительской ссуды клиенту. Тут уместно подчеркнуть, что преимуществом скоринг метода является потенциал применять особо разработанные формулы и корректирующие коэффициенты. Именно этими факторами можно упростить работу кредитных отделов банков при расчете кредитоспособности потенциального клиента.

Как показывают результаты изучения, основная задача процесса управления рисками – это максимальное снижение уровня рисков до тех пределов, которые позволяет текущая рыночная конъюнктура. Но и еще более актуальная задача определяется в необходимости как минимум удерживать позиции банка на рынке услуг кредитования, если это отвечает приоритетам и целям долговременной кредитной стратегии банка.

В теоретическом плане, основные составляющие процесса управления рисками включают в себя такие элементы, как разделение риска, принятие материального обеспечения, принятие финансового обеспечения, перенос риска на повышенные процентные ставки по кредиту, принятие риска венчурного кредитования, формирование фондов для списания потерь по ссудам.

Не менее важное условие процесса управления кредитными рисками является то, что оно должно осуществляться на всех этапах процесса кредитования – от первичного рассмотрения заявки до завершения расчетов и рассмотрения вопроса о возобновлении (продолжении) кредитования.

Структуризацию процесса кредитования определяет необходимость координации следующих работ:

- постоянный и системный мониторинг каждого в отдельности клиента;
- непрерывный мониторинг состояния отрасли, в которой складывается хозяйственная деятельность клиента;
- привлечение и анализ представленных гарантий;
- получение компенсации за риск;
- анализ целей получения кредита и источников его погашения.

---

---

**Заключение.** Таким образом, в ситуациях жесткой конкуренции современного экономического развития внедрение инновации имеет огромное значение. Инновационные подходы к решению проблем, связанных с повышением качества управления банковскими рисками направлены на модернизацию процесса в основном за счет расширения видов банковских операций и услуг. Это прежде всего, диверсификация деятельности банка и оптимизация процесса осуществления им услуг. Тут уместно расшифровка идеи, которая имеет ввиду внедрение новых технологий, что позволяет ускорить процедуру обслуживания клиентов, и при этом снизить риск операций и себестоимость услуг, повысить их качество. Ведь, с развитием и расширением масштабов применения информационных технологий, а также с появлением автоматизированных систем скоринговых моделей, процесс принятия решений о выдаче кредита стал намного удобнее, безопаснее и быстрее.

**Список цитируемых источников:**

1. Ворошилова И. В., Сурина И. В. К вопросу о совершенствовании механизма оценки кредитоспособности индивидуальных заемщиков/ Научный журнал Кубанского госуд. аграрного университета // По специальности «Экономика и бизнес». - 2005, — 12 с.
2. Голубев А. А. Финансы и кредит: Учеб. Пособие / А. А. Голубев, Н. П. Гаврилов, – СПб.: СПб ГУИТМО, 2006. — 95 с.
3. Каримов Н.Г., Ташходжаев М.М. Возможности развития скорингового метода потребительского кредитования в Узбекистане / *European journal of economics and management sciences*, Section 8. Finance, money circulation and credit. / 2016, 4,
4. Митрофанова К. Б. Понятие кредитного риска и факторы на него влияющие / К. Б. Митрофанова // Молодой ученый. — 2015. — № 2. — С. 284–288.
5. Тен В. В. Проблемы анализа кредитоспособности заемщика / В. В. Тен //Банковское дело. – 2006. – № 3. — С. 49–51.
6. Технологии розничного банка: Пфау Е.В., М.: КНОРУС: ЦИПСИР, 2016. – 256 с.
7. Кредитный скоринг, оценка заемщика, балы, рейтинги [Электронный ресурс] // – справ. -информ. портал. – Электрон. дан. - М., 2016. - URL: [http://allcred.ru/articles/kreditnyj\\_skoring.html](http://allcred.ru/articles/kreditnyj_skoring.html) (Дата обращения: 28.11.2016)
8. Кредитный скоринг: реальные возможности / А. Коптелов // - Статья: справ. - информ. портал. - Электрон. дан. - М., 2015. - URL: [http://www.cnews.ru/articles/kreditnyy\\_skoring\\_realnye\\_voz\\_mozhnosti](http://www.cnews.ru/articles/kreditnyy_skoring_realnye_voz_mozhnosti) (Дата обращения: 27.11.2016)

**Рецензент: Тошматов Ш.А.** – доктор экономических наук, профессор  
Национального Университета Узбекистана.

---

УДК 331.52:325(575.2) (04)

*Керимбекова Р.А.,  
КНУ им.Ж.Баласагына/  
Ж.Баласагын атындагы КУУ,  
Бектур уулу Ормон  
Дипломатическая Академия РФ/  
РФнын Дипломатиялык Академиясы  
Kerimbekova R.A.,  
KNU J.Balasagyn  
Bektur uulu Ormon  
Diplomatic Academy RF*

**Современная международная миграция населения  
Калктын азыркы учурдагы эл аралык миграциясы  
Modern international migration of the population**

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются роль и значение современного состояния международной миграции населения. Анализируются причины, результаты выездов граждан Кыргызской Республики в различные страны и по каким причинам. Представлены рекомендации по решению проблем миграции в Кыргызстане.*

***Аннотация:** Бул макалада калктын азыркы учурдагы эл аралык миграция абалы тууралуу ролу жана маанилүүлүгү баса белгиленет. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын жарандары кайсыл өлкөгө жана эмне себептерден улам кетип жаткандыгынын жыйынтыгы анализделген. Макалада Кыргызстандын миграция көйгөйлөрүн чечүүчү сунуш-көрсөтмөлөр көрсөтүлөт.*

***Abstract:** This article highlights the role and significance of the current state of international migration. The results of visits of citizens of the Kyrgyz Republic to any country and for what reasons are analyzed. Recommendations for solving migration problems in Kyrgyzstan are presented.*

***Ключевые слова:** современная миграция; безработица; демографическая структура; рынок труда.*

***Урунттуу сөздөр:** заманбап миграция; жумушсуздук; демографиялык түзүм; эмгек рыногу.*

***Keywords:** modern migration; unemployment; demographic structure; labor market.*

Международная миграция имеет значительную роль в современной мировой экономике. В процесс миграции, на сегодняшний день, вовлечены огромное количество людей и практически все страны мира. Миграция затрагивает интересы очень широких слоев населения. Существует два вида причин, на которых опирается международная миграция, это: политические и экономические. Нестабильность является мотивом политической миграции. Это всё ведёт к перераспределению трудовых ресурсов между странами, что влияет на рост экономики страны как стран эмиграции, так и стран иммиграции.

---

---

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) - международное интеграционное экономическое объединение (союз), договор о создании которого был подписан 29 мая 2014 года и вступил в силу с 1 января 2015 года. В состав союза вошли Россия, Казахстан и Белоруссия, Кыргызская Республика и Республика Армения. ЕАЭС создан на базе Таможенного союза Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС) для укрепления экономик стран-участниц и «сближения друг с другом», для модернизации и повышения конкурентоспособности стран-участниц на мировом рынке. В рамках ЕАЭС обеспечивается режим свободного перемещения товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, а также управления экономикой и социальной политикой, что напрямую связан с миграцией населения этих стран. Государства-члены ЕАЭС планируют продолжить экономическую интеграцию в ближайшие годы.

Принципы права ЕАЭС в сфере миграции составляют:

- Раздел 26 «Трудовая миграция» Договора о Евразийском экономическом союзе (подписан в г. Нур-Султан 29.05.2014 г.);
- Протокол об оказании медицинской помощи трудящимся государств-членов и членам семей (Приложение №30 к Договору о Евразийском экономическом союзе);
- Соглашение о сотрудничестве по противодействию нелегальной трудовой миграции из третьих государств (подписано в г. Санкт-Петербург 19.11.2010 г.);
- Акты Евразийской экономической комиссии.

Таким образом, подписанные в рамках ЕАЭС документы в сфере миграции предусматривают упорядочение процедур трудоустройства, свободный доступ к общему рынку труда для граждан и членов их семей стран-членов Союза.

Участие Кыргызской Республики в ЕАЭС остается неизменным и заключается в дальнейшем углублении интеграции государств- участников СНГ, поскольку Содружество остается базовой площадкой для взаимодействия постсоветских стран по широкому кругу вопросов, представляющих взаимный интерес.

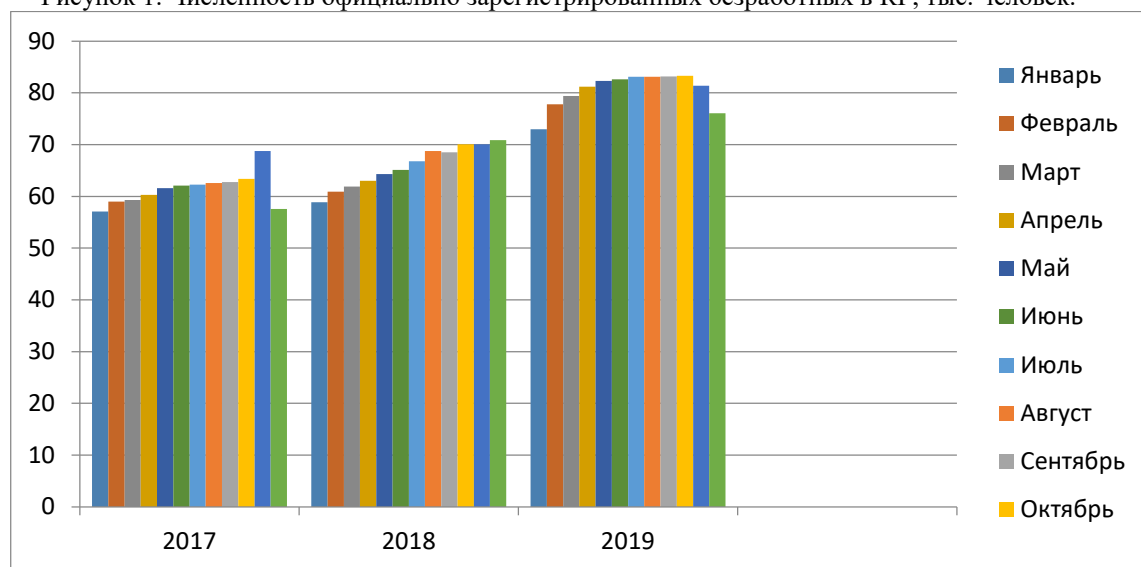
Исходной предпосылкой и основой государственной политики во все времена являлись человеческие ресурсы или демографическая структура населения, обладающая различными характеристиками и параметрами. Современные демографические и миграционные тенденции выступают отражением череды сдвигов в социально-экономическом развитии и политической ситуации.

Миграция в нашей стране очень актуальна. В настоящее время в Кыргызстане миграция затрагивает судьбы более 3 миллионов человек, и следовательно в перспективе остается важной и экономической, и социальной причиной.

По экспертным оценкам трудовую деятельность за пределами нашей страны осуществляют, в большинстве случаев, молодые люди в возрасте 18-30 лет, их доля составляет около 50% от общего населения внешних мигрантов из Кыргызской Республики. Следует отметить, значительная часть наших трудовых мигрантов (свыше 95 %) находятся на территории государств, входящих в состав ЕАЭС.

Кыргызская Республика остается страной происхождения мигрантов, в большей части трудовых. Ввиду сохраняющегося высокого уровня безработицы и низкого уровня заработной платы основным «выталкивающим» мотивом эмиграции граждан Кыргызской Республики остается экономический.

Рисунок 1. Численность официально зарегистрированных безработных в КР, тыс. человек.



Источник: НСК КР

Исходя из вышеперечисленного, можно сделать вывод, что по сравнению с 2017-2018 гг. в 2019 году значительный рост официально зарегистрированных безработных.

Следовательно возникает вопрос, в какую страну уезжают в поисках работы наши трудовые мигранты?

На сегодняшний день, в трудовой миграции находится порядка 840,0 тыс. граждан КР, из них (данные 2019 года):

в Российской Федерации – более 728 000;

в Казахстане – 35 000;

в Турции – 30 000;

в США – 15 000;

в Германии – 8575;

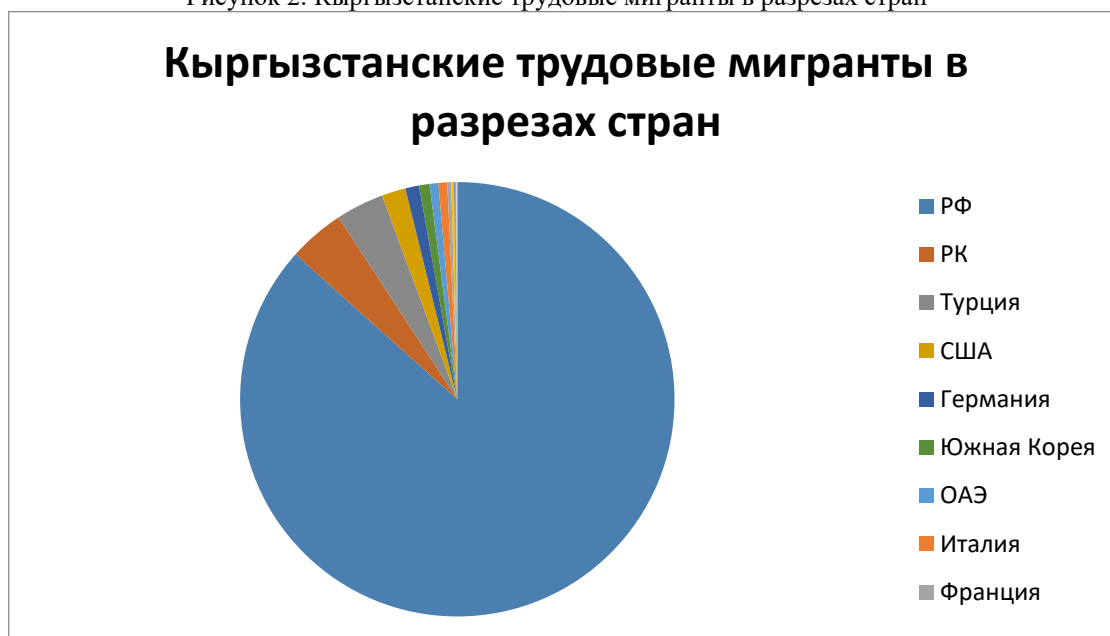
в Южной Корее – 6550;

в ОАЭ – 5500;

Италия – 5500;  
Франция – 2400;  
Бельгия – 1820;  
Япония – 516;  
Катар – 512;  
Австрия – 500;  
Швейцария – 250;  
Кувейт – 210

Выглядит следующим образом:

Рисунок 2. Кыргызстанские трудовые мигранты в разрезах стран



Источник: ГСМ при ПКР

В приоритете остается Российская Федерация, т.к., русский язык у нас является официальным, следовательно, нашим гражданам более легко адаптироваться к местной культуре. Немало граждан Кыргызской Республики приобретают гражданство РФ, согласно данным МВД РФ за последние несколько лет более 500 тыс. кыргызстанцев получили российское гражданство.

Наряду с активными внешними миграционными процессами за прошедшее десятилетие значительно интенсифицировались территориальные перемещения населения внутри страны. Экономические и структурные реформы вызвали рост миграции села в город, подняли безработицу и бедность до крайне высокого уровня. Среди основных направлений миграции можно выделить следующие категории:

- из сельских районов в городские;

- из отдельных горных районов в долины;
- от периферии к административным и экономическим центрам;
- и, в более общем плане, с юга на север.

Внутриреспубликанская миграция населения число прибывших за 2017 год более 30 тыс. человек, в 2018 году этот показатель составил около 30 тыс. человек, а в 2019 году около 35 тыс. человек, из выбывших так в 2017 году было около 30 тыс. человек, по сравнению с 2018 годом около 30 тыс. человек, в 2019 году число выбывших составил более 30 тыс. человек.

В результате внутренней миграции сельское население Кыргызстана ежегодно сокращается на 3-5 тыс. человек, соответственно, такую миграционную подпитку за счет сельских жителей получают города страны. Но это только видимая часть миграции, о масштабах невидимого статистикой выезда из сельской местности в города ничего неизвестно.

**Таблица 1. Миграционный прирост постоянного населения Кыргызской Республики (тыс. чел.)**

	2017	2018	2019
Всего	-7,7	-4,2	-3,9
Город	0,5	2,6	4,5
Село	-8,2	-6,8	-8,4

Источник: НСК КР.

Отток населения из отдельных районов осложняет перспективы развития сельской местности и богатой природными ресурсами периферии. Вытесняющими факторами для внутренней миграции являются рост численности населения и бедность.

В настоящее время в Кыргызстане существует ряд областей, которые под воздействием внутренней миграции полностью утратили свои первоначальные демографические характеристики. Примером развития подобной ситуации может служить Баткенская область, где за последние десять лет в результате миграционного перемещения населения, преимущественно в Чуйскую область и г. Бишкек, численность населения сократилась на около 10-12%. Из числа оставшегося в регионах населения примерно 35-40% работают вне области или занимаются коммерцией, большую часть времени проводя далеко от дома.

Исходной предпосылкой и основой государственной политики во все времена являлись человеческие ресурсы или демографическая структура населения, обладающая различными характеристиками и параметрами. Динамика, темпы, масштабы, состав и структура численности населения республики являются главными при разработке государственной национальной политики, а также во многом определяют большинство решений и направлений. Современные демографические и миграционные тенденции выступают отражением череды сдвигов в социально-экономическом развитии и политической ситуации.

---

---

После распада СССР в ходе либеральных рыночных реформ и государственного строительства выявились определенные перекосы в демографической сфере Кыргызской Республики. Во-первых, значительный миграционный отток населения привел к ухудшению качества трудовых ресурсов и снижению профессионально-квалификационного уровня значительной части населения. В структуре мигрирующих люди с высшим, неоконченным высшим и средним специальным образованием составляют около 50% от общего числа, а с учётом среднего общего образования - около 92%. Выезд данной категории населения весьма ощутим для экономики страны и означает потерю научного, интеллектуального, технического и трудового потенциала.

Во-вторых, высокая рождаемость в сельской местности еще в советские времена при отсутствии занятости на селе вызвала неконтролируемый приток сельской молодежи в крупные города республики, что определило снижение уровня жизни городского населения и подготовило почву для люмпенизации и криминализации молодежи.

Анализ ситуации в миграционной сфере за период с 2017 по 2019 год показывает, что основным видом внутренней и внешней миграции продолжает оставаться трудовая миграция. С момента вступления КР в Евразийский экономический союз количество выехавших кыргызстанцев в страны ЕАЭС значительно увеличилось, что в свою очередь привело к повышению уровня денежных переводов в КР.

Относительно иммигрантов, прибывающих на территорию КР, следует отметить, что с 2015 года прослеживается расширение рынка труда КР для иностранных мигрантов на более 2 тыс. человек, а также перераспределение количественных показателей между экономическими секторами страны и областями в зависимости от социально-экономических потребностей. И большая часть иностранных граждан за последние три года востребована в такие отрасли, как промышленность, транспорт, коммуникации и строительство, а также энергетика, горнорудная промышленность.

Большое количество нормативно-правовых актов НПА в области миграции и связанными с ней процессами порождает мнение, что без единого документа государственная миграционная политика КР не может быть достаточно эффективной, поэтому в целях недопущения разрозненности законодательства в данной сфере, упорядочения нормативной правовой основы, обеспечения согласованности и компактности вопросов регулирования миграционных процессов следует рассмотреть вопрос кодификации (объединения) данных документов в единый НПА, например Миграционный кодекс КР.

Относительно разработки механизмов интеграции иностранных граждан правительству страны необходимо разработать механизмы правовой защиты иностранных граждан.

---

---

Важным аспектом является и реинтеграция возвращающихся мигрантов в рынок труда, поскольку они являются одним из источников развития страны, так как прибывают с набором уже накопленных квалификацией и умений. Данный аспект может быть изучен и включен в стратегии развития в Кыргызстане.

Дополнительным условием для улучшения здоровья мигрантов является продолжение совместно с профильными экспертами информационной кампании как в странах отправления трудящихся, так и в странах приема о профилактических мерах борьбы со ВИЧ/СПИДом, о реальной ситуации, чтобы не возникало мифов в обществе.

Принимая во внимание высокую вероятность того, что значительная часть кыргызстанских трудящихся-мигрантов остается в теневой части рынка труда стран-приема (РФ, Турция и др. страны), необходимо проводить информационную кампанию о государственных и частных пенсионных компаниях, в которые можно вкладывать средства для формирования своей будущей пенсии.

Необходимо проводить информационные кампании среди населения о том, что иностранные граждане не претендуют на рабочие места граждан КР и что это в основном связано с наличием у них специальных квалификаций для выполнения тех или иных видов работ.

Практика показывает, что Кыргызстан постепенно от полиэтнического государства переходит в моноэтническое, где большинство граждан страны являются этническими кыргызами. С целью минимизации негативного отношения к представителям национальных меньшинств и иностранным гражданам уже сегодня необходимо вводить уроки инклюзивности и социально-культурного разнообразия в детские сады и школы страны для воспитания у них солидарного отношения к представителям различных этнических групп.

***Список цитируемых источников:***

1. Бородин Е.А. Демография, уровень жизни и социальная политика Кыргызстана. Мировая экономика и международные экономические отношения. Экономические науки-Москва., 2(87)2012.
2. Чыныбаева Р. Аналитический материал о численности постоянного населения. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики-Бишкек,2019.
3. Шамурзаева, А. Миграция и урбанизация в Кыргызстане, Экономические науки// Вестник КРСУ. -Бишкек, 2017.
4. Шандоне А., и др. Окружающая среда, изменение климата и миграция в Кыргызской Республике- Международная организация по миграции,2016.
5. Эргешбаев, У.Ж., Б.Т. Максыева Влияние миграции на экономическое развитие региона// Вестник КРСУ-Бишкек, 2016.

***Рецензент: Кожегулова В.С. - кандидат экономических наук, доцент КНАУ им. К.И. Скрябина.***

*Осмонова А.Д., Наркулова Л. Э.*  
*КНУ им. Ж.Баласагына/  
Ж. Баласагын атындагы КУУ*  
*Osmonova A.D., Narkulova L.E.*  
*J. Balasagyn KNU*

**Проблемы малого предпринимательства в Кыргызстане**  
**Кыргызстанда чакан ишкердиктин көйгөйлөрү**  
**Problems of small entrepreneurship in Kyrgyzstan**

**Аннотация:** В данной статье рассмотрены проблемы малого предпринимательства, которые являются препятствием для развития экономики страны. Особое внимание обращается на определенную культурную неразвитость и безграмотность населения. Показаны их неблагоприятные последствия, влияющие на темпы развития малого бизнеса. На основе анализа многих проблем, затронутых в данной статье, пришли к определенным выводам разрешающих эти проблемы.

**Аннотация:** Бул макалада өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө тоскоолдук болгон чакан ишкерлердин көйгөйлөрү жөнүндө айтылат. Өзгөчө көңүл калктын маданий өнүкпөгөндүгүнө жана сабатсыздыгына бурулат. Бул чакан бизнести өнүктүрүү боюнча жакшы темптери жок, терс таасир берип жатканын көрсөтүп турат. Макалада көтөрүлгөн маселелерди талдоонун негизинде, биз бул көйгөйлөрдү чечүүчү көп жыйынтыкка келдик.

**Abstract:** This article discusses the problems of small business, which are an obstacle to the development of the economy. Special attention is paid to the cultural underdevelopment and illiteracy of the population. It is shown how it brings adverse consequences, ruining good rates of development of small business. Based on the analysis of many of the problems raised in this article, we have come to many conclusions solving these problems.

**Ключевые слова:** предприниматель, инфраструктура, развитие, экономика, малый бизнес.

**Урунттуу сөздөр:** ишкер, инфраструктура, өнүктүрүү, экономика, чакан бизнес.

**Keywords:** entrepreneur, infrastructure, development, economy, small business.

Предпринимательство – это деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от пользования имуществом, продажи товаров, выполнения работ или оказания услуг, которая осуществляется самостоятельно на свой риск лицом, зарегистрированным в установленном законом порядке в качестве индивидуального предпринимателя. [1] Каждый бизнесмен при принятии решения открыть своё дело, понимает всю рискованность своего шага. Бизнесмен Ричард Брэнсон высказался на эту тему

---

---

так: «Смысл слова «предпринимательство» можно свести к другому слову – «игра». [2]

Именно развитие предпринимательства играет незаменимую роль в достижении экономической стабильности и высоких темпов роста. Предпринимательство-это процесс создания чего-либо нового, которое будет являться ценным для потребителя, способный удовлетворять человеческие потребности. Осуществляется на основе комбинирования экономических ресурсов и рационального их потребления, дабы получить наилучший результат.

В широком понимании предпринимательство – это предприимчивость, инициативность в разных видах экономической деятельности с целью максимизации доходов. Самое главное в предпринимательстве это новизна товара и технологический прогресс, которые были неизвестны потребителям или же усовершенствование уже существующего товара. В узком смысле предпринимательство представляет экономическую, коммерческую деятельность какого-либо собственника или хозяйствующего субъекта. Им могут быть частные лица (граждане), группа лиц и в отдельных случаях - государство. [3] Каждый предприниматель ищет новизну товара, оригинальность, которая не была до этого изобретена. Но этот товар постоянно надо усовершенствовать, чтобы он всегда был востребован среди потребителей. Известный миллиардер Аристотель Онассис высказался о предпринимательстве так: «Весь секрет бизнеса в том, чтобы знать что-то такое, чего не знает больше никто». [4]

В странах, где существует частный бизнес, очень важную роль играет малый бизнес. В Кыргызстане малый бизнес, определенно развивается. Но чаще всего малый бизнес схож между собой. Развиваются чаще более проверенные временем предприятия, например, как салоны красоты, вещевые магазины и т.д. Но немало трудностей у предпринимателей даже в этих сферах бизнеса. Так с какими же проблемами сталкивается малый бизнес в Кыргызстане? Как найти корень проблем и искоренить его в целом?

Чтобы найти корень проблем развития бизнеса в Кыргызстане необходимо рассмотреть финансовую грамотность работников компаний, культурное развитие, а также неразвитую инфраструктуру.

Наше поколение с рождения привыкло, что кто-то делает их работу за них. И поэтому каждый гражданин Кыргызстана знает, что всё в трудоустройстве на работу зависит от родственников. И кое-как закончив университет, люди идут устраиваться к ним на работу. И это одна из самых ключевых, распространенных проблем бизнеса в нашей стране. Трайбализм является нормой в нашей культуре. Если один из родственников поднялся, остальные родственники надеются на него и фактически принуждают брать неблагополучного родственника в его бизнес, который он построил по крупинкам своим трудом и потом. Эта проблема умалчивается, но от этого её

---

---

меньше не становится. Многие умные, образованные люди не могут получить возможности развивать свои навыки в хороших предприятиях из-за трайбализма в нашей стране. К сожалению, это лишь усугубляет торможение малого бизнеса. К примеру, мы все знаем основателей компании «Шоро», но мы не все знаем с какими трудностями столкнулась компания на своей стадии развития. Несмотря на то, что компания является исключительно семейным бизнесом, основателям тоже пришлось уволить многих сотрудников «родственников». Конечно родственные связи весьма хороши, но бизнес не щадит никого, поэтому они и искоренили работников, не соответствующих требованиям компании. И, как мы можем увидеть, это и привело их к успешному развитию данного сегмента бизнеса.

Мы так же не должны забывать, что образование играет огромную роль в развитии малого бизнеса. Разве возможно создавать новый и качественный продукт без знаний и без помощи науки? К сожалению, одна из причин, почему мы не можем развивать эти вещи, является устаревшая образовательная система в Кыргызстане, оставшаяся со времен СССР. Кыргызстану нужна современная система образования, у нас же система изначально неправильно ставит приоритеты в сфере образования. Вспомним Древнюю Грецию, откуда вышли величайшие умы человечества. Учителя давали право на размышление, на анализ той или иной ситуации, спрашивали возможные пути разрешения этой проблемы. Это и будет в дальнейшем хорошим толчком для развития малого бизнеса.

Студент же после окончания университета горит желанием найти работу, но сталкивается с тем, что предприниматели хотят видеть уже более опытного специалиста, работающего уже в этой сфере. Ведь это весьма затратное дело для предприятия, уходит много времени и средств для обучения нового работника. Но, если посмотреть это с другой стороны, можно обучить нового специалиста под лад своей компании. У него свежая голова, он наберется всем нужным качествам для этой работы, нежели уже более опытный. Человек без опыта не знает, что задача перед ним стоит не решаемая, он просто старается найти пути решения, и зачастую новичкам с большим энтузиазмом удается решить все непосильные задачи компании. Это было бы большим стимулом для выпускников высших учебных заведений, ведь тогда они бы и тратили все свои силы не для того чтобы получить хорошую оценку, а чтобы тщательно и более детально изучить материал. Вот тогда развитие нашего образования было бы на более высоком уровне. К примеру, возьмем Японию, она находится на первых местах по развитию инфраструктуры, а всё благодаря хорошему развитию образования. Компания с самого начала обучает специалистов, а также в дальнейшем, дабы не потерять рентабельность компании, отправляют сотрудников для получения квалификации.

---

---

Также, одно из немаловажных сдерживающих развитие малого бизнеса причин - это грубое отношение сотрудников в сфере услуг, где продавцы, администраторы, официанты плохо обслуживают и консультируют, но при этом хотят получать хорошую заработную плату. Можно рассмотреть модные бутики в странах Европы, где продавцы-консультанты очень вежливы и приветливы. Они знают, что их основная работа, это помочь клиенту с выбором, найти ему ту вещь, о которой он возможно и не знал, но она ему оказалась нужна. Они дают нужные советы и не покладая рук стараются помочь клиентам. Что же мы видим в нашей стране? Это вечно недовольное лицо продавца-консультанта, если покупатель не приобретает вещь, а просто примеряет подходит ему или нет. Чтобы искоренить эту проблему, предпринимателям стоит тщательно рассматривать каждого сотрудника при приеме на работу, ведь к каждому делу нужен свой человек. Стоит проводить какие-либо мастер классы для обучения сотрудников по обращению с клиентами. На эту проблему в Кыргызстане многие клиенты закрывают глаза, жалея самих продавцов из-за нашей ментальности, но этим самым продавцы-консультанты, чувствуя всю незаконность ведут себя более увереннее. Ещё хотелось бы отметить то, что многие предприниматели находятся в неведении, так как работники показывают все свои положительные качества работодателю, они крайне вежливы с начальством, а на деле отвечают на вопросы клиентов с крайней неохотой.

Как показал нам 2020 год, наша страна не может гарантировать стабильность малому бизнесу. Да, во всем мире сейчас катастрофический кризис, но стоит взять во внимание, что есть такие государства, которые решили помочь малому бизнесу в качестве государственной поддержки. Были приняты ряд решений, которые способствовали сохранению устойчивой платформы для малого бизнеса.

**Швейцария.** Власти страны вместе с банками разработали программу помощи МСБ за 4 дня. В ней задействованы 121 банк, за первую неделю работы было выдано более 15 млрд франков (\$15 млрд) более чем 76 000 компаний.

Программа состоит из двух частей:

Компании могут попросить срочный беспроцентный заем на сумму до 10% от их годовой выручки, но не более 500 000 франков. Эти кредиты полностью гарантированы правительством. Нужно лишь подать заявление.

Так же можно получить кредит на сумму до 20 млн франков; его выдаст банк, но 85% гарантировано правительством и ставка по этой части составляет 0,5%. Оставшиеся 15% кредита – деньги банка по рыночной ставке. [5]

**Великобритания.** Четыре пакета мер, которые должны оказать помощь компаниям и работникам чтобы пережить кризис, они оцениваются в 60 млрд фунтов (\$75 млрд). Плюс государственные гарантии по кредитам на 330 млрд фунтов, что эквивалентно 15% ВВП.

---

---

Работодатель также может подать заявку на правительственный грант, который может покрыть 80% зарплаты временно оставшихся без работы сотрудников – до 2500 фунтов (\$2915) в месяц. [5]

**Франция.** Париж в связи с кризисом забюджетировал более 45 млрд евро на помощь бизнесу, малому и крупному, и пообещал госгарантии по кредитам на 300 млрд евро.

Правительство дало обещание выплатить работникам 84% их зарплат, если их не уволит работодатель. По данным на начало апреля, около 400 000 компаний обратились за помощью для 4 млн сотрудников, что составляет 20% рабочей силы, занятой в частном секторе. [5]

Была отложена выплата налогов и соцвзносов для всех компаний, а для малых предприятий – и коммунальных платежей. Правительство также создало «фонд солидарности», в который частные компании могут вносить средства, чтобы помочь самозанятым и владельцам малого бизнеса.

**Германия.** Центрами поддержки бизнеса стали государственный банк развития KfW и вновь созданный антикризисный фонд. Первый гарантирует банковские кредиты на общую сумму 500 млрд евро (\$544 млрд); на его сайте можно получить общую информацию, но кредиты выдают банки. Фонд может гарантировать кредиты на 400 млрд евро, выдать гранты на 100 млрд евро и напрямую предоставить до 100 млрд евро на пополнение капитала. Но получить информацию о мерах поддержки фонда онлайн в начале апреля еще было невозможно, отмечает Bloomberg.

Кроме того, по данным агентства, банки медленно работают с заявками от бизнеса, опасаясь рисков, несмотря на то что госгарантии покрывают до 90% убытка по кредитам (ставка по ним составляет 1%). Мейнольф Брауэр, гендиректор сети колл-центров Walter Services, попросил 8 млн евро, чтобы продолжать оплачивать работу 2000 сотрудников; за две недели он не получил не только денег, но даже никакого ответа, пожаловался Брауэр FT.

Программа поддержки работников Kurzarbeit распространяется на компании, у которых под угрозой увольнения могут оказаться 10% сотрудников; также выплаты могут получать люди, имеющие временную работу. Правительство компенсирует 60–67% зарплат. Оно ожидает, что помощь получат около 2,35 млн человек, размер программы превысит 10 млрд евро.

Совокупный размер антикризисных мер оценивается примерно в 1 трлн евро (\$1,09 млрд), правительство дает «неограниченное обещание» помочь как малому бизнесу, так и очень крупным компаниям, заявлял министр экономики Петер Альтмайер. [5]

**Другие страны.** Правительство Италии одобрило антикризисные меры на 25 млрд евро (\$27 млрд) еще в середине марта. Они включают 5 млрд евро на госгарантии по кредитам, поддержку временно отстраненных от работы, мораторий на выплаты по кредитам, в том числе ипотечным, для малого и

---

---

среднего бизнеса. Бизнес-ассоциации жалуются, что средств недостаточно, получить их сложно. Правительство готовит пакет стимулирующих мер еще на 30 млрд евро.

Власти Канады пообещали неограниченную помощь и обнародовали выделение 202 млрд канадских долларов (\$143,4 млрд). Стимулирующие меры включают отсрочку в уплате налогов, госгарантии по кредитам, компенсацию 75% зарплат работникам любых компаний вне зависимости от размера, чья выручка сократилась на 30% из-за пандемии.

Правительство Японии на этой неделе одобрило пакет почти на 108 трлн иен (\$1 трлн). Малые предприятия, пострадавшие от кризиса, смогут получить прямые выплаты из бюджета в размере до 2 млн иен (\$18 300). Также им предоставлена отсрочка по уплате налогов. [5]

В данной статье были затронуты одни из остро ощущаемых проблем, конечно их гораздо больше, например, как, налогообложение, техническое развитие, рынок, население и т.д. Были рассмотрены варианты их решений, возможно некоторым покажется это видение немного иным, но всё же даже если вложить эти малые шаги для изменения нашей страны, то возможно через пару лет мы увидим хорошо развивающуюся страну со стабильным будущим. Ведь как мы поняли и увидели из опыта других стран малый бизнес является залогом экономической стабильности. Но для укрепления малого бизнеса немаловажную роль играет и само правительство Кыргызстана, которое должно также своевременно реагировать на экономические непостоянства рыночной системы. Оно должно понять, как остро они нуждаются друг в друге для общего национального блага.

***Список цитируемых источников:***

1. [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Предпринимательство>]
2. [<https://ru.wikiquote.org>].
3. [С. Фишер «Экономика» 1995. стр. 20]
4. [<https://ru.wikiquote.org>]
5. <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2020/04/08/827470-pomogayut-malomu-biznesu>

***Рецензент: Гусева В.И. – доктор экономических наук, профессор КРСУ имени Б. Ельцина.***

---

---

Социология

УДК 314.7 (575.2) (04)

*Айтымбетова Д.А., Турдубек к. Б.  
Ж.Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж.Баласагына  
Aitymbetova D.A., Turdubek k. B.  
J. Balasagyn KNU*

**Кыргызстандагы миграция жана мигранттардын балдарынын абалы**  
**Миграция в Кыргызстане и состояние детей мигрантов**  
**Migration in Kyrgyzstan and the state of migrants' children**

***Аннотация:** Илимий макаланын негизги бөлүгү Кыргызстандагы ички жана тышкы миграциянын абалын чагылдыруу менен бирге мигранттардын балдарынын тагдырын педагогикалык өңүттө изилдөөгө багыт алат. Учурдагы зээн кейиткен окуялар, өз укугун коргой албаган мигранттардын балдарынын айланасында болгондуктан, алардын көйгөйлөрүн чечүү заманбап маселелердин негизгилеринин бири экендигин көрсөткүбүз келди.*

***Аннотация:** Основная часть научной статьи направлена на выявление проблем внутренней и внешней миграции, а также педагогическое исследование судеб детей мигрантов. Мы хотим показать, что решение проблем детей мигрантов - одна из главных задач нашего времени, потому что сегодняшние драматические события в основном относятся к ним.*

***Abstract:** The main part of the scientific article is aimed at identifying the problems of internal and external migration, as well as a historical and pedagogical study of the fate of children of migrants. We want to show that solving migrants' children's problems is one of the main problems of our time, because today's heartbreaking events are spinning mainly around them.*

***Урунттуу сөздөр:** ички миграция, тышкы миграция, мигранттардын балдары, мигранттардын балдарынын көйгөйлөрү.*

***Ключевые слова:** внутренняя миграция, внешняя миграция, дети мигрантов, проблемы детей мигрантов.*

***Keywords:** internal migration, external migration, children of migrants, the problems of migrant's children.*

Чындыгында, мамлекеттин эң башкы ресурсу – эл эмеспи. Бирок Кыргызстан эгемендик алгандан бери чечилбей келаткан маселелер бир эсе айылдан шаарга агылган, бир эсе өлкөдөн тышка агылган миграциянын чоң агымдарын пайда кылды. Экөө тең кыргыз эли үчүн эң баалуу институт болгон үй-бүлөнүн туруктуулугуна жана бакубат жашоосуна мурда болуп көрбөгөндөй таасир тийгизүүдө.

---

---

Алгач ички миграцияга токтоло турган болсок, бир миллионго жакын адам ички мигранттар катары жашайт. Алардын көбү негизинен Ош менен Бишкекке элет жеринен көчүп келгендер болуп эсептелет. “Ички мигранттардын балдары көчөдө жүргөн балдардын болжол менен 80%ын түзөт. Алар Бишкектин чет жакасында авариялык абалда турган үйлөрдө, суу, газ, электр жарыгы жетишсиз болгон жайларда жашашат. Ал жактарда санитардык объектилерге жана коммуникацияларга, медициналык кызмат көрсөтүүлөргө, билим алууга, социалдык жөлөк пулга жеткилик чектелүү” [3]. Бирок миграциянын бул түрү үй-бүлөнүн финансылык абалына, жаңы жерде аралашып жашап кетишине байланыштуу бир катар түйшүктөрдү пайда кылса да, анын бирдиктүүлүгүнө анча таасир этпейт.

Ал эми тышкы миграцияга жана мамлекеттин абалына көңүл бурсак, үй-бүлө институтуна көбүнчө тышкы миграция абдан оор таасир этүүдө. Өз өлкөсүндө өзү каалагандай жашоосуна шарт түзө албай, социалдык муктаждыктарын канааттандыра албай тышка агылып жаткан мигранттар арбын. Улуттук статистика комитетинин 2018-жылдагы маалыматына ылайык, “Орусияда 640 миң, Казакстанда 35 миң, Түркияда 30 миң, АКШда 15 миң, Италияда 5,5 миң, Кореяда 5 миң, Германияда 5 миң, БАЭде 3 миң, Улуу Британияда 2 миңге жакын мекендешибиз эмгектенип жүрөт” [1]. Дээрлик ар бир үчүнчү үй-бүлөнүн мүчөсү тышкы миграцияда.

Тышкы миграциянын себептери жалаң эле экономикалык жагдайга байланышкан эмес. Анткени жумушсуздуктан тышкары, укуктары коргоолбой, мамлекеттик органдардын абсурдга жеткен бюрократиясынын айынан, өлкөнүн келечегин көрбөгөндүктөн, балдарын Кыргызстанда окутуусу келбегендиктен кетип жаткандар да көп. Башка мамлекеттердин сот системасын, укук коргоо органдарынын ишин, мамлекеттүүлүгүнүн туруктуулугун көргөн мигранттардын көбү кайрылып келгиси келбей калган жагдайлар бар. Бул болсо өлкөдө ушул тармактарда (жумушсуздук, сот адилеттиги, мамлекеттик органдардын бюрократиясы, социалдык коргоо системасынын начар иштеши) чоң кыйынчылыктар бар экендигинен кабар берет.

Тышкы мигранттардын шарттуу категориялары катары эмнени айта алабыз? Арийне, тышкы миграцияга агылгандардын бир топтору барган жеринин жарандыгын алганга аракет кылышат. Андайлардын бир тобу кийин үй-бүлөсүн ала кетип, өзү кошулган мамлекеттин турмушуна аралашып кетет. Бирок андан да аярлуу топ болуп миграцияга жаңыдан аттанып, барган жеринде да, Кыргызстанда да жетиштүү материалдык база түзүүгө жетише элек мигранттар эсептелет. Булардын тажрыйбасы да жетишсиз, юридикалык статусу да бүдөмүк, таяна турган тоосу да азыраак. Үй-бүлөлүк кыйынчылыктарга да ушул категориядагы мигранттар көбүрөөк кабылууда десек жаңылышпайбыз. Тышкы миграция жана үй-бүлөдөгү кыйынчылыктарга сар эсеп салсак,

---

---

экономиканын негизги тирөөчү, өлкөгө өбөк болгон жердештерибиздин жеке турмушунун абалы жеңил эмес. Буга чейин көп жыл бою Орусияда соода-сатыктагы жумуш орундары үстөмдүк кылгандыктан, миграцияга көбүнчө аялдар кетип, ушунун өзү кыргыз үй-бүлөсүндөгү аял менен эркектин ролуна абдан чоң сыноо болгон. Соода-сатыктан өзүн таба албаган, эрки бош эркектердин бир тобу ичип кетишти. Кийинки жылдары башка жумуш орундары ачылганда эркектер да бара башташты. Бул миграцияга аттангандардын гендердик абалын бир аз теңдеп, миграцияга чогуу аттанган түгөйлөрдүн эсебинен үй-бүлөлөрдүн сакталып калышына бир аз да болсо өбөлгө түзүлдү. Ошентсе да бир катар үй-бүлөлөрдөн миграцияга же аялы, же күйөөсү гана аттангандыктан башка жерден түгөй таап алып акыры ажырашып тынгандары да көп болду. Айрымдары бир эмес, бир нече жолу түгөй тапканга жетишишти...

Ал эми мугалимдерге өзгөчө сый кылган Япония өлкөсүндө «Японское общество благодаря развитому среднему классу (70% населения) в социальном плане считается благополучным. Миграции в страну не наблюдается...» [2] деп, миграциянын жоктугун тастыктап жатса, а биздин мамлекетте тышкы миграциянын эбегейсиз масштабы айылдардагы демографиялык абалды да өзгөртүп, ал жакта көбүнчө кары-картаңдар менен балдар гана калышына себеп болууда. Башкача айтканда, калктын эмгекке жарамдуу бөлүгү өз күчүн өзү туулуп-өскөн айылдардын социалдык абалын оңдоого, айылдардын күнүмдүк жумушун аткарууга эмес, чоочун өлкөдө иш кылууга, күч-кубатын четке жумшоого аргасыз.

Тышкы мигранттардын жана алардын балдарынын жагдайын карасак, тилекке каршы, булардын ичинен эң аярлуу катмар - балдар болуп калды. Көбүнесе туугандарыныкына, тааныш-билиштериникине же интернатка ташталган мигранттардын балдары 200 миңден ашык. Чоң ата, чоң энелерине калтырылган күндө деле жашы жетип калган кишилер алардын баарын ойдогудай тартипте караганга, тиешелүү деңгээлде коргогонго алы жетпейт. “2014-2015-жылдары 17 жашка чейинки балдардын 11 пайызынын же атасы же апасы чет өлкөдө жашачу. Эмгек, миграция жана социалдык өнүгүү министрлигинин маалыматтарына ылайык, текшерүүгө алынган 192 миң үй-бүлөнүн ичинен 72 миң бала кароосуз калтырылган.” [3].

Албетте, азыркы күндө да, ата-эненин кароосунан алыс калса да “турмуш өзү илим сабак” демекчи, буттан туруш үчүн жашоонун муштумун эртелеп көрүп, жетимдер сымал жашоонун бары-жогун, ачы-тогун эрте түшүнгөн акылы тунук, зирек, түшүнүктүү, адеп-ахлагы жогору жакындарындагы асыл сапаттарды өзүнө сиңирип калыптанып жаткан, таалим-тарбия алып жаткан мектебин алдыга сүрөгөн мигранттардын уул-кыздары да жок эмес, бар. Бирок бул дагы кымгуут, чакчалекейи чыккан, материалдык байлыкты биринчи орунга койгон коомубуздун “жаманды көрүп, жакшынын баркы чыгат” демекчи, жан дүйнөсү салыштырмалуу таза, азчылык бөлүгүндө орун алууда. Тактап

---

---

айтканда, бул жерде мектеп менен тыгыз байланыштагы, мигранттын уул-кыздарынын келечегине кайдыгер карабаган, которулган тыйынды туура жумшаган, эмгек менен акыл эмгегине айкалыштыра шарт түзүп берген, керек учурда калыстык менен туура кебин айтып, “социалдык жетимдин” башынан сылап, мээрим төгө билген, үй бүлөнүн туура моделин үлгүгө тарткан мигранттын жакынынын ролу зор. Ошондой эле, кээде ата-энеден артык шарт түзүп, “COVID-19 пандемиясы аргасын түгөтүп турган учурда (ата-энеси ажырашып, 10 жаштагы баланы таштап, тышкы мигрант болуп кеткенине байланыштуу башынан көп кыйынчылык өткөргөн) 15-жаштагы келечекте ашпозчу болгусу келген Айбек өңдүү балдарга онлайн окуусу үчүн телевизор алып берип, психолог кызматын көргөзүп жатышкан Кыргызстандагы БУУнун балдар фондунда иштеген жарандардын ролу да жогору” [6].

Өз ата-энесинин бүгүнкү техниканын өсүп-өнүккөн шартында тез-тез байланышка чыгып, кабар алып, сырдашып, жакшы көрөрлүгүн айтып туруусу да өтө маанилүү маселелерден экендиги талашсыз. Ошону менен бирге, экинчи ата-энеси болуп эсептелген - мугалимдер жамааты, анын ичинен: мектеп мүдүрү, тарбия иштер боюнча завуч, социалдык педагог, психолог, класс жетекчи жана башкалар. Булардын да эгер өз иштерине кайдыгер карашпаса орду абдан зор. Бирок тилекке каршы, Кыргызстандагы №2 өңдүү кээ бир мектептерде булардын бири болсо бири жок. Маянасына карабай патриоттуулук менен өз ишин туура аткарып жаткандар да аз. Андыктан мындай маселени чечүүдө мамлекеттик атка минерлер да тышта калбоосу абзел...

Миграцияга кетип жаткандар балдарын атайын интернатка таштайын десе ата-энеси экөө тең бар. Ата-энеси акча жиберип, бирок аларга сарпталбаган учурлар көп. Андан сырткары тышка чыгаарда сөзсүз бирөөнү камкорчу кылып баласын тапшырып кетиш керек. “Кыргызстанда өкмөттүн токтому менен мигранттардын балдарынын баарын каттоого ала башташты. Өткөн жылдын декабрында эле ата-энеси чет өлкөдө жүргөн 79 миң бала катталган. ЮНИСЕФ атайын форманы иштеп чыгууну баштады. Баштапкы этаптарда муну өз эрки менен кылуу каралган. Экинчи кадам – жергиликтүү бийлик жана мектептер менен иш алып баруу. Алар ата-энелерине байланышып, баласын бирөөнүн асыроосуна берүүгө жардамдашуусу керек. Эгерде каршы болсо, сот аркылуу милдеттендирүү жагы да каралган” [4].

Калктын зордук-зомбулукка кабылуу коркунучу жогору эң аярлуу катмары да өз укугун коргой албаган кичинекей балдар болуп турат. Сот системасынын, сот адилеттүүлүгүнүн абалын эске алганда, кылмыштардын өтө эле көп бөлүгү жазасыз калып, анын ичинен балдарга карата жасалган кылмыштарда алардын коргоочусу жок калып жатат. Көптөгөгөн факторлордон (аны менен катар жакырчылыктан) улам эксплуатациялоого жана катаал мамилеге кабылып келишет [3]. Ата-энеси узак убакытка таштап кеткен балдар - коркунуч алдындагы топ катары саналат. Себеби алардын көпчүлүгү

---

---

каралбайт, моралдык, физикалык жактан ыдык көрөт, укуктары тебеленет. «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген абалтадан сөз бар эмеспи. Мээрим төгүлбөй, жеткиликтүү билим берилбей, муктаждыктары канааттандырылбай, өзүн таштанды катары сезип өсүп жаткан муундан он жылдан соң, он беш жылдан соң кандай адамдар калыптанып чыгат? Ата мекенине сапаттуу кызмат кылган, өлкөсүнүн экономикасына салым кошкон, эли-жерин сүйгөн, адеп-ахлагы бийик атуулдардан болушат деп ким кепилдик бере алат?! Ата-энесинен алыс өсүп калган баланын аң-сезими бузулуп, улуу муунга таарыныч менен чоңоет. Мындай учурларда ал өзү менен өзү калып, карай турган адамдардын да тилин укпай, чөнтөк телефондогу ар кандай маалымат менен көчөнүн тарбиясында калуу коркунучу да бар. Андай муундун бир бөлүгү эмитен эле жашы жетилип, коомчулуктун маргиналдашкан бөлүгүнө айланды. Мындай психологиялык соккуга кабылган балдар менен иштөө да кыйын. Үйдө алсыз, кордолуп, зордук-зомбулукка кабылып өсүп жаткандыгына байланыштуу мектепке келгенде күчүн башкалардан чыгарат. Окууга деген кызыгуусу жоголот. Ушул катмардын ар кандай кылмыштуулукка баруу көрсөткүчү эң жогорку деңгээлде.

«Жаштар - биздин келечек» деп көп айтабыз. Бирок бели ката элек балдарга табигый шык-жөндөмүнө ылайык билим менен бутуна тургудай инвестиция кылуунун, уул-кызынын кесипти туура тандоосуна түрткү болуунун ордуна, балалыгынан тез ажыраткан, оор жумуштарды жасатып, ден соолугунан ажыраткан, жаш кыздарды чет жактарга бала багууга, улгайган карыларды кароого жөнөткөн жагдайлар да көп эле кездешүүдө. Эркек баланын, кыз баланын тарбиясына ата-бабаларыбыз сыяктуу олуттуу мамиле кылып, убакытты өткөрбөй, туура калыпка, багытка салып таалим-тарбия бербесек, ээн калганда тарбиячы болуп жаткан - эленбеген массалык маалымат каражаттарынан: туура эмес тартылган мультфильмдерден, интернет оюндарынан, кино тасмалардын да ак карасын ажыратууга көзөмөл кылуучу ата-энеси жанында болбой, жанындагысы ата-энесиндей күйүмдүү, милдетүү болбой жыйынтыгында суицид, эрте кош бойлуулук, бузулган психология, кайрымсыз муун - мына ушунун баары миграциянын кесепети.

Тарыхка көз чаптырсак согуш, ачарчылык мезгилдеринде да кыргыз элинин пейили бөксөрбөй, ыйман-уяты жукарбай меймандостугун сактап, патриоттулугун, адамгечилигин көргөзүп жашап келишкен. Ал эми учурда “кедей байга, бай кудайга жетсем” деген динамикалуу жашоо өкүм сүргөндөй. Бакыт - акча, алтын менен, материалдык байлык менен ченелип калган сыяктуу. “Кулча иштесең, байча жашайсың” деп балдарына көп көңүл бөлө албай калган ата-энелер кээде көбүрөөк акча карматуу менен өз кемчиликтерин жапкысы келет. Мындай учурларда акчаны өз таман акы, маңдай тери менен таппаган, тыйынды туура жумшоону билбеген балдар туура эмес жолдорго түшүп, ата-энесин азапка салып кейиткен учурлар да көп кездешет. Бирок акча,

---

---

материалдык байлыктан да жогору тура турган, көзү өтсө кайтып келгис адам байлык экендиги, нагыз адамдын адамдыгы – анын ички дүйнө тазалыгы, адеп-ахлагы, жан дүйнө байлыгы менен чектелип, бааланарын, жогоркудай кемчиликтер кайрадан кайталанбашы үчүн учурдагы жана келечектеги ата-энелерге түшүндүрүүбүз зарыл.

“Бала тапкандыкы эмес, баккандыкы”, “туулганына сүйүнбөй, турганына кубан”, “бирөөлөргө кор бала, бирөөлөргө зар бала” деп акылман ата-бабаларыбыз макал-лакаптарында таамай айтмакчы, өз балдарына үлгү-күзгү болуп, ыймандын агын, таалимдин тазасын, тартиптин бекемин берип бага албаса, балага зар болгон, жүрөгү мээримге толгон шарттуу үй-бүлөлөргө, баланын келечегине кам көрүп, “куру намыс баш жарат” болбой берүү да акылга сыярлык иш.

Эми биз жогортодон айтылган маселелерди чечүүнүн негизги жолдоруна кайрылсак, миграция маселесин чечүүдө эки башка мамиле бар. Биринчиси – мигранттардын барган жериндеги укуктарын коргоого шарт түзүү, экинчиси – өлкөнүн өзүндө мигранттар кетпегидей шарт түзүү. Азырынча кыргыз мамлекети жеңилірээк вариант катары биринчи жолду тандап алып, Евразия Экономикалык Биримдигине Кыргызстандын киришинин негизги жетишкендиктеринин бири катары көрсөтүп келатат. Бул бийлик үчүн ыңгайлуу, бирок эл үчүн туңгуюк жол. Анткени ал миграцияны ого бетер күчөтөт, демек мамлекеттин биринчи түзүмү болгон үй-бүлөнүн сакталып калышына жетиштүү салым кошпойт. Мындан тышкары, ал миграциянын айынан келип чыккан демографиялык маселелерди ого бетер күчөтөт.

Ошондуктан миграциядан жабыр тарткан кыргыз үй-бүлөсүн сактап калуунун негизги багыты өлкөдө тышкы миграцияга кеткендер кайрылып келгидей экономикалык жана укуктук шарттарды түзүү болууга тийиш. Биринчи ирээтте, өлкөдөгү коррупцияны азайтып, өлкөдөгү акча өлкөнүн өзүндө калышын камсыз кылууга багытталган экономикалык саясат жүргүзүү зарыл. Албетте, бул мамлекеттин бүт күч-кубатын, ал тургай түбүнөн өзгөрүшүн талап кылган, оор иш. Бирок аны жасабасак, кийинки үй-бүлөлөрдү да жоготуп алабыз.

Андыктан, биз дагы илгери үмүт менен “аракетке берекет” деп, жогорудагы кылмыштарды жоготуу максатында педагогика илимдеринин үч жолку академиги А.Э. Измайлов көзү тирүүсүндө дүйнөлүк илимий-жыйынга катышып келип, магистранттарга айткан сөзү менен жыйынтыктасак. Тактап айтканда, Лаостогу билим министринин докладындагы - жаштардын кылмыштуулугу жокко эсе экендигинин үч негизги тарбиялоо өзгөчөлүгүнүн себебин учурдагы жаштарга, ата-энелерге, жалпы коомчулукка жеткирсек – бүгүнкү күндө өтө татаал проблемалар менен кагылышып жаткан үй-бүлөлөрдүн да жүгүн жеңилдетебиз деген ойдобуз. “Биринчиден, кенже курактагы балдар атайын диний мекемелерден таалим-тарбия алат. Экинчиден,

---

---

“Балам уяттуу бол, уят өлүмдөн катуу”- деген эненин туура тарбиясы. Үчүнчүдөн, элдин жаштарга болгон күчтүү көзөмөлү” [5]. Мындай тарбиялоо маданияты биздин ата-бабаларда да кездешкен. Тарыхый шартка ылайык “элүү жылда эл жаңы” болуп өзгөргөн коомубузга үзүлгөндү улап, чачылганды жыйноо менен улуу муун жаш муунду калыптандырса, акыл тарбиясы менен руханий тарбияны айкалыштырса, балага карата ата-энелик мээрим-сүйүү, милдеттерди туура аткарса, убакыт өтөт, эртеңки күнү, анын баары, уул-кыздардан кайтат демекчибиз.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Статистика / Департамент внешней миграции при Министерстве иностранных дел Кыргызской Республики [ssm.gov.kg](http://ssm.gov.kg)
2. Андриенко Е.В. Сравнительная педагогика: учебное пособие / Е.В. Андриенко; Мин-во образования и науки РФ, Новосибирск: Изд-во НГИУ, 2016.
3. 3. Мигранттардын балдары / UNICEF Кыргызстан. // [https://www.unisef.org> kyrgyzstan](https://www.unisef.org>kyrgyzstan)
4. Н. Рыскулова. Миграциянын күнү: Кыргызстанда ата-энесиз балдардын мууну өсүүдө. Би-Би-Си, Бишкек, 2-апрель 2019. // [https://www.bbc.com > kyrgyz](https://www.bbc.com >kyrgyz)
5. Этнопедагогика: ЖОЖдун студенттери үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2018-ж.
6. “ЮНИСЕФ” Кыргызстан, Пресс-релиз. Ата-энеси миграцияга кеткен баланын ашпоз болуу кыялы. Бишкек, 17-декабрь, 2020-ж.

***Рецензент: Молдокеева Ж.Ф. – социология илимдеринин кандидаты,  
Кыргыз эл аралык университетинин доценти.***

---

---

УДК 316.454

**Жунушова С.О.**

Ж. Баласагын атындагы КУУ/

КНУ им. Ж.Баласагына

**Zhunushova S. O.**

J. Balasagyn KNU

**Кыргызстанда ислам дининин саясатташуусу улуттук коопсуздукка  
коркунуч туудурган фактор катары**

**Политизация исламской религии в Кыргызстане как фактор угрозы  
национальной безопасности**

**The politicization of Islamic religion in Kyrgyzstan as a threat to national  
security**

***Аннотация:** Бул макалада азыркы учурдагы Кыргызстандагы жана ошондой эле чөлкөмдөгү диний ахывалга анализ жүргүзүлөт, күндөн-күнгө өсүп келе жаткан радикализмдин өзгөчөлүгүнө жана исламдын саясатташуу көгөйлөрү каралат.*

***Аннотация:** В статье дается анализ современного состояния религиозной ситуации в Кыргызстане и в Центрально - Азиатском регионе, а также рассматривается специфика нарастающего радикализма и политизации ислама.*

***Abstract:** The article analyzes the current state of the religious situation in Kyrgyzstan, as well as in the Central Asian region, and also examines the specifics and growing radicalism and politicization of Islam.*

***Урунттуу сөздөр:** ислам, исламдын саясатташуусу, ааламдашуу, радикализм, идеология, диний экстремизм, регион, жаштар.*

***Ключевые слова:** ислам, политизация ислама, глобализация, радикализм, регион, идеология, религиозный экстремизм, молодежь.*

***Keywords:** Islam, politicization of Islam, globalization, radicalism, ideology, religious extremism, region, youth.*

Азыркы учурда Кыргызстанда жана ошондой эле жалпы Борбордук Азия чөлкөмүндө башка өлкөлөрдөгүдөй эле эгемендүүлүк жылдарында диний ахывал курч кризисти башынан кечирүүдө. Ошентип, жалпысынан кыргыз өлкөсүндөгү жана чөлкөмдөгү диний кырдаалдын калыптанышына социомаданий процесстер таасир этүүдө, алардын ичинде калктын, айрыкча жаштардын динге ишенүү, берилүү деңгээлинин жогорулашы жана исламдын ролунун күч алышы коомдук жана саясий маданиятка таасирин тийгизүүдө. Советтер Союзунун кулашы менен жалпы исламды тутунган Борбордук Азия чөлкөмүнүн калкы активдүү диний жашоого кайтууга, диний ырым-жырымдарын жана каада-салттарын жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алышты. Эгемендүүлүктүн отуз жылы ичинде мечиттердин, медреселердин, жогорку

---

---

диний билим берүү мекемелеринин саны өстү, диний адабияттар активдүү пайда боло баштады жана жаштар арасында мындай маалыматтардын жайылтуу процесси жатат. Ошентип, Борбордук Азия аймагында СССРдин кулашы диний, анын ичинде ислам дининин кайра жаралуу мезгилинин башталышы болуп калды десек болот.

Азыркы учурдагы ислам дүйнөсүндөгү жалпы кырдаалга токтолсок, радикалдык - экстремисттик агымдардын арасындагы диний жана саясий агымдардын ишмердүүлүгү өзгөчө күч алууда. Бүгүнкү ислам - бул регионалдык жана эл аралык деңгээлде өлкөлөрдүн ички жана тышкы саясий процесстерине түздөн-түз таасир этүүчү фактор. Ал эми исламдын саясатташуу процесси дүйнөдөгү социалдык жана саясий чыңалуунун фактору болуп калды. Ошентип, бүгүнкү күндүн шартында ислам дининин өкүлдөрү тарабынан өлкөнүн, региондун саясий турмушуна активдүү катышууга өзгөчө кызыгуунун өсүшү шартталууда. Ааламдашуу процесстери, экономикалык, саясий жана социалдык-маданий өзгөчөлүктөрдүн, ошондой эле маалымат агымдарынын XXI кылымдын башталышындагы өз ара көз карандылыгынын өзгөрүшү жана да бул кубулуштардын коомдогу дин институтуна тийгизген таасири активдүү болууда.

Бүгүнкү күндө Борбордук Азияны изилдеп жаткан абройлуу эксперттердин айтымында, дал ушул регион өлкөлөрү террористтик актылардын жана башка экстремисттик көрүнүштөрдүн коркунучунун чордону болуп калышы толук мүмкүн. Мындай ахывалга түрткөн жумушсуздук көйгөйү, анын кесепетинен калктын калың катмарынын миграцияга тартылышы, элдин жакыр катмарынын көбөйүшү. Азыркы күндө динди саясатташтыруу маселеси өтө татаал, айрыкча ислам дининин тегерегинде. Себеби ислам динин азыркы күндө кандайдыр бир ааламдашуу процессиндеги тескери көрүнүш катары көргөзүп келген идеология дагы бар экенин танбашыбыз керек. Ошол эле учурда бул маселе боюнча илимпоздордун ой-пикирлери эки топко бөлүнөт: бири “саясий ислам” жок деп эсептейт, ал эми экинчи топ азыркы калыптанып жаткан саясий исламды коркунуч катары кабылдайт. Исламды саясатташтыруунун мүнөзүн аныктоо үчүн саясат менен диндин түздөн-түз байланышын караш керек. Айрым социалдык топтордун, катмарлардын саясатка катышуусуна кызыгуунун өсүшү. Жеке адамдардын, өзгөчө жаштардын аң-сезиминин жана жүрүм-турумунун өзгөрүшү, алардын турмушунун бардык чөйрөлөрүнө саясаттын үстөмдүк кылуусунун натыйжасында ислам динин туткан топтор саясатка түздөн-түз катыша баштады. Саясий иш-аракеттердин коомдун турмушунда күчөтүүнүн, ар кандай коомдук иштерге элдин калың катмаларын кеңири тартуудан, алардын саясий ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдөн, коомдук кыймылдардын саясий багытын бекемдөөдөн башталып, дин өкүлдөрү дагы өзүлөрүн коомду башкарууга катышууда өзгөчө күч катары сезе баштады.

---

---

Негизинен, жалпылап алганда, Кыргызстандагы диний кырдаал төмөнкү документтер менен жөнгө салынат: “Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” мыйзамы, “Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын концепциясы” [1,2]. Дүйнөдөгү диний кыймылдын тез өнүгүшүнүн шартында, азыркы радикалдык ислам, мамлекеттин жана анын негизги институттарынын коопсуздугуна көп учурда коркунуч туудуруп келүүдө. Чөлкөмдө, алардын негизги идеясы Фергана өрөөнүндө ислам халифатын түзүү болгондуктан, мындай идеология жаштардын руханий дүйнөсүнө өзгөчө бүлүк салууда. Учурдагы мыйзамдык, укуктук ченемдердин, концепциялардын жана башка документтердин алкагында мындай татаал диний процесстер илимий анализ кылууга толук мүмкүнчүлүк бере албайт. Тарыхка көз чаптырсак, жалпысынан диний кырдаал дайыма мамлекеттин жана коомдогу ар кандай институттар карым катнашта болуп келген. Бирок, азыркы күндө ислам дининин саясатташуусунан кандайдыр бир коомдогу карама-каршылыктар, ошондой эле диний туруксуздукка байланыштуу башка кризистик кырдаалдар болуп кетсе, мындай кырдаал айрым деструктивдүү күчтөрдүн активдешүүсүнө түрткү болушу толук мүмкүн.

Бүгүнкү күндө радикалдык ислам калктын жакыр катмарынын арасында тездик менен жайылууда. Радикал исламчыларды тартуу борбору жумушсуздар, айрыкча жумушсуз жаштар, абактагылар менен активдүү иш алып барууда. Абактагы адамдардын арасында диний жүрүм-турум, эс-тутум өзгөчө өнүгүүдө, себеби дин талдоочу эксперттердин айтымында, түрмөлөр иш жүзүндө идеологиялык жактан радикалдык дин маданиятын таратуучу плацдарм, мектеп болуп калгандыгын ишенимдүү тастыктап айтышууда. Бүгүнкү күндө радикалдык ислам мусулман сахнасында саясий жана коомдук күчтүн ролун активдүү ойнойт - ал көпчүлүктүн күн тартибин орнотуп, дээрлик ислам динин калктын калың катмары туткан өлкөлөрдө саясий оппозициянын башы болуп келүүдө.

Ошентип, бүгүнкү радикал исламчылардын идеологиясын төмөнкүчө чагылдырууга болот: алардын айтымында ислам дини бүгүнкү күндө жоголуп кетүү коркунучунда. Ошондуктан кандай болсо да ислам динин сактап калуу бүгүнкү күндүн негизги көйгөйү. Мындай идеялар Батыш өлкөлөрү тарабынан атайын иштелип чыгып, чала сабат, ишенчээк ислам динин туткан адамдардын катмарларына таратылууда. Демек, радикал исламчылардын идеологиясына ылайык, исламды куткаруу “чыныгы мусулмандардын” иши жана бүткүл мусулман дүйнөсү мамлекеттин колунан келбеген ыктыярдуу жамааттык бирикмелерге биригиши керек. Андан кийин бул коомдун катмары, өкүлдөрү исламды жамынып алып, мамлекеттеги элиталарга кысым көрсөтүү, парламентке кирүү жана башка шайланган кызматтарды ээлөө аркылуу “идеяларын”, таасир чөйрөсүн кеңейтүү менен мамлекетти басып алууга аракет

---

---

жасашы керек. Ошентип, жалпы ислам динин мусулман өлкөлөрүнө саясий кысым көрсөтүү куралы катары колдонуу көптөн бери келе жаткан тажрыйба.

Ваххабизм, Салафизм, Хизбут-Тахрир-аль-Ислами, Аль-Каида, Талибан, ИГИЛ жана ар кандай ислам партиялары менен уюмдарынын жайылышы ушул саясаттын натыйжасы. Исламдык фундаментализм социалдык көйгөйлөрдү чечүү жолунда, ички көйгөйлөрдүн өзөгүнө сүңгүп кирип халифаттык мифтик идеялар аркалуу Борбор Азиянын светтик мамлекеттеринин туруктуулугуна шек келтирүүдө. Мындай ахывал бүткүл Борбор Азия чөлкөмүнө коопсуздук көйгөйүн жаратууда. Азыркы ислам кыймылынын айрым өкүлдөрү тарабынан дайыма жайылтылып жаткан социалдык адилеттүүлүк, теңдик жана туруктуулук идеясы примитивдүү жана ага исламчыл, реакциячыл кыймылдар жамынып алган. Албетте, кээ бир социалдык-экономикалык мүчүлүштөрдү пайдаланып Салафизм жана Хизбут-Тахрир-аль-Ислами жана Исламдык фундаментализм кырдаалды туруксуздаштыруу үчүн келечекте Кыргызстанда жана жалпы чөлкөмдө тамыр жайып баратат. Бирок, адилеттүүлүк үчүн айтып кетсек, Борбор Азиянын башка коңшу өлкөлөрүндө, мисалы: Өзбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Россияда бул диний уюмдардын ишмердүүлүгүнө мамлекет тарабынан тыюу салынган, алардын ишмердүүлүгүн экстремисттик деп аныктаган. Кыргызстанда дагы тыюу салынган деструктивдүү диний уюмдардын тизмеси расмий таанылып, жалпыга маалымдоо каражаттарына жарыяланды. Эгерде биз бул тизмени талдап көрсөк, анда деструктивдүү диний уюмдарга жакында пайда болгон, ошондой эле чет элдик диний уюмдардын таасири астында жана динге ишенгендердин аң-сезимин, жүрүм-турумун жана жашоосун мыйзамсыз контролдоо максатында жашыруун психологиялык зомбулукка дуушар болгон уюмдар кирет, алардын ишин адамдарга динди таңуулоонун убакыт сынагынан өткөн ыкмаларын колдонуу.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы диний процесстер карама-каршылыктуу жүрүп жатканы айдан ачык М.К.Асанбеков туура белгилегендей: “Диний уюмдардын мүчөлөрүнүн жасап жаткан иш-аракеттери, алардын максаттары, баалуулуктары жана идеалдары коомдун кызыкчылыгына каршы келет. Ошол эле учурда алар негизги идеяларын ар кандай диний ишенимдер менен жаап-жашырат”. Коомдук өнүгүүнүн максаттарына карама-каршы келген диний уюмдардын иш аракеттери динди идеологияга айландырганда – “акыл-эстүү” мүнөздөгү саясий жана башка милдеттер чечилүүчү каражатка айланат [3]. Негизинен эле бул көрүнүш эреже катары болуп калды, маселен: деструктивдүү диний уюмдардын мүчөлөрү толук эмес үй-бүлөлөрдүн мүчөлөрү, тигил же бул себептерден улам болгон социалдык-экономикалык мамилелердин алкагында жашоо кыйынчылыктарды башынан кечирген, жумушунан айрылган же таптакыр жумушу жок болгон адамдардан турат. Ушундай кырдаалдарда бул адамдардын катмары оңой эле өзүнө окшогон антисоциалдык топко кошулууга мажбур болуп калат.

---

---

Ал эми салттуу диний уюмдар жөнүндө айта турган болсок, аларды Кыргызстанда негизинен “Кыргызстан Мусулмандарынын Дин Башкармалыгы жана Орус Православ Чиркөөсү баштаган уюмдар жана диний бирикмелер түзөт. Кыргызстандагы диний секталардын жана деструктивдүү диний уюмдардын саны боюнча ар кандай карама-каршы статистикалык маалыматтар бар” [4]. Ошентип, өлкөдөгү диний туруксуздуктун негизги себептери болуп социалдык-экономикалык кризис сыяктуу объективдүү себептер, ошондой эле саясий туруксуздук, коррупция, жалпы чөлкөмдүн турмушуна тышкы оюнчулардын таасиринин күчтүү экенин айтсак болот.

Коомдогу ар кандай катмарлардын нааразычылыктары ар дайым тышкы жана ички факторлордун алкагында калыптанат. Эгерде биз өлкөдөгү туруксуз диний кырдаалга таасир этүүчү негизги факторлорду атайын илимий жактан талдасак, анда төмөнкүлөрдү айтсак болот: тышкы факторлор – бул глобалдык дүйнөлүк тирешүү процесстери менен чагылдырылат. Демек тышкы геосаясий таасир глобалдык онлайн-экстремисттик уюмдардын Борбордук Азиянын эсебинен аймактык базасын кеңейтүүгө кызыкчылыгы күчөгөндүгү.

Сырттан келген диний экстремисттик адабияттардын агымынын жана жайылышынын өсүшү, өзгөчө жаштардын арасында жана диний кырдаалдын жалпы көзөмөлдөн чыгып кетиши, демек, диний адабияттар эч кандай тиешелүү илимий экспертиза, текшерүүдөн өтпөй жаткандыгы ачыктан-айкын. Бир кана мисал келтирели: кайрымдуулук иштерин жасоо, диний имараттарды куруу жана алардын катарына жаштарды акырындык менен тартуу жана ар кандай гуманитардык деген иш-чараларга жамынып алып, өлкөгө келген ар кандай типтеги чет элдик диний жалдоочулардын санынын өсүшү.

Ички факторлор жөнүндө айта турган болсок, албетте, жогоруда белгилеп өткөндөй, коомдогу созулуп жаткан социалдык-экономикалык, саясий, руханий кризис, светтик жана диний билим сапатынын өтө төмөндүгү.

Кыргыз коомунун басымдуу көпчүлүгү, айрыкча жаштар, коомдогу социалдык абалына, жумушсуздуктун айынан, айлык маянанын төмөндүгүнөн, жарым-жартылай жумуш орду менен камсыз болгон жаштардын мамлекетке нааразычылыгынын күч алуусу. Мүлктүк, жашоо деңгээлиндеги теңсиздик, коомдогу кескин жиктерге бөлүнүү кубулушу, бир катар социалдык топтордун жашоо деңгээлинин төмөндөшү, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруунун эффективүүлүгүнүн төмөндүгү жана көп убакытта натыйжасыздыгы дагы коомдогу терс көрүнүштөрдүн күчөшүнө алып келүүдө.

Экономикалык кыйынчылыктар жана мүмкүнчүлүктөрдүн чектелиши, эмгек миграциясынын кесепеттери, жумуш издеген жаштар Россияга, Казакстанга, алыскы чет өлкөлөргө кетиши жана бул категориядагы адамдардын басымдуу бөлүгү экстремисттик уюмдардын таасирине тез кабылып калышын дагы белгилеп кетсе ашык болбойт.

---

---

Эң башкы терс көрүнүш катары айта кетчү көйгөй бул- Кыргызстандын өзгөчөлүгү, ислам дининин тездик менен саясатташуусу, диний этикадан саясий идеологияга өтүп кетүүсү. Белгилүү болгондой, диний экстремисттик идеология тигил же бул деңгээлде коомдо башка диндин өкүлдөрү бар экендигин, алар менен толеранттуу жашоо сүрүүнү такыр каалашпайт, коомдун светтик түзүлүшүнөн баш тартууга чакырыктарды таркатат. Мисал катары Хизб ут-Тахрирди жана Салафи багытындагыжихад-такфиристтик агымдардын активисттерин келтирсек болот.

Бул макаланы жыйынтыктап жатып, өлкөдө толеранттуу диний кырдаалды түзүү үчүн дүйнөлүк тажрыйбага кайрылуу керек деп айтуу керек. Радикалдык исламдын жайылышынын себептерин жана кесепеттерин алдын алуу, бөгөт коюу жана өз убагында тескеп туруу жолу менен диний жана светтик жашоону камсыз кылуу.

Диний тең салмактуулук маселелерин күч менен эмес, же болбосо тыюу салуу жолу менен эмес, калкка билим, тарбия берүү, жаштар менен тыкыс иштөө, адамдарга түшүндүрүү иштерин жүргүзүү аркылуу чечүү керек, ошондо кана диний деструктивдүү уюмдардын ролун төмөндөтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Диний маданияттын, калктын жалпы маданиятынын маселелери менен түздөн-түз байланышкан ар тараптуу социологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүү үчүн Борбор Азиянын эксперттик жана илимий коомчулугунун өкүлдөрүнүн ортосунда илимий-практикалык кызматташтыкты орнотуу керектиги актуалдуу бойдон калууда. Ошондой эле, жалпы диний тең салмактуулукту, диний кырдаалды, диний экстремизмге, радикалдык исламдын өзүнө, фанатизмге жана терроризмге каршы күрөштү, ошондой эле өлкөлөрдүн жаштарынын диний толеранттуулук маданиятын калыптандырууну изилдөө көйгөйлөрү өзүнүн акталдуулугунда болуп калууда. Жаштар арасында аймактык чыр-чатактарды тынчтык жолу менен жөнгө салуу стратегияларын окутуу, үйрөтүү керек.

Конфессиялар аралык мамилелер, жаштардын маданий турмушундагы азыркы диндин ролу, ошондой эле “жаштардын диний иденттүүлүгү”, “дин жана мамлекет”, “дин жана коопсуздук”, “дин жана толеранттуулук” сыяктуу темалар боюнча социологиялык изилдөөлөрдү региондук масштабда жүргүзүү. Диний туруксуздукка байланыштуу кээ бир көйгөйлөрдүн курчтугун жоюуга жана иштелип чыккан теориялык принциптерди чындыкка мүмкүн болушунча жакындатууга жардам берүү чараларын иштеп чыгуу.

Кыргыз Республикасынын муфтияты бир нече тилдерде (кыргыз, орус жана өзбек тилдеринде) Кыргыз Республикасындагы салттуу ислам жөнүндө көбүрөөк маалыматтарды жаштар арасында таркатуу, радикалдык, экстремисттик уюмдардын риторикасына каршы идеологиялык окуулардын топтомун иштеп чыгуу, анткени жаштар жөнөкөй жана жеткиликтүү иштелип чыккан экстремисттик идеяларды бат кабылдап жатат десек жаңылышпайбыз.

---

---

Массалык маалымат каражаттары аркылуу радикалдык диний-экстремисттик уюмдардын диверсиялык жана деструктивдик иш-аракеттерине тез-тез убакыт аралыгында анализ жасоо иш чараларын уюштуруу.

Жалпыга маалымдоо каражаттары аркалуу дин жана радикалдашуу жаатындагы курч темаларды чагылдырып, талаштуу жана карама каршылыкты камтыган темадагы маалыматтарды берүүдө өтө эле кунт коюп жана салмактуу мамиле жасап, ар кандай тилдерде кыргыз диаспораларынын жашоосу, абалы жана мамилеси жөнүндө маалыматтык-аналитикалык материалдарды даярдап чыгылдырып турушу керек.

“Жаштар арасында диний толеранттуулук маданиятын калыптандыруу”, “Диний экстремизм жана фанатизм - коопсуздукка жана туруктуулукка коркунуч”, “Борбордук Азиядагы диндер аралык жана этностор аралык мамилелер” аттуу темаларында социалдык роликтерди даярдоо жана телевидение, Интернет булактары аркалуу пропагандалоо.

Биримдикти чыңдоо концепциясын ишке ашыруу үчүн жарандык билим берүү чөйрөсүндө иштеген эл аралык уюмдардын жана өнүгүү боюнча өнөктөштөрдүн иш-аракеттерин мамлекет тарабынан координациялоо.

#### *Пайдаланылган адабияттар:*

1. Закон КР от 31 декабря 2008 года № 282 «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» (В редакции Закона КР от 15 июня 2011 года № 46, 7 декабря 2012 года № 196).
2. Закон КР от 31 декабря 2008 года № 282 «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» (В редакции Закона КР от 15 июня 2011 года № 46, 7 декабря 2012 года № 196).
3. Асанбеков М. К. Роль религиозных организаций в формировании религиозной ситуации в Кыргызстане <http://easttime.ru/analytics/kyrgyzstan/rol-religioznykh-organizatsii-v-formirovanii-religioznoi-situatsii-v-kg/11582> (время использования 17.01.2021).
4. Риклтон К. Кыргызстан: Православие сдает позиции евангельскому христианству (17.01.2021) // URL: <http://russian.eurasianet.org/node/59121>

*Рецензент: Мусабеева К.А. – кандидат исторических наук, доцент КНАУ им. К. И. Скрябина.*

---

---

**Биология**

УДК 582. 717.4 (575. 2) (04)

**Асаналиева Н. А., Абыкенова Б. Ч.**  
КНУ им. Ж. Баласагына/  
Ж. Баласагын атындагы КУУ  
**Asanaliyeva N.A., Abykenova B.Ch.**  
KNU J. Balasagyn

**Биологические аспекты размножения декоративных кустарниковых растений методом зеленого черенкования на примере (*Hydrangéa arboréscens*)****Жыгач сымал гортензиянын (*Hydrangéa arboréscens*) мисалында декоративдик бадал өсүмдүктөрүн жашыл калемчелери менен көбөйтүүнүн биологиялык аспектилери****Biological aspects of the propagation of ornamental shrub plants by the method of green cuttings as an example (*Hydrangéa arboréscens*)**

**Аннотация:** В статье рассматривается метод зеленого черенкования на примере Гортензии древовидной (*Hydrangea arborescens*). Гортензия по праву считается высокодекоративным кустарником благодаря компактному кусту, красивой зелени, ежегодному и обильному цветению пышными шапками. Ценность гортензии особенно высока и потому, что цвести они начинают осенью и цветут почти до морозов. Биологическая способность декоративных кустарниковых растений к вегетативному размножению в практике используется весьма длительное время. Для сохранения хозяйственно-ценных признаков и биологических свойств кустарников применяются различные способы вегетативного размножения: отводками, делением куста, корневыми отпрысками, корневыми и одревесневшими черенками, зелеными черенками и т.д.

**Аннотация:** Бул макалада жыгач сымал гортензиянын мисалында жашыл калемчелери аркылуу көбөйтүү методу каралган. Жыгач сымал гортензия жыл сайын гүлдөшү, чакан бадал формасы менен баалуу декоративдик бадал өсүмдүгү катары Декоративдик бадал өсүмдүктөрүн вегетативдик көбөйтүүнүн биологиялык өзгөчөлүктөрү практикада узак убакыт бою колдонулуп келет. Бадал өсүмдүктөрүнүн биологиялык жана чарбалык баалуу касиеттерин сактоо үчүн вегетативдик көбөйтүүнүн ар кандай ыкмалары колдонулуп келет: бүчүрлөрү аркылуу, бутактарын бөлүү жолу менен, тамыр сабактары аркылуу, тамыр жана жыгач калемчелери аркылуу, жашыл калемчелери аркылуу ж. б. Вегетативдик көбөйтүүдө өзгөчө орунду жашыл калемчелери аркылуу көбөйтүү өзгөчө орунду ээлейт. саналат.

**Abstract:** The article discusses the method of green cuttings using the example of tree hydrangea (*Hydrangea arborescens*) *Hydrangea* is rightfully considered a highly decorative shrub due to its compact bush, beautiful greenery, annual and abundant flowering with lush caps. The value of hydrangeas is especially high because they begin to bloom in the fall and

---

---

*bloom almost until frost. The biological ability of ornamental shrub plants for vegetative propagation has been used in practice for a very long time. To preserve economically valuable traits and biological properties of shrubs, various methods of vegetative propagation are used: by layering, dividing the bush, root suckers, root and lignified cuttings, green cuttings, etc. A special place in vegetative propagation is occupied by green cuttings.*

**Ключевые слова:** декоративный кустарник, гортензия древовидная, зеленые черенки, генетическая однородность, единичные экземпляры, укореняемости растений, побеги, крона, болезни, вирус.

**Урунттуу сөздөр:** декоративдүү бадал өсүмдүгү, жыгач сымал гортензия, жашыл калемчелер, генетикалык бир тектүүлүк, бирден экземпляр, өсүмдүктүн тамырлануусу, өркүн, крона, вирус.

**Keyword:** ornamental shrub, treelike hydrangea, green cuttings, genetic homogeneity, single specimens, plant rooting, shoots, crown, diseases, virus.

Интересы сохранения и использования природных растительных ресурсов в стране требуют принятия неотложных мер по их охране и воспроизводству. Однако, восстановлению ценных популяций древесных растений в естественных местообитаниях должного внимания не уделяется. Не удовлетворяет возрастающих потребностей и состояние зеленого строительства, нуждающегося в большом разнообразии и количестве посадочного материала, особенно высокодекоративных и быстрорастущих древесных растений. Выписка же посадочного материала из других районов СНГ малоцелесообразна. В связи с этим в городах и других населенных пунктах Кыргызстана при озеленении улиц, скверов и парков используется крайне обедненный ассортимент древесных растений. Чаще он однообразен по видовому составу, ограничивающему возможность архитектурных композиций [1].

Значительные перспективы для более быстрого размножения ценных декоративных растений и производства высококачественного посадочного материала открывает метод зеленого черенкования, который позволяет сократить сроки выращивания стандартных саженцев на 1-3 года в зависимости от вида растений. При этом способе размножения для черенкования используются облиственные части однолетних побегов, что обеспечивает получение корнесобственных растений, особенностью которых является генетическая однородность, физиологическая и анатомическая целостность [2].

В связи с этим, весьма актуальны изучение биологических особенностей и совершенствование технологии зеленого черенкования с учетом специфики зональных условий. Однако, в Кыргызстане системные исследования биологических аспектов этого метода применительно к массовому производству саженцев не проводились, а ограничивались лишь анализом процесса и описанием состояния укореняемых черенков.

Рациональное использование природных растительных ресурсов Кыргызстана непосредственное введение в культуру наиболее ценных в хозяйственном

отношении видов и форм дикорастущих кустарниковых растений требуют разработки наиболее эффективных методов их размножения.

Благодаря достижениям физиологии в области учения о ростовых веществах стало возможным решение важной задачи - повышение укореняемости растений, плохо или совсем не размножающихся вегетативным путем [3].

Применение стимуляторов роста для повышения эффективности корнеобразования у черенков связано с работами многих исследователей.

Установлено, что стимуляторы роста при вегетативном размножении значительно повышают процент укоренившихся черенков, ускоряют рост и развитие молодых растений. Такие вещества, как гетероауксин, бета-индолилмасляная, альфа-нафтилуксусная кислота и другие способствуют обильному образованию корней на черенках. Рекомендовать один какой-либо стимулятор роста как наиболее эффективный для всех растений нельзя, так как каждый вид избирательно реагирует на обработку тем или иным препаратом [4].

Зеленое черенкование способствует укоренению черенков многих видов растений, которые не могут быть размножены вегетативно другими способами, а также позволяет увеличить число видов, форм и сортов, способных размножаться вегетативно. Оно незаменимо для быстрого размножения форм растений, имеющих в маточниках в небольшом количестве, различного возраста и т.д. [5]. Как правило, это выведенные селекционерами растения, а также единичные экземпляры, полученные в результате обеззараживания от вирусных и других болезней. Например,

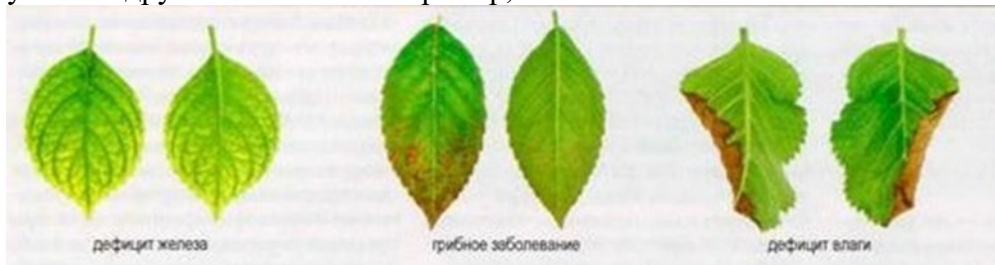


Рис. 1. Болезни древовидной гортензии (*Hydrangæa arboræscens*)

Зеленое черенкование способствует оздоровлению посадочного материала, так как растущие побеги к периоду черенкования, в основном, менее заселены вредителями и болезнями.

Метод зеленого черенкования предусматривает выращивание полноценных саженцев из побегов текущего года (длина 5-7-10 см), срезанных с материнского растения.

В эксперименте использовалось маточное растение следующего возраста: кустарники - 2-10 лет. Размер черенка определялся длиной междоузлий: у

сильно вегетирующих они нарезались с одним междоузлем, у слаборослых побегов - двумя-четырьмя. Нижние листья удалялись полностью, верхние - укорачивались или оставлялись целыми. Срезы осуществлялись лезвием острой бритвы, т.к. при этом способе не допускалось сжатие живых клеток луба и повреждение коры. Верхний срез над почкой - прямой, с оставлением шипика, длиной не более 5 мм; нижний - косой, под почкой (рис. 2). Побеги срезались в утренние часы (в 5-7 часов). Учитывалось их местоположение на материнском растении и черенка на побеге. Для черенкования использовались боковые отрастающие побеги из средней части кроны.



Рис. 2. Черенкование гортензии древовидной (*Hydrangéa arboréscens*)

Со средней степенью укоренения (Ср) - укореняемость - 50-69 %. У черенков этой группы процесс корнеобразования проходит менее активно и имеет более продолжительный период. Рост побегов менее активный, а их длина достигает меньшей величины. К этой группе относятся: абрикос маньчжурский, тополь белый, береслет Маака, гортензия древовидная (*Hydrangéa arboréscens*), миндаль трехлопастной, сирень Вольфа, сирень амурская.

Летнее (зеленое) черенкование для гортензии древовидной (*Hydrangéa arboréscens*) является наиболее эффективным методом вегетативного размножения. Оно наиболее экономично благодаря использованию небольших, (в основном, 2-3-глазковых черенков) частей побегов. Стимуляторы роста (водный и спиртовой растворы) повышают укореняемость, ускоряют корнеобразование и увеличивают количество корней у зеленых черенков. Микроэлементы активизируют физиологические и биохимические процессы в зеленых черенках, что положительно влияет на общее состояние выращенных из них молодых растений.



Рис.3. Второй год роста гортензии древовидной (*Hydrangéa arboréscens*) после черенкования

***Список цитируемых источников:***

1. Аксенова Н.А., Фролова Л.А. Деревья и кустарники для любительского садоводства и озеленения. М.: Изд-во МГУ, 1989. 160 с.
2. Вехов Н.К., Ильин М.П. Вегетативное размножение древесных растений летними черенками. JL: Изд-во ВИР, 1934. 284 с.
3. Гладкий Н.П. Питомник декоративных деревьев и кустарников. Л.: Стройиздат, 1971. 231 с.
4. Кефели В.И. Природные ингибиторы роста и фитогормоны. М.: Наука, 1974. 255с.
5. Сарапуу Л.П. Черенкование декоративных древесных кустарниковых растений в Эстонской ССР: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Таллин, 1973. 28 с.

***Рецензент: Садыкова Г.С. – кандидат биологических наук, доцент КГУ им. И.Арабаева.***

---

УДК 612. 21.

*Джантаева Г.А., Норусбекова Х.И.*  
КНУ имени Ж. Баласагына/  
Ж.Баласагын атындагы КУУ  
*Dzhantaeva G.A., Norusbekova H.I.*  
KNU J. Balasagyn

**Оценка устойчивости дыхательной системы студентов на умеренную дозированную физическую нагрузку в сочетании с функциональными пробами**

**Студенттердин дем алуу системасынын функционалдык туруктуулугун орточо дозаланган физикалык жүктөмгө айкалышкан функционалдык тесттер менен баалоо**

**Assessment of the stability of the respiratory system of students to moderate dosed physical activity in combination with functional tests**

***Аннотация:** Статья посвящена оценке функциональных резервов дыхательной системы студентов юношеского возраста на умеренную физическую нагрузку при функциональных пробах. В результате проведенных исследований было выявлено, что показатели функционирования дыхательной системы студентов при умеренной дозированной физической нагрузке в сочетании с дыхательными нагрузочными пробами претерпевают значительные изменения в сторону существенного отклонения от нормы.*

***Аннотация:** Макала өспүрүм курактагы студенттердин дем алуу системасынын функционалдык резервдерин функционалдык тесттер учурунда орточо физикалык активдүүлүгүндө баа берүүгө арналган. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында студенттердин орточо дозаланган физикалык жүктөмдө дем алуу системасынын иштөө көрсөткүчтөрү дем алуу жүктөмдүк үлгүлөр менен айкалышып, нормадан бир кыйла четтөөгө карай олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болоору аныкталды.*

***Abstract:** The article is devoted to the assessment of functional reserves of the respiratory system of adolescent girls to moderate physical load during functional test. As a result of the research it was revealed indicators of the functioning of the respiratory system female students with moderate dosed physical activity in combination with respiratory stress test undergo significant changes with side of a significant changes with side of a significant deviation from the norm.*

***Ключевые слова:** дыхательная система; функциональные резервы; адаптационные возможности; функциональные пробы.*

***Урунттуу сөздөр:** дем алуу системасы; функционалдык резервдер; адаптациялык мүмкүнчүлүктөр; функционалдык тесттер;*

***Key words:** respiratory system; functional reserves; adaptive capabilities; functional test.*

---

---

Исследование системы внешнего дыхания представляет важный раздел изучения функционального состояния организма в целом. Влияние различного рода инновационных образовательных нагрузок, и как следствие усложнение учебного процесса, а также недостаточная двигательная активность отрицательно сказываются на функциональных возможностях организма учащейся молодежи [1,2].

При адаптации к различным меняющимся условиям и воздействиям существенное напряжение и значительные функциональные сдвиги наблюдаются в деятельности сердечно – сосудистой и дыхательной систем. При этом именно эти две системы, объединяясь в общую кардиореспираторную систему дают возможность оценить особенности формирования резервных возможностей организма [3].

Из всех систем организма функция дыхания человека – единственная, которую можно существенно развивать и совершенствовать не только в ходе возрастного развития организма, но и за счет срочных и кумулятивных адаптаций к физическим нагрузкам в зависимости от их содержания, направленности, объема и интенсивности.

Основным показателем успешной адаптации к физическим нагрузкам является относительная стабильность интенсивности поглощения кислорода в лёгких. Особую значимость данный показатель приобретает при отражении максимальных возможностей организма в условиях физической нагрузки [4]. Приверженность к здоровому образу жизнедеятельности повышает качество жизни и нормализует функциональные показатели организма студентов.

Увеличение и стабильность величины максимального потребления кислорода свидетельствует об адаптации и тренированности организма [5,6].

Надёжным критерием долгосрочной адаптации к физическим нагрузкам является интенсивность поглощения кислорода в лёгких, а признаком наступившей адаптации – относительная стабильность этого показателя при равнозначных условиях измерения. Его снижение при выполнении идентичной нагрузки по сравнению с уровнем, предшествующим наступлению адаптации, в спортивной физиологии рассматривается как признак тренированности организма и развития аэробной системы энергообеспечения. Данный показатель приобретает особую значимость, когда он отражает максимальные аэробные возможности организма. Рост и стабильность максимального потребления кислорода (в зависимости от исходного уровня) свидетельствует об адаптации и тренированности организма.

У практически здоровых лиц факторами, определяющими физическое здоровье, являются физическое развитие, физическая работоспособность, функциональные возможности кислородно-транспортной системы, возраст.

Функциональные пробы характеризуются строго дозированным воздействием на организм человека различных экстремальных факторов. Они

дают возможность проанализировать ответные реакции не только отдельных органов и систем, но и организма в целом. Это позволяет получить представление о функциональной активности организма в условиях активной жизнедеятельности [7].

Исследовательские работы по анализу функционального состояния дыхательной системы дают возможность оценить реакцию организма на применяемую физическую нагрузку как отдельно, так и в сочетании с функциональными пробами на задержку дыхания [8].

#### **Материалы и методы исследования**

Объектом исследования являлись студенты первого курса в возрасте  $17 \pm 0,6$  лет и 3 курса в возрасте  $21 \pm 0,3$  года. Всего было обследовано 65 студентов. Каждому испытуемому были разъяснены цели, задачи исследования и соблюдены этические требования для таких исследований. Студенты при исследовании находились в состоянии удовлетворительного физического и психического здоровья. Для оценки устойчивости дыхательной системы студента к состоянию гипоксии были проведены функциональные пробы с произвольной задержкой дыхания на вдохе (проба Штанге) и на выдохе (проба Генча).

Проба Генча проводится при задержке дыхания на выдохе. Результаты пробы Генча дают возможность оценить состояние дыхательной системы к дефициту кислорода. Результаты оценивались по нормативным показателям: отличное – более 50 с, хорошее – 30-50 с, удовлетворительное – 20-30 с, неудовлетворительное – менее 20 с.

Проба Штанге позволяет оценить максимальное время задержки дыхания на вдохе. Учитывались следующие нормативные показатели: при задержке дыхания на время более 40 секунд – результат оценивался как хороший, 35- 39 с – удовлетворительный, менее 30 с – неудовлетворительный [9]. Для определения тренированности организма студентов нами была проведена трёхфазовая проба Серкина [10].

Анализ результатов пробы Серкина позволяет оценить состояние кардиореспираторной системы и на основании этого выявить среди обследованных соответствующую категорию лиц (здоровые тренированные, здоровые нетренированные, лица со скрытой недостаточностью кровообращения) Данная проба проводится в три фазы и дает возможность определить время задержки дыхания на вдохе, после выполнения функциональной нагрузки и выявить характер восстановления длительности задержки дыхания после отдыха. Сравнивая полученные данные с табличными показателями по пробе Серкина можно отнести группу обследуемых к той или иной категории (таблица 1).

Оценка результатов пробы Серкина

Таблица 1

Контингент обследуемых	Фазы пробы Серкина
------------------------	--------------------

	1-я фаза	2-я фаза	3-я фаза
Здоровые тренированные	40-60 с	более 50 % 1-й фазы	более 100 % 1-й фазы
Здоровые нетренированные	36-45 с	30-50 % 1-й фазы	70-100 % 1-й фазы
Лица с нарушениями в кардиореспираторной системе	20-35 с	менее 30 % 1-й фазы	менее 70 % 1-й фазы

В качестве физической нагрузки было предложено выполнить 20 приседаний за 30 секунд.

Статистическая обработка полученных данных проводилась с использованием пакета прикладных программ MS Excel 2007. Оценивали среднее арифметическое значение выборки по исследуемым показателям и стандартную ошибку средней ( $M \pm m$ ).

### Результаты исследования и их обсуждение

Функциональные пробы на задержку дыхания используются для оценки устойчивости организма человека к смешанной гиперкапнии и гипоксии общего состояния кислородо-обеспечивающих систем, а также общего уровня тренированности человека.

Оценивая показатели проб Штанге и Генча, можно косвенно судить об уровне обменных процессов, степени адаптации дыхательного центра к гипоксии и гипоксемии.

В таблицах 2 и 3 приведены результаты измерений функционального состояния дыхательной системы при проведении функциональных проб у студентов 1 и 3 курсов в состоянии покоя и после физической нагрузки.

Показатели функциональных проб для оценки функционирования дыхательной системы студентов 1 курса в состоянии покоя и после физической нагрузки

Таблица 2

Функциональные пробы	в покое	после нагрузки
Задержка дыхания на вдохе (проба Штанге, с)	23,62±1,24	18,25±1,20
Задержка дыхания на выдохе (проба Генчи, с)	21,33±1,09	16,75±0,98
Проба Серкина (с):		
1-я фаза	21,25±1,06	19,62±1,12
2-я фаза	18,75±1,12	18,37±1,21
3-я фаза	25,75±1,04	24,37±1,08

Показатели функциональных проб для оценки функционирования дыхательной системы студентов 3 курса в состоянии покоя и после физической нагрузки

Таблица 3

Функциональные пробы	в покое	после нагрузки
Задержка дыхания на вдохе (проба Штанге, с)	51,8±0,06	37,88±0,8

Задержка дыхания на выдохе (проба Генчи, с)	32,22±1,08	20,06±1,04
Проба Серкина (с):		
1-я фаза	36,8±0,08	30,80±0,06
2-я фаза	28,6±0,09	23,04±0,08
3-я фаза	26,6±1,02	20,06±0,09

У всех обследованных студентов задержка на вдохе была продолжительнее, чем на выдохе. Однако для студентов 1 курса эти показатели выходили за пределы физиологической нормы, а у студентов 3 курса оценивались как хорошие результаты.

По пробе Генча были получены следующие результаты. Среднегрупповые показатели задержки дыхания студентов в возрасте 17-18 лет в среднем составили 21,33 сек., у 20-21 летних – 32,22 сек. (табл. 1, 2).

Таким образом, среднегрупповые показатели студентов 1 курса не соответствуют уровню удовлетворительных результатов. Этот показатель у студентов 3 курса находится в пределах хорошей физиологической нормы. В рамках данной пробы важно отметить случаи выявления неудовлетворительных результатов почти у всех студентов 1 курса (рис. 1).

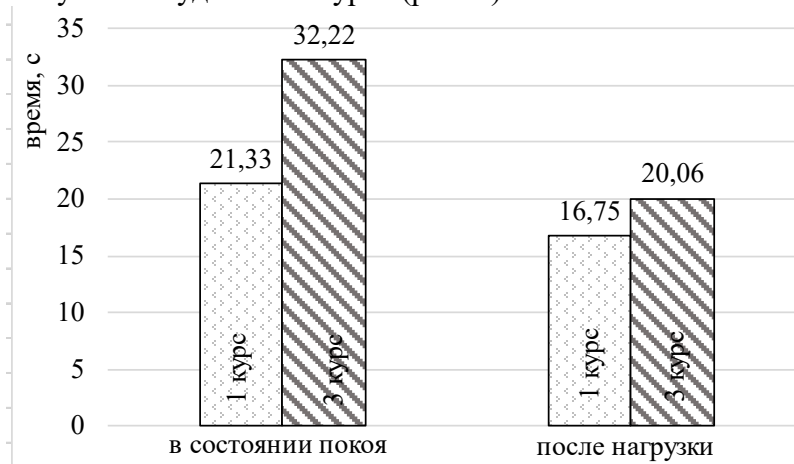


Рис. 1. Показатели пробы Генчи у студентов 1 и 3 курсов в покое и после нагрузки

В группе студентов 1 курса по пробе Генча выявлены студенты, имеющие показатели ниже нормы (69 %).

Вторым этапом экспериментального исследования была функциональная диагностика устойчивости респираторной системы к гипоксемии с помощью пробы Штанге. Результат считался хорошим, если исследуемый смог задержать дыхание на время более 50 секунд; удовлетворительным - в диапазоне 40-49 секунд; неудовлетворительным - менее 39 секунд.

Результаты пробы Штанге выявили, что у большинства (68%) студентов 1 курса выявлены слабые функциональные возможности дыхательной системы

до и после нагрузки (23,62 с и 18,25 с соответственно), что отражает слабое развитие дыхательной системы; у студентов 3 курса снижение этого показателя составило всего 11%; у 89 % обследованных выявлены хорошие показатели по данной пробе (рис. 2).

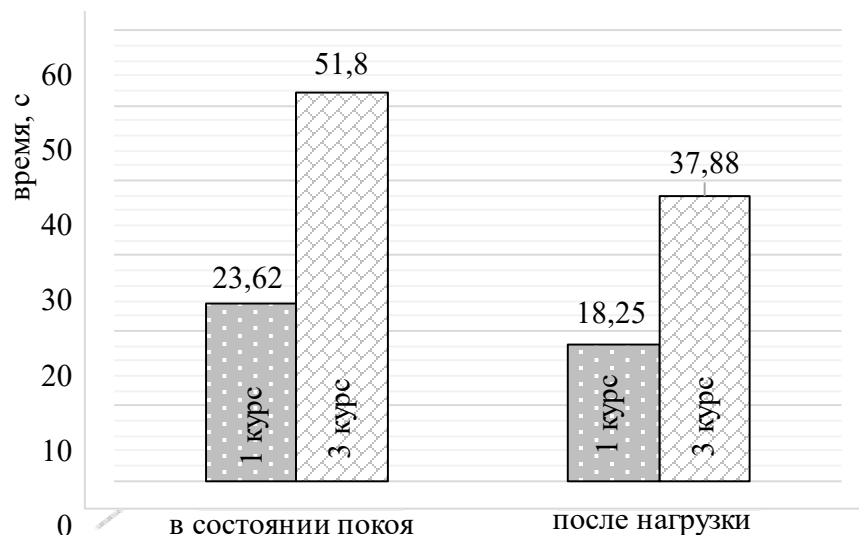


Рис. 2. Показатели пробы Штанге у студентов 1 и 3 курсов в покое и после нагрузки

Полученные результаты подтверждают неблагоприятное влияние гиподинамии, курения, дисфункций дыхательной системы на устойчивость организма к гипоксемии.

Исходя из выявленных результатов пробы Штанге, общее состояние студентов 1 можно оценивать, как неудовлетворительное, студентов 3 курса как хорошее.

Проба Серкина проводится на задержку дыхания, но в сочетании с дозированной физической нагрузкой. В качестве нагрузки обследованным было предложено выполнить 20 приседаний за 30 секунд. Обследованным трижды определяют время, на протяжении которого они могут свободно задержать дыхание. При этом в 1-ю фазу определяется время в состоянии покоя, во 2-ю фазу – после 20 приседаний за 30 секунд, а в 3-ю фазу – через минуту после предыдущего замера. Анализ данных, полученных по пробе Серкина, позволяют оценить устойчивость организма к недостатку кислорода. Показателем хорошего функционального состояния организма считается высокая способность дыхательной системы удалять образующийся углекислый газ. Чем дольше обследованные способны задерживать дыхание, тем они были более тренированными и соответственно лучше адаптировались к физическим нагрузкам.

---

---

При анализе среднегрупповых значений во всех трёх фазах пробы Серкина в группе студентов 3 курса были обнаружены показатели, характерные для категории здоровых нетренированных лиц, а в группе студентов 1 курса были обнаружены значительные отклонения от нормы, причем при оценке индивидуальных результатов были выявлены студенты 1 курса со скрытой недостаточностью кровообращения.

Значительное число представителей данной группы обследуемых в экстремальных условиях, сопровождающиеся кислородной недостаточностью не смогут быстро адаптироваться и для них будут характерны дисфункции различной степени тяжести.

Для студентов, у которых выявлены неудовлетворительные показатели устойчивости респираторной системы к гипоксическим нагрузкам, можно в качестве рекомендаций предложить увеличение двигательной активности, сокращение времени нахождения за компьютером, профилактическое применение витаминов, адаптогенов и антиоксидантов, повышающих устойчивость организма к дефициту кислорода, полноценное питание для профилактики анемических состояний, а также возможность значительное время находиться на свежем воздухе.

Адаптивные возможности дыхательной системы и физическая выносливость прямо взаимосвязаны, так как кислород, поступающий через легкие необходим для активной и продолжительной работы мышц. Регулярные занятия спортом повышают резервы дыхательной системы и устойчивость всего организма.

Результаты исследования позволяют сделать заключение о необходимости использования функциональной тренировки дыхательной системы в качестве эффективного средства коррекции физической работоспособности и уровня соматического здоровья.

Таким образом, в результате проведенных исследований было выявлено, что при умеренной дозированной физической нагрузке в сочетании с дыхательными нагрузочными пробами показатели функционирования дыхательной системы студентов претерпевают значительные изменения с сторону существенного отклонения от нормы.

#### **Выводы:**

1. Среднегрупповые показатели по пробе Генчи среди студентов 1 курса не соответствуют уровню удовлетворительных результатов. У студентов 3 курса данный показатель находится в пределах хорошей физиологической нормы.
2. Более 68 % студентов 1 курса показали слабые функциональные возможности дыхательной системы по результатам пробы Штанге до и после нагрузки, что отражает слабое развитие дыхательной системы; у

---

---

студентов 3 курса снижение этого показателя составило всего 11%; у 89 % обследованных выявлены хорошие показатели.

3. Анализ среднегрупповых значений во всех трёх фазах пробы Серкина у студентов 3 курса выявил показатели, характерные для категории здоровых нетренированных лиц, а в группе студентов 1 курса были обнаружены отклонения от нормы.

**Список цитируемых источников:**

1. Ананьева, Н.А. Состояние здоровья и адаптационные возможности школьников / Н.А. Ананьева // Состояние здоровья детей дошкольного и школьного возраста и факторы, его определяющие. – М. 1991. – С.52–58.
2. Воронина, Г.А. К анализу резервов функционального состояния учащихся и преодоления школьных трудностей / Г.А. Воронина, Т.В. Малых // Альманах «Новые исследования». – М.: Вердана, 2004. – №1–2 (6–7). – С. 117.
3. Горбанева Е.П. Физиологические механизмы и характеристики функциональных возможностей организма человека в процессе адаптации к специфической мышечной деятельности: автореф. дис. ... доктора мед. наук. Волгоград, 2012. 48 с.).
4. Функциональные резервы организма: монография /А.Н. Курзанов, Н.В. Заболотских, Д.В. Ковалев. – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2016. – 96 с.
5. Агаджанян Н.А. Функциональные резервы организма и теория адаптации // Вестник восстановительной медицины. 2004. № 3. С.4;
6. Мальцева Е.А., Михайлова Л.А. Параметры внешнего дыхания у студентов // Сибирское медицинское обозрение. 2008. Т. 49. №. 1. С. 63-65).
7. Прокопьев Н. Я. Физиологические подходы к оценке функциональных нагрузочных проб в спорте // Фундаментальные исследования. 2014. №. 2. С. 146–150.
8. Кабанов С.А. Потапова Т.В., Исаев А.П. и др. Особенности адаптации системы внешнего дыхания, кровообращения, морфофункциональных показателей и уровня здоровья студентов // Теория и практика физической культуры. 2005. №8. С. 45-48).
9. Ворсина, Г.Л. Практикум по основам валеологии и школьной гигиены / Г.Л. Ворсина, В.Н. Калюнов. – Минск: Тесей, 2008. – 243 с.)
10. Войнов В.Б., Воронова Н.В., Золотухин В.В. Методы оценки состояния систем кислородообеспечения организма человека: учеб. -метод. пособие. Ростов н/Д., 2002. – 100 с.)

**Рецензент: Ниязалиева А.Д.** – кандидат биологических наук, доцент  
КРСУ им. Б. Ельцина.

---

---

УДК 616.9-098:616.981.49

**Камчыбекова Р.К.**  
КНУ им. Ж.Баласагына/  
Ж.Баласагын атындагы КУУ  
**Katchybekova R.K.**  
J. Balasagyn KNU

**Эпидемиологические основы профилактики пищевых  
токсикоинфекций в городе Бишкек**  
**Бишкек шаарындагы тамак- аш менен уулануунун алдын алуунун  
эпидемиологиялык негиздери**  
**Epidemiological basis for the prevention of foodborne diseases in the city  
of Bishkek**

**Аннотация:** Решая основную задачу гигиены питания – улучшение санитарных показателей здоровья населения путем разработки и внедрения в практику научных основ гигиены, нельзя забывать, что в определенных условиях пища может служить причиной самых различных заболеваний инфекционной и неинфекционной природы. Болезни пищевого происхождения охватывают широкий спектр болезней и являются растущей проблемой общественного здравоохранения во всем мире. Пищевые токсикоинфекции- заболевания, возникающие после употребления продуктов, обсемененных различными токсинами, выделенных при размножении и гибели микроорганизмов характеризуются внезапным началом, бурным развитием, интоксикацией, гастроэнтеритом и нарушением водно-солевого обмена.

**Аннотация:** Тамак-аш гигиенасынын негизги милдети - гигиенанын илимий негиздерин иштеп чыгуу жана ишке ашыруу аркылуу калктын ден-соолугунун санитардык көрсөткүчтөрүн өркүндөтүү, белгилүү шарттарда тамак-аш инфекциялык жана инфекциялык эмес ар кандай ооруларды козгой тургандыгын эске алуу керек. Тамак-аш аркылуу тараган оорулар ар кандай ооруларды камтыйт жана дүйнө жүзү боюнча өсүп келе жаткан коомдук саламаттыкты сактоо көйгөйү. Тамак-аш токсикоинфекциясы - микроорганизмдердин көбөйүшүндө жана өлүмүндө бөлүнүп чыккан, ар кандай жана алардын токсиндери менен булганган тамактарды жегенден кийин пайда болгон оорулар күтүлбөгөн жерден башталышы, тез өнүгүшү, интоксикация, гастроэнтерит жана суу-туз метаболизминин бузулушу менен мүнөздөлөт.

**Abstract:** Solving the main task of food hygiene - improving the sanitary indicators of public health through the development and implementation of scientific foundations of hygiene into practice, one must not forget that under certain conditions food can cause a variety of diseases of an infectious and non-infectious nature. Foodborne disease encompasses a wide range of diseases and is a growing public health problem around the world. Food toxicoinfections - diseases that arise after eating foods contaminated with various and their toxins, isolated during the reproduction and death of microorganisms; characterized by a sudden onset, rapid development, intoxication, gastroenteritis and impaired water-salt metabolism.

---

---

**Ключевые слова:** токсиконифекция, интоксикация, вспышки, экзотоксин, эндотоксин .

**Урунттуу сөздөр:** уулуу инфекция, интоксикация, очоктору, экзотоксин, эндотоксин.

**Keywords:** toxic infection, intoxication, outbreaks, exotoxin, endotoxin.

Целью наших исследований является выявление причин пищевых отравлений в г. Бишкек и меры их профилактики .

Пищевые бактериальные отравления – это острые кишечные заболевания, которые возникают при употреблении недоброкачественной пищи, содержащей либо большое количество живых болезнетворных бактерий, либо ядовитые продукты их метаболизма, называемыми токсинами.

Чаще эти заболевания случаются в летнее время года, когда температурные условия для размножения бактерий в продуктах наиболее благоприятны.[ 5]

#### **Материалы и методы исследования.**

Материалом для исследования являются пробы, выделенные из готовых блюд подозреваемых , которые являются причиной пищевого отравления:

-остатки подозреваемой пищи , исходные продукты и полуфабрикаты которые использовались при ее приготовлении, проба готовой пищи из пищеблока.

Кроме того исследовались :

- испражнения;
- рвотные массы;
- промывные воды;
- моча;
- кровь на гемокультуру и серологические реакции;
- смывы и соскобы с инвентаря;
- вода питьевая;

При летальных исходах:

- содержание желудка, отрезок тонкого кишечника.

Методы диагностики.

1.Бактериологический метод:

Материал для исследования:

-При жизни кал, сыворотка крови

-При летальных исходах содержание желудка и отрезок кишечника.

2.Микроскопия:

-методы окраски (простой метод по грамму).

Палочки с закругленными концами до 4 мкм, располагаются одиночно или попарно.

-грамотрицательные,

-спор не образуют,

-капсулу не образуют,

-подвижны (за исключением *S.pullorum*),

2.Серологический метод:

---

---

-используют РА для дифференциации выделенной культуры сальмонелл с целью определения их вида и сероварианта;

-у сальмонелл различают соматический термостабильный антиген и жгутиковый термолабильный антиген.

-культуру сальмонелл предварительно проверяют с групповыми (поливалентными) сальмонеллезными агглютинирующими сыворотками в РА на стекле.

На основе общего для нескольких видов сальмонелл антигена они подразделяются на серологические группы, обозначаемые заглавными буквами латинского алфавита. При положительном результате с групповой сывороткой испытания той же культуры, выросшей на скошенном МПА с отдельными монорецепторными сыворотками, входящими в смесь поливалентной сыворотки. Затем эти же культуры испытывают с монорецепторными сыворотками, 1-й и 2-й фазы, обозначенными цифрами и малыми буквами – РИФ.

Для установления микробиологической картины пищевых отравлений микробной природы производился анализ результатов бактериологических исследований за период 2019-2020 годы бактериологической лабораторией ЦГСЭН города Бишкек. (Центр государственного санитарно-эпидемиологического надзора”. Отбор проб для бактериологического исследования производился из “подозреваемых” продуктов и параллельно от больных ПТИ. Бактериологическое исследование проводилось по общепринятой методике выделения и идентификации микроорганизмов. Утвержденной приказом Минздрава КР №23 от 24.01.2012г “Инструкция по применению микробиологических методов выделения и идентификации возбудителей при бактериальных пищевых отравленных”

Клинические проявления отравлений чаще носят характер расстройств желудочно-кишечного тракта. Однако в ряде случаев эти симптомы отсутствуют (при ботулизме , отравлении соединениями свинца и др.). Наиболее чувствительны при пищевых отравлениях дети, лица пожилого возраста и больные с желудочно кишечными заболеваниями. У них отравления нередко протекают в более тяжелой форме.[ 3 ]

**Результаты исследования.** В ЦГСЭН г Бишкек с 2019 по 2020 гг. зарегистрированы и расследованы ПТИ 153 случаев и 528 пострадавших, ботулизм – 76 случаев и 95 пострадавших.

На диаграмме №1 видно, что по отчетным годам снижения случаев ПТИ и Ботулизма и летальных исходов не было. На территории г.Бишкек массовое отравление произошло в 2018 году 30 марта в ресторане “Ала-Тоо” было банкетное свадебное мероприятие по ул.Малдыбаева 54 с приглашением гостей в количестве 192 человек. На основании ст.7 закона КР “О порядке проведения проверок субъектов предпринимательства” от 25.05.2007г. №72 проведена

внезапная проверка ресторана “Ала –Тоо” по ул.Малдыбаева 54 с целью установления причин и обстоятельств возникновения пищевого отравления.

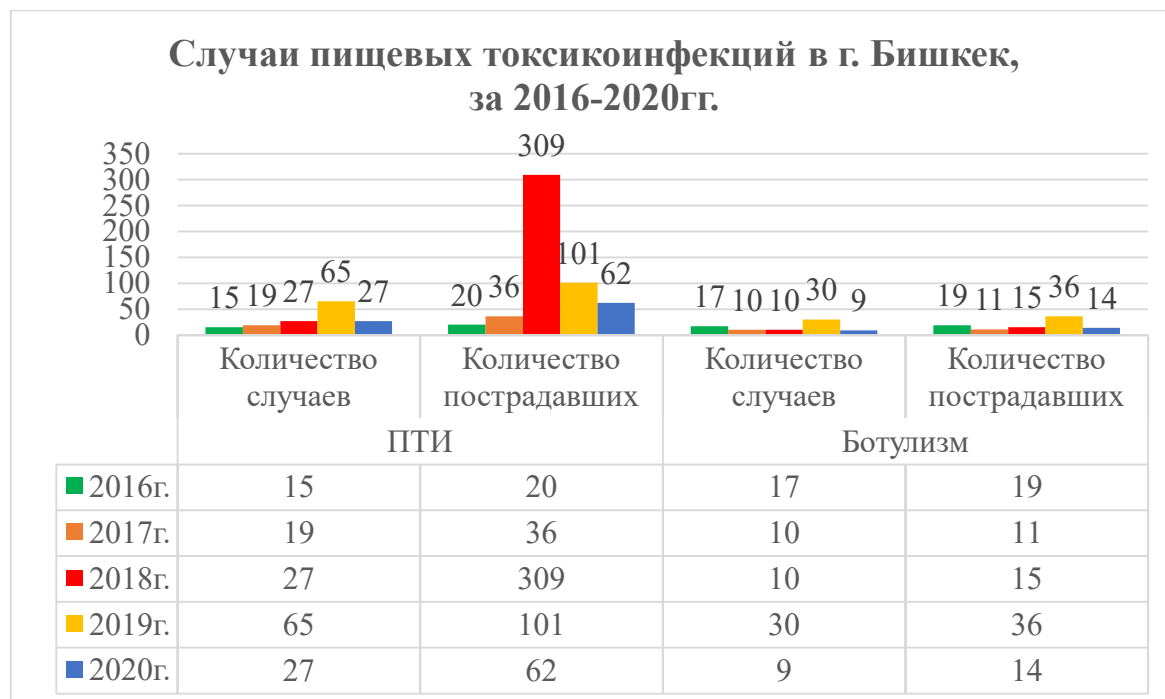


диаграмма №1

В ходе проверки отобрано:

\* 4 образца сырья, на обнаружение условно-патогенную микрофлору и на патогенную кишечную группу;

\* из очага было отобрано 9 образцов остатков готовых блюд, в 4 пробах выделена *Salmonella enteritidis* (« Курица по-тайски», « Горбуша по-домашнему» (2 пробы), самсы с мясом);

\* остатки пищи в ресторане не обнаружены.

На основании производственного контроля отработан технологический процесс приготовления блюд, послужившие – вероятной причиной отравления ( курица по тайски и рыба по домашнему).

Для микробиологического исследования из очагов пищевых отравлений за период 2016-2020 годы поступило 528 проб “подозрительных” пищевых продуктов как фактор передачи этиологических агентов и их токсинов , вызвавших ПТИ. Из них положительным оказались 239 проб, что составляет 45,2 %. В 289 случаев факт пищевого отравления микробными токсинами не находил микробиологического подтверждения, причины которых требуют специального исследования. Результаты бактериологических исследования приведены в таблице №1 за 2019 и 2020 год

Микроорганизмы, продуцирующие эндотоксин, представлены всеми известными на сегодняшний день патогенными и потенциально патогенными обитателями тела человека и животных. Чаще других встречается представители родов стафилакокк ауреус эпидермидис.

Таблица №1. Частота встречаемости микроорганизмов при пищевых отравлениях микробной природы

Микроорганизмы	2018		2019		2020	
	Абс	%	Абс	%	Абс	%
<b>Salmonella enteridis</b>	22	18,6	8	14,8	4	12,1
<b>Enterobakter cloacea</b>	11	9,3	7	12,9	3	9,0
<b>Enterobakter aerogenes</b>	17	14,4	5	9,2	8	24,2
<b>Proteus mirabilis</b>	9	7,6	3	5,5	1	3,0
<b>Staphylococcus Aureus</b>	21	17,7	12	22,2	9	27,2
<b>Staphylococcus Epidermitis</b>	23	19,4	10	1,8	3	9,0
<b>Eshericgia coli</b>	7	5,9	5	9,2	4	12,1
<b>Klebsiella Pneumonia</b>	8	6,7	4	7,4	1	3,0
<b>Итого</b>	118		54		33	

Контаминация продуктов питания выше названными микроорганизмами возможна на любом этапе пищевой цепи. Термоллабильность белковых токсинов указывает на то, что контаминация пищи микроорганизмами продуцирующими их, произошла после термической обработки или они недостаточно термически обработаны или недостаточно герметично закрывались. Бионакопление эндотоксин, продуцирующих микроорганизмы, требует определенных условий и времени, т.е. это больше указывает на нарушение режима хранения и транспортировки продуктов питания.

Контаминация пищевых продуктов анаэробными микроорганизмами, продуцирующими экзотоксины белковой природы с нейротоксическим действием, займет от 0.85 до 1.1%.

**Выводы.** Имеются пищевые отравления причиной которых послужили грязные фрукты и ягоды, сырьё, вода и молоко, испорченные кисломолочные и мясные продукты. Сальмонеллез возникает из-за потребления испорченного мяса, яиц, невымытых овощей и зелени. Несоблюдение правил личной гигиены становится причиной пищевого отравления. Экологическая принадлежность выделенных микроорганизмов при пищевых отравлениях микробными

---

---

токсинами указывает на старую истину: возникновение этих заболеваний прежде всего связано с элементарным несоблюдением правил личной гигиены лицами, причастными к обработке пищевых продуктов, или работниками организаций, реализующих готовые продукты, т.е. нарушение санитарно-гигиенических требований к пище от производителя до потребителя.

Важно правильно хранить пищевые продукты, исключить размножение в них возбудителей пищевых токсикоинфекций. Чрезвычайно важны термическая обработка пищевых продуктов, кипячение молока и соблюдение сроков их реализации.

В данной статье описаны основные и наиболее распространенные в нашем городе пищевые отравления, причиной которых послужили больные животные или скрытые носители инфекционного агента. Всех их объединяет два фактора: первый - наличие общих симптомов характерных для отравления (рвота, понос, слабость, головокружение) с определенными, характерными для каждого из них особенностями; второй - причиной заболевания послужили микроорганизмы находящиеся в продуктах полученных от животных. Эти животные могут выглядеть как здоровые или переболеть достаточно давно, но являются микробоносителями. Не обязательно животные должны переболеть или болеть инфекционными заболеваниями. Возможна любая причина ослабления их организма (будь то рана или простуда). В этом случае на первую причину, в результате ослабления организма будет наслаиваться «вторичная инфекция» – «вторичная» инфекция, которая зачастую и является фактором вызывающим отравление. Поэтому при убое подобных животных необходимо проведение ветеринарно-санитарной экспертизы с дополнительным бактериологическим исследованием полученного мяса.

***Список цитируемых источников:***

1. Дерябкин Г.Д. Стафилококки: экология и патогенность. Екатеринбург, 2000.
2. Сидоренко ,Г.В. Когда пища- яд. ( Профилактика пищевых отравлений) Москва, "Знание" 1971.
3. Биргер О.Г. Пищевые отравления и пищевые токсикоинфекции. Москва, Медгиз, 1942.
4. Будяган Ф.Е. Пищевые отравления бактериального происхождения и их профилактика. М., 1970.
5. Н.П. Нефедьев Пищевые бактериальные отравления и их профилактика. Москва, 1971г.

***Рецензент: Джузенов А.А.*** – кандидат медицинских наук, заведующий организационно-методическим отделом Центра государственного санитарно-эпидемиологического надзора г. Бишкек (ЦГСЭН).

УДК 332.368:631.427.2.

*Өмүргазиева Ч. М., Нурпеишова Э. Н.*  
*КР УИА Биология Институту*  
*Omurgazieva Ch. M., Nurpeishova E. N.*  
*NAS KR Institute Biology*

**Бишкек шаарынын автоунаа жана энергетикалык өнөр жай  
комплекстеринин таштандылары менен топурактардын булгануусунун  
экологиялык-микробиологиялык мониторинги  
Эколого-микробиологический мониторинг загрязнения почв выбросами  
автотранспорта и предприятий энергетического комплекса г. Бишкек  
Ecological and microbiological monitoring of soil pollution by emissions from  
vehicles and enterprises of the energy complex in Bishkek**

**Аннотация:** Макалада Бишкек шаарынын топурактарынын антропогендик басымга дуушар болуу мүмкүнчүлүгү жогору болгон автоунаалар тынымсыз жана жыш каттаган ири көчөлөрүнүн кесилиштеринен алынган топурак үлгүлөрүнө жүргүзүлгөн экологиялык жана микробиологиялык анализдин маалыматтары берилди. Изилденген топурак үлгүлөрүндө оор металлдардын кармалышы - Ni – 7,5; Cr - 6,7; Zn - 2,2; Pb -1,25; Co - 4 эсе чектелген концентрациядан жогору экендиги белгиленди. Автоунаалардан, жылуулук электр борбору жана жеке секторлор жаккан көмүрдөн бөлүнүп чыккан уулуу заттар менен топурактын булгануусу анда тиричилик кылган сапротрофтук топурак микроорганизмдеринин сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрүнө алып келгендигин көрсөттү.

**Аннотация:** В статье приведены данные эколого-микробиологического анализа почвенной среды города Бишкек, взятых на перекрестках крупных улиц с высокой вероятностью антропогенного воздействия с постоянным и частым движением транспорта. Содержание тяжелых металлов в исследованных образцах почв - Ni - 7,5; Cr - 6,7; Zn - 2,2; Pb - 1,25; Co – в 4 раза выше предельно допустимой концентрации. Загрязнение почвы токсичными веществами, выбрасываемыми автотранспортом, тепловыми электростанциями и использованным углем частного сектора, привели к существенному изменению количественного и качественного состава определенных физиологических групп сапротрофных почвенных микроорганизмов.

**Abstract:** The ecological and microbiological analysis of the soil bio group in Bishkek was carried out on soil samples taken at the intersections of large streets with a high probability of anthropogenic impact, with constant and frequent traffic. The content of heavy metals in the studied samples of soils of the city - Ni - 7.5; Cr 6.7; Zn 2.2; Pb -1.25; Co - 4 times higher than the limiting concentration. Soil contamination with toxic substances emitted by vehicles, thermal power plants and coal used by the private sector has led to quantitative and qualitative changes in the saprotrophic soil microorganisms that inhabit it.

**Урунттуу сөздөр:** Бишкек шаарынын топурактары, оор металлдар, микроорганизмдер

**Ключевые слова:** почвы города Бишкек, тяжелые металлы, микроорганизмы

**Keywords:** soils of Bishkek, heavy metals, microorganisms

Автомобилдик транспорттун санынын чоң шаарларда өсүшү топурактын химиялык жана биологиялык касиеттерине зыяндуу таасир берет [1, 6].

---

---

Дүйнөнүн чоң шаарларында аба бассейнине чыккан уулуу заттардын 3/2 бөлүгү автоунаалардан чыгат. Ар бир жеңил машина 1000 км чакырымда бир жылда 4 адам сарптоочу кычкылтектеги сарптайт; 100 км чакырымда унаадан чыккан газ менен атмосфера жана топуракты булгоочу 40 кг оор металлдар бөлүнүп чыгат. Унаадан чыккан газ аркылуу топурактын үстүнкү катмарына жылына 250,000 тонна коргошун бөлүнөт; бул топурактын коргошун менен негизги булгануусун көрсөтөт [7]. Бензиндин ар бир литринде бул бирикмелердин (тетраметил- жана тетраэтилкоргошундун ар түрдүү кошулмалары) 1 граммга жакын саны кармалышы мүмкүн.

Антропогендик таштандылардын атмосферага чыгуусуна арналган изилдөөлөргө ылайык таштандылардын орточо көлөмү 1990-жылдын ортосунда 120 000 тоннаны түзгөн, анын ичинен 89 000 тоннасы бензинге колдонулган кошулмалар болгон [13, 17].

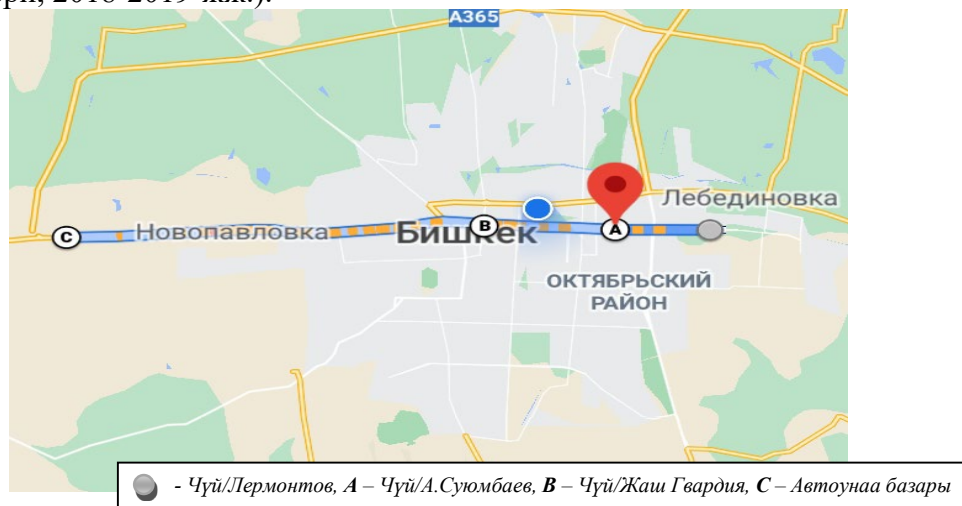
Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик каттоо Кызматынын билдирүүсүнө ылайык, 2020-жылдын декабрь айына карата Кыргызстанда 1 миллион 412 миң 206 автоунаа каражаттары катталган [8].

Тирүү организмдерди өлүмгө алып келүүчү күчтүү канцерогендердин катарына кирген оор металлдардын (Pb, Hg, Cd, Zn, Ni ж.б) топуракка келип түшкөн ашыкча концентрациясы топурак микробиоценоздорунун негизги өкүлдөрүнүн санына жана алардын суммардык биологиялык активдүүлүгүнүн кескин төмөндөп кетишине алып келет [14, 9,10]. Металлдардын жогорку концентрациясы сапрофиттик козу карындардын өнүгүүсүн кескин төмөндөтүп, *Penicillium nigricans*, *P. lanosum*, *Trichoderma koningii* козу карындарынын фитотоксиндик касиетин күчөткөнү, ошондой эле техногендик таасирлер *Fusarium* козу карындарынын сапрофиттик формаларынын митечилик тиричилик формасына ыңгайланышуусу жогорулаганы аныкталган [2]. Алар айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизип, адамдарда, өзгөчө жаш балдардын аллергиялык реакцияларды чакырган ооруларынын көбөйүүсүнө шарт түзүшү мүмкүн.

*Изилдөөнүн максаты.* Бишкек шаарынын топурактарындагы микроорганизмдердин тиричилигине автоунаадан бөлүнүп чыккан уулуу заттардын тийгизген таасирлерин изилдөө (Чүй проспектинин мисалында).

*Изилдөөнүн объектиси* катары Бишкек шаарынын автоунаа тынымсыз каттаган ири көчөлөрүнүн бири - Чүй проспекти жана анын кесилиштеринен алынган кара-күрөң жана күрөң тибиндеги топурак үлгүлөрү болду: шаардын батыш бөлүгүндө жайгашкан автоунаа базары - Чүй/Дэн Сяопин; шаардын транспорт көп жүрүүчү бөлүгү - Чүй/Жаш Гвардия; шаардын борбордук бөлүгүндө жайгашкан - Чүй/А.Суюмбаев; жогорку атмосфералык булганууга дуушар болгон Чүй/Лермонтов көчөлөрү, Жылуулук Электр Борборунун тегереги (ЖЭБ) (сүр.1.)

Топурак үлгүлөрү 0-25 см тереңдикте, 5-7 кем эмес жеке үлгүлөр, ошол районго мүнөздүү болгон шамалдын багытын эске алуу менен, стерилденип даярдалган пергамент баштыкчаларына 250-300 гр. өлчөмдө квадраттык-конверт жана zig-zag методун колдонуу менен алынды (жаз жана күз мезгилдери, 2018-2019-жж.).



Сүрөт 1. Биомониторинг үчүн топурак үлгүлөрү алынган жерлердин карта-схемасы

Контролдук топурак үлгүлөрү Бишкек шаарынан 15 км алыстыкта жайгашкан геохимиялык касиеттери жана топурак типтери боюнча бирдей жерден алынды (Бек-Тоо айылы). Бардыгы болуп 35 топурак үлгүсү изилденди. Алынып келинген топурак үлгүлөрүнө микробиологиялык анализ классикалык жана заманбап микробиологиялык жана экологиялык методдорго [12] ылайык жүргүзүлдү.

Топурак микроорганизмдеринин саны 1 грамм кургак топурактагы колония пайда кылган бирдиктери (КПБ) менен берилди.

Доминанттык кылган микроорганизм түрлөрүнүн культуралдык жана физиологиялык-биохимиялык мүнөздөмөлөрүн аныктоо стандарттык методикалар менен жүргүзүлдү [11].

Бөлүнгөн микроорганизмдерди идентификациялоо Бергинин бактерияларды аныктагычы [16], козу карындарды [18], актиномицеттерди Красильниковдун аныктагычтарынын [5] негизинде жүргүзүлдү.

Топурактагы химиялык элементтердин саны атомдук-абсорбциондук спектроскопия методунун жардамы менен Кыргыз Республикасын Мамлекеттик өнөр-жай, энергетика жана аларды максаттуу колдонуу комитетинин атомдук спектроскопия лабораториясынын базасында изилденди.

*Изилдөөнүн жыйынтыгын талкуулоо.* Топурактардын химиялык анализи. Бишкек шаарынын көчөлөрүнөн алынып келинген топурак

үлгүлөрүндө оор металлдардын санынын кармалышы спектралдык анализдин жардамы менен текшерилди (Методика ОМГ6-01, спектр 33/8-14). Изилденген топурак үлгүлөрүндө төмөнкү элементтердин кармалышы чектелген концентрациядан (ЧК-ПДК) жогору болду: Ni – 7,5; Cr – 6,7; Zn - 2,2; Pb -1,25; Co - 4 эсе. Ал эми Hg, Cd, V, Cu элементтердин изилденген топурактарда кармалышы нормадан жогору эмес экендиги белгиленди (табл.1).

Таблица 1

Топурактагы химиялык элементтердин кармалышы, спектралдык анализдин жыйынтыгы (2018-2019-жылдар, Бишкек шаары)

№	Элемент	мг/кг топуракта		
		ЧК	Чүй көчөсү	Бек-Тоо айылы (15 км)
1	Mn	500	700	700
2	Ni	4,0	30	10
3	Co	5,0	20	5
4	V	150,0	90	90
5	Cu	55	30	30
6	Pb	32,0	40	20
7	Ag	0,05	0,3	-
8	Cr	6,0	40	7
9	Zn	23	50	40
10	Cd	1,0	-	-
11	Hg	2,1	-	-

Топурак үлгүлөрүнө жүргүзүлгөн микробиологиялык изилдөөлөр Бишкек шаарынын топурактарынын уулуу заттар, анын ичинде оор металлдар менен булгануусу анда тиричилик кылган топурак микроорганизмдеринин сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрүнө алып келгендигин көрсөттү (диагр.1). Топурак бактериялары өсүмдүк, жаныбар ж.б. калдыктарын чириндиге айландырууда активдүү катышып, гумусту пайда кылуу менен жаратылышта санитардык жана топурак пайда кылууда негизги ролду ойношот.

Шаардын көчөлөрүндө, топурактардын үстүнкү топурактары алынган, башка составдуу таш, кум аралаштырылган топурактардын кошулуусу көп кездешет. Буга кошумча, шаардагы курулуп жаткан көп кабаттуу үйлөрдүн салынуусу үчүн бак-дарактардын бир нече түрлөрүнүн массалык түрдө кыйылуусу, андан дагы коркунучтуусу ЖЭБде жагылган сапаты начар көмүрдөн өтө чоң өлчөмдө бөлүнүп чыккан уулуу заттардын топуракка келип кошулуусу сапротрофтук процеске катышкан пайдалуу топурак микроорганизмдеринин тиричилигине терс таасирлерин тийгизүүсү толук мүмкүн. Буга, пайдалуу же агрономиялык баалуу бактериялардын кээ бир түрлөрүнүн азаясу толук мисал боло алат.

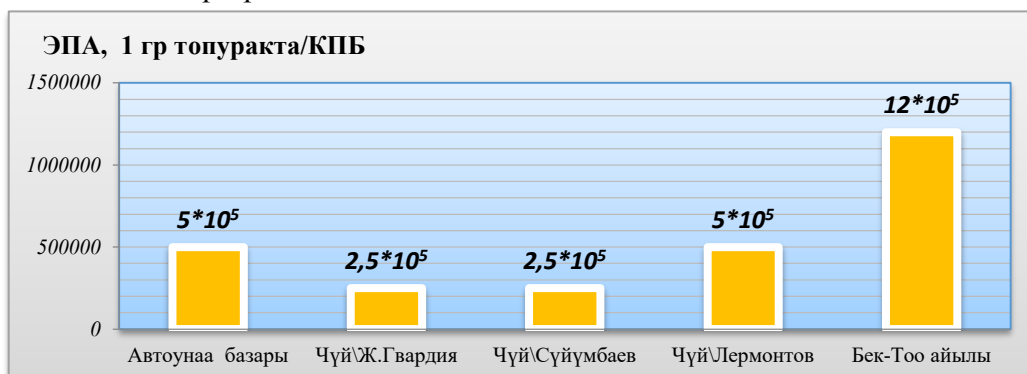
Шаардын чет жакасында жайгашып, автотранспорттон чыккан уулуу заттардын жогорку басымына дуушар болгон автоунаа базарынын (Дэн Сяопин

көчөсү) айланасынан алынган топурак үлгүлөрүндө бактериялардын саны  $5 \cdot 10^5$  КПБ түздү, ал эми контролдук топурактарда алардын саны салыштырмалуу жогору (КПБ  $12 \cdot 10^5$ ).

Изилденген объекттердин ичинен эң эле төмөн сандык көрсөткүчү Чүй/Ж.Гвардия көчөлөрүнүн кесилишинен алынган топурак үлгүлөрүндө кармалган бактерияларда байкалды (диагр.1). Бул көчөлөрдөн алынган топурак үлгүлөрүндө 1 грамм топуракта бактериялардын саны  $2,5 \cdot 10^5$  КПБ түздү.

Чүй/Сүйүмбаев көчөлөрүнүн кесилишинен алынган топурактарда бактериялардын саны  $2,5 \cdot 10^5$  КПБ түздү. Ушул изилденген топурак үлгүлөрүнөн хемоорганотрофтук бактериялардын фенотиптик касиеттери боюнча активдүүлүгү төмөн деп мүнөздөлгөн начар өнүккөн колониялар өсүп чыгышкан (диагр.1.).

Эң жогорку антропогендик басымга дуушар болгон Чүй/Лермонтов (ТЭЦтин айланасы) көчөлөрүнүн кесилишинен алынган топурак үлгүлөрүндө бактериялардын саны  $5 \cdot 10^5$  КПБ түздү.



Диагр. 1. Изилденген топурак үлгүлөрүндөгү хемоорганотрофтук бактериялардын саны

Бишкек шаарынын изилденген урбанизацияланган топурак бактерияларынын сандык жана сапаттык активдүүлүгү начар экендиги көрсөтүлдү (диагр.1.).

ЭПА азыктык чөйрөсүндө өсүп чыккан азоттун органикалык формасын колдонуучу бактериялардын 3-4 түрү доминанттык кылаары белгиленди жана таза культуралары бөлүнүп алынды. Алардын көпчүлүгү *Bacillus* тукумунун өкүлдөрү экендиги белгиленди: *Bacillus cereus*, *Bacillus subtilis*, *Bacillus megatherium* жана *Bacillus mesentericus* (сүр.2.). Ушул бөлүнүп алынган бактерия штаммдары топуракты ар кандай уулуу заттар, өзгөчө оор металлдар, химиялык элементтер менен булгануусунан тазалоо (биоремедиация) максатта иштелип аткан биодеградант штаммдардын коллекциясына андан ары скрининг ж.б. терең изилдөөлөр үчүн колдонууга кошулду.

Бактериялардын *Bacillus* тукумунун өкүлдөрү негизинен антагонисттик, ферменттик, интерферон индукциялаган жана иммуномодулятордук жөндөмдүүлүккө ээ, ошондой эле ар кандай ксенобиотиктердин уулуу таасирин төмөндөтүүчү да касиеттери жөнүндө окумуштуулар көп белгилешүүдө жана биотехнологияда перспективдүү топтордун бири катары эсептешүүдө [15, 19].

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, актиномицеттердин сандык көрсөткүчү микроскоптук козу карындар эле сыяктуу абдан төмөн. Ошентип, Чүй/Сүйүмбаев

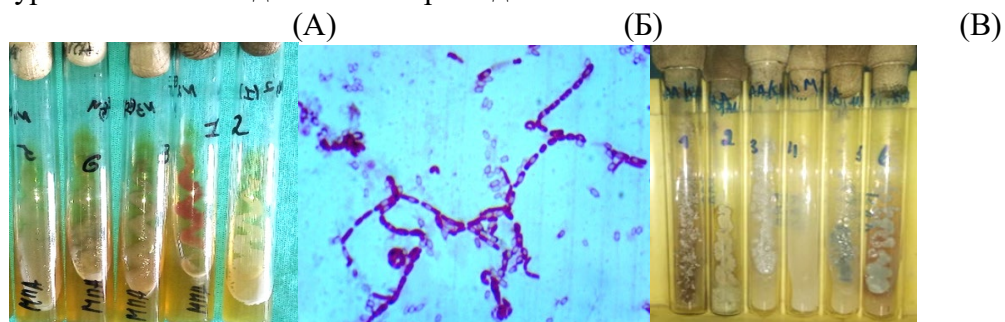
көчөлөрүнүн кесилишинен алынган топурак үлгүлөрүндө актиномицеттердин саны ( $2 \cdot 10^3$  КПБ) салыштырмалуу бир аз жогору экендиги аныкталды (диагр.2.). Ал эми калган объекттерде – автоунаа базарынан, Чүй/Ж.Гвардия жана Чүй/Лермонтов көчөлөрүнөн алынган топурак үлгүлөрүндө актиномицеттердин санынын дээрлик мааниси бирдей же тактап айтсак, алардын саны - КПБ  $7,5 \cdot 10^2$ , ал эми контролдук үлгүлөрдө -  $3,8 \cdot 10^3$  КПБ түздү (диаг.2.).

Актиномицеттердин түрдүк курамы Чүй/Сүйүмбаев көчөлөрүнөн алынган үлгүлөрдө калган объектерге салыштырмалуу ар түрдүү. Мисалга, актиномицеттердин *Streptospongium*, *Streptoverticillium*, *Micromonospora*, *Streptomyces* тукумуна кирген актиномицеттер кездешти.



Диагр. 2. Чүй проспектинин топурактарындагы актиномицет бактерияларынын саны

Ал эми, көбүнчө стрептомицет уруусуна кирген бактериялардын доминанттык кылуусу байкалат. *Streptomyces* уруусуна кирген төмөнкү түрлөр белгилүү болду: *Strep. chromogenes*, *Strep. orientalis*, *Strep. cinereus*, *Strep. albus*, *Strep. roseus*. Бул булганууга дуушар болгон топурак микрофлорасында доминанттык кылган актиномицет культуралары салыштырмалуу көбөйгөндүгү байкалат, бирок жаратылышта микроорганизмдердин 1 гр топуракта жолуктурган санынан алда канча азыраак деп айтса болот.

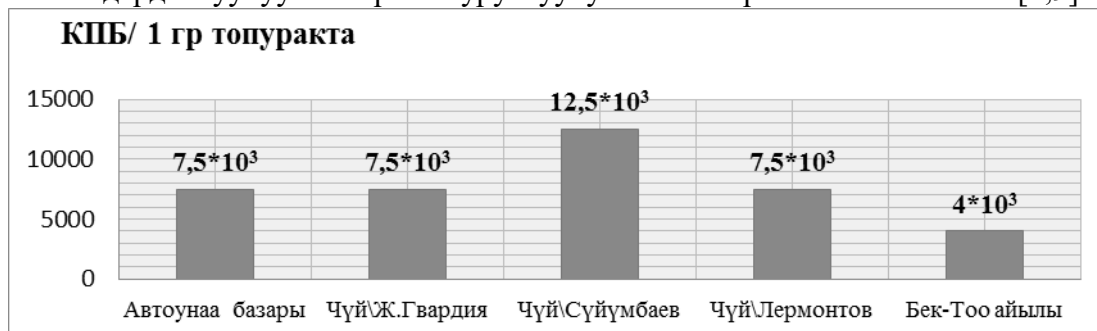


Сүр. 2. Топурак үлгүлөрүнөн бөлүнүп алынган бактерия культуралары: А – таза культуралар; Б – *Bacillus cereus* клеткасынын микрофотографиясы (ASC 100/1.25 OIL); В - актиномицеттердин таза культуралары.

Чапек-Докс жана Сабуро азыктык чөйрөлөрүндө өсүп чыккан козу карындардын сандык көрсөткүчтөрү төмөн (диагр.3.), алардын бир нече гана тукумунун басымдуулук кылуусу байкалат: *Penicillium*, *Aspergillus*, *Fusarium*, *Cladosporium* жана *Paecilomyces* тукумдарынын өкүлдөрү (сүр.3.).

Изилденип жаткан башка топурак үлгүлөрүнө салыштырмалуу Чүй/Сүйүмбаев көчөлөрүнүн кесилишинен алынган үлгүлөрдө микроскоптук козу карындардын топуракта кармалышы бир аз жогору, мында КПБ мааниси  $12,5 \cdot 10^3$  барабар (диагр.3.).

Шаардын күн батыш тарабында жайгашкан автоунаа базары (Дэн Сяопин көчөсү), Чүй/Жаш Гвардия жана Чүй/Лермонтов көчөлөрүнөн алынган топурак үлгүлөрүндө микроскоптук козу карындардын сандык көрсөткүчтөрү дээрлик бирдей. Бул көчөлөрдөн алынган топурак үлгүлөрүндө микроскоптук козу карындардын КПБ мааниси  $7,5 \cdot 10^3$  түзсө, ал эми контролдукта - КПБ  $4 \cdot 10^3$  (диагр.3.). Бул болсо, козу карындардын булгануу деңгээли жогору болгон топурактарга алардын жакшы адаптацияланган формаларынын тиричилик кылуусу менен түшүндүрүүгө болот. Изилдөөлөрдө микроскоптук козу карындардын жаратылышта ар кандай антропогендик басымга, оор металлдардын уулуу таасирине туруктуулук касиеттери көп белгиленген [4,9].



Изилденген топурактардын булгануусунун микроскоптук козу карындардын санына тийгизген таасири



Сүрөт 3. Микроскоптук козу карындардын колониялары

---

---

Ошентип, микробиологиялык анализдин жыйынтыгында, Бишкек шаарынын автомобилдик ири артерияларына кирген көчөлөрүнүн топурактарындагы микроорганизмдердин өтө чоң антропогендик басымга дуушар болуусу белгиленди: топуракта кездешкен сапротрофтук микроорганизмдердин санынын жана түрдүк байлыктын азаюсу далил боло алат. Ошентип, топурак биотасында сапротрофтук кызматты аткарган микроорганизмдердин тиричилиги микробиологиялык изилдөөлөрдүн жардамы менен көзөмөлдөндү.

Шаардын изилденген Чүй проспектинин топурак үлгүлөрүндө, бактериялардын колония пайда кылуучу бирдиктеринин орточо көрсөткүчү –  $5,4 \cdot 10^5$ ; микромицеттердики –  $7,8 \cdot 10^3$ ; актиномицеттердики –  $1,6 \cdot 10^3$  КПБ гана түздү. Эгер микроорганизмдердин тиричилигине физикалык, химиялык жана антропогендик факторлор узак убакыт бою тынымсыз басым көрсөтө берсе, бардык тирүү организмдерге тиешелүү болгон агрессивдүүлүк микроорганизмдерде да пайда болоору белгилүү. Эң кооптусу, топурак микрофлорасындагы сапротрофтук процесске катышкан пайдалуу микроорганизмдердин түрлөрүнүн азаюсу, айрым микроорганизмдердин токсин пайда кылуучу формаларынын санынын жогорулап кетүү коркунучу бар.

Бишкек шаарынын топурак микробиотасын теренирээк изилдөөлөр улантылууда.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Артамонова В.С. Микробиологические особенности антропогенного преобразованных почв Западной Сибири. Монография. – Новосибирск, 1991. 151 с.
2. Багаева Т.В., Ионова Н.Э., Надеева Г.В. Микробиологическая ремедиация природных систем от тяжелых металлов: учеб.-метод. пособие. Казань, 2013.–56 с.
3. Белов Р.Ф., дисс. канд. сельскохоз. наук, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования “Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И.Вавилова”, Саранск, 2015. 131 с.
4. Берсенева, В.П. Саловарова О.А. Воздействие выбросов металлургических производств на почвенные микробиоценозы // Серия «Биология. Экология» - 2011. - Т. 4 - № 4. - С. 18–24.
5. Гаузе Г.Ф., Преображенская Т.П., Свешникова М.А. Определитель актиномицетов: Роды *Streptomyces*, *Streptoverticillium*, *Chainia*.- М., 1983. - 248с.
6. Добровольский Г.В. Почва. Город. Экология. Монография.-М.: Фонд “За экономическую грамотность”, 1997. 320 с.

- 
- 
7. Доклад Комитета экспертов ВОЗ Загрязнение атмосферного воздуха городов выбросами автомобильного транспорта. – Женева, 1971, стр. 7, 40 – 41.
  8. Информационно-электронный портал <https://www.tazabek.kg/news:1668399>.
  9. Левин, С.В. Тяжелые металлы как фактор антропогенного воздействия на почвенную микробиоту. Микроорганизмы и охрана почв / С.В. Левин, В.С. Гузеев, И.В. Асеева [и др.]. - М.: Изд-во МГУ, 1989. С. 3-46.
  10. Лепнева, О.М. Тяжелые металлы в почвах и растениях территории МГУ / О.М. Лепнева, А.И. Обухов // Вестн.Моск.Ун-та, сер.7. Почвоведение. - 1987. - № 1. - С.36-42.
  11. Методы общей бактериологии: Пер. с англ./Под ред. Ф. Герхардта и др. — М.: Мир, 1983. - 536 с.
  12. Методы почвенной микробиологии и биохимии /Под ред. Д.Г.Звягинцева. - М., 1980. – 224с.
  13. Миланова Е.В., О загрязнении почв некоторыми ядовитыми элементами. – Вестник МГУ, 1976, С.30-35.
  14. Перцовская А.Ф., Тонкопий Н.И., Григорьева Т.И. Влияние некоторых химических веществ на микроорганизмы в почве. Микробиологические методы борьбы с загрязнением окружающей среды. - Тезисы докладов конференции. Пушино, 1975. С.107-108.
  15. Тарабукина Н.П. Влияние нефтезагрязнений на микробиоту мерзлотной таежной дерново-карбонатной суглинистой почвы / Н.П.Тарабукина, М.П.Неустроев, Д.Д.Саввинов и др. //Материалы 4 межд. Совещания “Сохранение лесных генетических ресурсов Сибири”. – 2015. – Барнаул. – С.166-168.
  16. Хоулт Дж., Криг Н. и др. Определитель бактерий Берджи. В 2-х т. Том 1. М.: Мир, 1997. – 432 с., ил. ISBN 5-03-003111-1.
  17. Электронный ресурс [www.unep.org](http://www.unep.org). Основные научные выводы в отношении свинца. – Женева, 2010.
  18. Barbett H.L., Barry V. Hunter Illustrated genere of imperfect Fungi. p-218; USA, 1998.
  19. Frankenberger W.T., Arshad M. Microbial production and function, New York, 1995, 503 p.

*Рецензент: Карабекова Ж.У. – доктор биологических наук, профессор  
Института Биологии НАН КР.*

---

---

**Информатика**

УДК 519.688(575.2) (04)

**Мусуралиева Д.Э., Омуралиева Б.Б.**  
Ж. Баласагын атындагы КУУ/  
КНУ им. Ж. Баласагына  
**Musuralieva D.E., Omuralieva B.B.**  
J. Balasagyn KNU

**Python программалоо тилиндеги негизги сандык амалдар**  
**Основные числовые операции на языке программирования Python**  
**Basic numeric operations in the Python programming language**

**Аннотация:** Бул макалада Python программалоо тилиндеги негизги сандык аракеттер камтылган. Python бардык арифметикалык операцияларды колдойт: арифметика, дайындоо, конверсия функциялары жана сандарды чагылдыруу. Ушул программалоо тилинде программа кодун ишке ашыруунун мисалдары келтирилген.

**Аннотация:** В данной статье рассматриваются основные числовые операции на языке программирования Python. Python поддерживает все распространенные арифметические операции: арифметические операции, арифметические операции с присвоением, функции преобразования чисел и представление числа. Приводятся примеры реализации программного кода на данном языке программирования.

**Abstract:** This article covers basic numeric operations in the Python programming language. Python supports all common arithmetic operations: arithmetic, assignment, conversion functions, and number representation. Examples of the implementation of the program code in this programming language are given.

**Урунттуу сөздөр:** сандык амалдар, Python, арифметикалык амалдар, арифметикалык дайындоо, сандарды өзгөртүү функциялары жана сандарды көрсөтүү.

**Ключевые слова:** числовые операции, Python, арифметические операции, арифметические операции с присвоением, функции преобразования чисел и представление числа.

**Keywords:** numeric operations, Python, arithmetic operations, assignment arithmetic, number conversion functions, and number representation.

**Арифметикалык амалдар.** Python тили, ар кандай эсептөө маселелерин чечүү үчүн көптөгөн китепканалардын болушуна байланыштуу, бүгүнкү күндө эң маанилүү пакеттердин бири. Интерактивдүү түрдө ишке киргизилгенде, ал кубаттуу калькуляторго айланат. Бул макалада ушул тилдеги арифметикалык амалдар жөнүндө сөз кылабыз. Арифметикалык амалдарды сандарга карата изилдеп, татаал сандар менен иштөөнү өзүнчө талдайбыз. Ошондой эле, бирдик операциялары, ар кандай эсептөө тутумундагы сандардын чагылдырылышы жөнүндө жана кыскача математика китепканасына токтолобуз. Эгерде

кандайдыр бир арифметикалык туюнтманын операнддары катары бүтүндөй сандар гана колдонулса, анда натыйжа дагы бүтүн сан болот. Бөлүнүү операциясы, анын натыйжасында чыныгы сан чыгат. Бүтүн жана чыныгы өзгөрүлмөлөрдү чогуу колдонгондо, натыйжа чыныгы болот.

- +

Эки санды кошуу:

1 чыгаруу (5 + 2) # 7

- -

Эки санды алып салуу:

1 басып чыгаруу (7 - 2) # 5

- \*

Эки санды көбөйтүү:

1 чыгаруу (5 \* 2) # 10

- /

Эки санды бөлүштүрүү:

1 чыгаруу ( 8/2 ) # 4 .0

- //

Эки сандын бүтүн бөлүнүшү:

1

2 чыгаруу ( 5/2 ) # 2 .5

print (5 // 2) # 1

Бул операция бөлүүчүнү жокко чыгарып, бөлүнүүнүн бүтүн натыйжасын берет.

- \*\*

Көрсөтүү:

1 басып чыгаруу (8 \*\* 2) # 8ди 2 денгээлине көтөрүңүз. Жыйынтыгы - 64

- %

Бөлүмдүн калган бөлүгүн алуу:

1 чыгаруу(8 % 2) # 8ди 2ге бөлгөндөн кийин, калганын алыңыз. Жыйынтык - 2

Мындай учурда, 8-дин жакын саны 2 калган жок тарабынан бөлүнүүчү болуп саналат,

6 болот ошондуктан бөлүнүүнүн калган саны  $8 - 6 = 2$  болот.

Бир нече арифметикалык операцияларды ырааттуу колдонуу, аларды аткаруу алардын артыкчылыгына ылайык жүргүзүлөт. Биринчи кезекте жогорку артыкчылыктуу операциялар жасалат. Төмөндө тартибинде операциялардын артыкчылыгы төмөнкү 1- таблицада көрсөтүлгөн .

Операциялар	Багыты
**	Оңдон солго
* // %	Солдон оңго

+ -	Солдон оңго
-----	-------------

*1-таблица. Иштин артыкчылыктары*

Төмөнкү туюнтма аткарылсын:

1

2 чи саны =  $2 + 5 * 6 ** 2 + 8$

басып чыгаруу ( номери ) # 190

Бул жерде учурда башынан саптуу ( $6 ** 2$ ) жогорку артыкчылык менен иш катары жүзөгө ашырылат, анда натыйжасы болуп саналат ( $4 * 5 36$  көбөйтүлгөн ), андан тышкары ( $2 + 18 0$ ) пайда болот жана андан кийин кошумча ( $182 + 9$  ).

Иш-аракеттердин тартибин кайрадан аныктоо үчүн кашаа колдонсо болот:

1

2 саны =  $(5 + 3) * (6 ** 2 + 9)$

басып чыгаруу ( номери ) # 360

Арифметикалык амалдарга бүтүн жана бөлчөк сандар да катыша ала тургандыгын белгилей кетүү керек. Эгерде бир амалга бүтүндөй ( int ) жана калкып чыккан чекиттин номери ( float ) катышса , анда бүтүн сан float түрүнө чыгарылат .

**Тапшыруу менен арифметикалык амалдар**

Бир катар атайын операциялар операциянын жыйынтыгын биринчи операндга ыйгарууга мүмкүндүк берет . (2-таблица)

+ =
Кошуунун натыйжасын берүү
- =
Чакыруунун жыйынтыгын дайындоо
* =
Көбөйтүүнүн натыйжасын берүү
/ =
Бөлүнүүнүн натыйжасын берүү
// =
Бүтүн бөлүүнүн натыйжасын берүү
** =
Сандын кубаттуулугун берүү
% =
Бөлүнүүнүн калган бөлүгүн берүү

*2-таблица . Атайын операциялар*

Операциялардын мисалдары :

1

---

```

2
3
4
саны = 5
саны + = 5
басып чыгаруу (сан) # 10
саны - = 2
басып чыгаруу (сан) # 8
саны * = 5
басып чыгаруу ( номери ) # 40

```

### Номерди өзгөртүү функциялары

Pythonдо орнотулган бир катар функциялар сандар менен иштөөгө мүмкүнчүлүк берет. Атап айтканда, `int ()` жана `float ()` функциялары , тиешелүүлүгүнө жараша , `int` жана `float` түрлөрүнө маани берүүгө мүмкүнчүлүк берет .

Мисалы, бизде төмөнкүдөй код бар дейли:

```

1
2
3 first_number = "4"
экинчи_сандар = 5
үчүнчү_сандар = биринчи_сандар + экинчи_сандар

```

"4" + 5 = 9 болот деп күтүп жатабыз. Бирок, бул код өзгөчө кырдаалды жаратпайт , анткени биринчи сан сапты билдирет. Баары иштеши үчүн, `int ()` функциясын колдонуп, сапты санга айлантуу керек :

```

1
2
3
4 first_number = "4"
экинчи_сандар = 5
үчүнчү_сандар = int (биринчи_сандар) + экинчи_сандар
басып чыгаруу ( ҮЧҮНЧҮ, _ саны ) # 9

```

`Float ()` функциясы окшош ыкма менен иштейт , ал өзгөрүлмө чекиттин номерине өтөт. Бирок жалпысынан, бөлчөк сандар менен, алар менен иштөөнүн натыйжасы толугу менен так болбой калышы мүмкүн экендигин эске алуу керек. Мисалы:

```

1
2
3
4 биринчи_сандар = 4.0001
экинчи_сандар = 9
үчүнчү_сандар = биринчи_сандар / экинчи_сандар

```

басып чыгаруу ( ҮЧҮНЧҮ, \_ саны ) # 0.800020000000000008

Бул учурда, биз 0.80002 санын алабыз деп күтүп жатабыз, бирок аягында, нөлдөрдүн катарынан кийин, дагы төртөө пайда болот. Же дагы бир сөз:

1 -жөнү (4,0001 + 0,1) # 4,1001000000000003

Бул учурда, натыйжаны тегеректөө үчүн round () функциясын колдонсок болот :

1

2

3

4 биринчи\_сандар = 4.0001

экинчи\_сандар = 0.1

үчүнчү\_сандар = биринчи\_сандар + экинчи\_сандар

басып чыгаруу ( тегерек ( үчүнчү \_ саны , 8)) # 4.1001

Функциянын биринчи параметри - тегеректелүүчү номер, экинчиси - алынган сан канча ондук белгилерден турушу керек.

### Санды көрсөтүү

Сандык өзгөрмөнүн кадимки аныктамасында ага ондук маани берилет. Бирок Pythonдо ондуктан тышкары экилик, сегиздик жана он алтылык тутумдарды колдонсок болот.

Бинардык тутумдагы санды аныктоо үчүн, 0 жана b префикси анын маанисинин алдына коюлат :

1 x = 0b101 # 101 5ке барабар

Сегиздик тутумдагы санды аныктоо үчүн, 0 жана префикстин маанисинин алдына жайгаштырылат:

1 a = 0o11 # 11 сегиздик 9 болот

Он алтылык тутумундагы бир санды аныктоо үчүн, анын маанисинин алдында 0 жана префикси x :

1 y = 0x0a # алтылыкта 10

Башка өлчөө тутумдарындагы сандар менен арифметикалык амалдарды жүргүзсөнүз болот:

1

2

3

4 x = 0b101 # 6

y = 0x0a # 12

z = x + y # 18

print (" {0} бинардык түрдө {0: 08b} алтылыкта {0: 02x} сегиздикте {0: 02o} ". формат (z))

Эсептөө ар түрдүү системаларында бир катар өзгөрүүлөр үчүн, формат милдети колдонулат сап боюнча аталган. Бул сапка ар кандай форматтар өткөрүлүп берилет.

---

---

"{0:08 b}" бинардык тутуму үчүн, 8 саны санда канча белги болушу керектигин көрсөтөт. Эгерде номерге талап кылынгандан ашыкча белгилер көрсөтүлсө, анда керексиз кызмат орундары нөл менен толтурулат. Он алтылык үчүн формат "{0:02 x}". Бул жерде бардыгы бирдей - номер жазуусу эки белгиден турат, эгер бир белгинин кереги жок болсо, анын ордуна нөл киргизилет. Ал эми сегиздик белгилөө үчүн "{0:02 o}" форматы колдонулат.

Скриптеги иштин натыйжасы: 15 сегиздиктеги алтылык ичиндеги 00001111 экилик санында 17

Демек, бул программалоо тилинин синтаксиси кадимки математикалык операцияларга окшош, мында өзгөчө кыйынчылыктар болбойт. Тилдин негизги операторлору, сөз айкаштары жана көптөгөн камтылган маалыматтардын түрлөрү каралып, Python менен иштөө принциптери кыскача түшүндүрүлүп, расмий Python программалоо стилинин эрежелери келтирилди.

#### ***Пайдаланылган адабияттар:***

1. PyCharm - интеллектуалдык Python IDE [Электрондук ресурс]. - URL: <https://jetbrains.ru/products/pycharm/>
2. Tkinter Python китепканасы боюнча курсу [Электрондук ресурс]. - URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Python>
3. Грамаков Д.А. Жалпы жана педагогикалык кесиптик билим берүү тутуму үчүн программалоо тилдерин тандоо. // Заманбап маалыматтык технологиялар жана IT билим берүү. IV Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. М., Москва мамлекеттик университети. 2009.
4. Билл Лубанович Жөнөкөй Python. Заманбап программалоо стили. - SPb.: Питер, 2016. - 480 б.: - ("Bestseppers O'Reilly" сериясы).
5. Lutz M. Python программалоосу, II том, 4-басылышы. - Пер. англис тилинен - SPb.: Symbol-Plus, 2011. - 992 б.

***Рецензент: Мекенбаев Б.Т.*** - физика - математика илимдеринин кандидаты, Билим берүүдөгү заманбап информациялык технологиялар институтунун информациялык технологиялар, менеджмент жана укук кафедрасынын доценти.

---

---

**Сведения об авторах**  
**Авторлор жөнүндө маалымат**  
**About the author**

**Абдуллаев Некруз Абдуллаевич** – докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан.

**Абдыкадырова Гулсаада Кочконбаевна** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель факультета Кыргызской филологии КНУ им. Ж. Баласагына

**Абыкенова Бегимай Чолпонбековна** – магистрант факультета Биологии КНУ им. Ж. Баласагына

**Ажыманбетова Гүлзаада Исакановна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры информатики и вычислительной техники факультета Информационных и инновационных технологий КНУ им. Ж. Баласагына

**Айтымбетова Динара Анарбековна** – старший преподаватель кафедры Педагогика высшей школы КНУ им. Ж. Баласагына

**Алдашова Гулянда Мурадиловна** – преподаватель кафедры Теле-радиожурналистики факультета Журналистики КНУ им. Ж. Баласагына

**Асаналиева Нургуль Асизовна** – кандидат биологических наук, доцент факультета Биологии КНУ им. Ж. Баласагына

**Бектур уулу Ормон** – магистрант Дипломатической Академии РФ

**Болотбаев Дамир Сарымсакович** – старший преподаватель кафедры информатики и вычислительной техники факультета Информационных и инновационных технологий КНУ им. Ж. Баласагына

**Джантаева Гульмира Алимовна** – кандидат биологических наук, доцент кафедры зоологии, физиологии человека и животных КНУ им. Ж. Баласагына.

**Норусбекова Хабиба Ильясовна** – магистрант факультета Биологии КНУ им. Ж. Баласагына

**Джанузакова Умут Джакшылыковна** – старший преподаватель кафедры Теле-радиожурналистики факультета Журналистики КНУ им. Ж. Баласагына

**Дуйшекеева Айна Талгарбековна** – кандидат филологических наук, доцент факультета Журналистики КНУ им. Ж. Баласагына

**Есембеков Т.У.** – доктор филологических наук, профессор КазНУ имени Аль-Фараби Алматы, Казахстан

**Жунушова Сайкал Орозовна** – кандидат социологических наук, доцент кафедры Социологии и социальной работы факультета Социально-гуманитарных наук КНУ им. Ж. Баласагына

**Калчаева Лира Темирбековна** – старший преподаватель факультета Журналистики КНУ им.

---

---

**Камчыбекова Рахат Качкынбаевна** – магистрант факультета Биологии КНУ им. Ж.Баласагына

**Канг Сяоминг** – кандидат филологических наук, Северо-Западный педагогический университет, Ланьчжоу, Гансу, Китайская Народная Республика

**Керимбекова Рита Абдыкуловна** – кандидат экономических наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына

**Кирсанова Наталия Александровна** – старший преподаватель кафедры английского языка, перевода и переводоведения факультета Иностраннных языков КНУ им. Ж. Баласагына

**Муратбекова Жаркын Муратбековна** – преподаватель кафедры Теле-радиожурналистики факультета Журналистики КНУ им. Ж.Баласагына

**Мусакулов Таир Маматович** - старший преподаватель кафедры Педагогики высшей школы КНУ им. Ж.Баласагына

**Мусуралиева Диана Эркебековна** – преподаватель факультета Информационных и инновационных технологий КНУ им. Ж. Баласагына

**Назарбекова Күкүн Умбетовна** – кандидат педагогических наук, доцент Межфакультетской кафедры государственного языка КНУ им. Ж.Баласагына

**Нурпейшова Эркингүл Нурпейшовна** – магистрант факультета Биологии КНУ им. Ж. Баласагына

**Омуралиева Бакыт Байышовна** – старший преподаватель факультета Информационных и инновационных технологий КНУ им. Ж. Баласагына

**Орозалиева Журсун Муханбетовна** – кандидат филологических наук, доцент факультета Кыргызской филологии КНУ им. Ж.Баласагына

**Осмонов Кошой Карыпбаевич** – старший преподаватель кафедры Управления бизнесом Кыргызско-Европейского факультета КНУ им. Ж. Баласагына

**Осмонова Айдай Доктурбековна** – старший преподаватель кафедры Экономики и управления Кыргызско-Европейского факультета КНУ им. Ж.Баласагына

**Өмүргазиева Чолпон Монолдоревна** – кандидат биологических наук, доцент Института биологии НАН КР

**Сагыналиева Гулнара Токтобаевна** – кандидат филологических наук, доцент БГУ имени К.Карасаева

**Самидин кызы Зейнеп** – магистрант факультета Европейских цивилизаций БГУ имени К.Карасаева

**Тилекеева Нурлангуль Асановна** – старший преподаватель кафедры Теле-радиожурналистики факультета Журналистики КНУ им. Ж.Баласагына

**Чжан Ян** – кандидат педагогических наук, Северо-Западный педагогический университет, Ланьчжоу, Гансу, Китайская Народная Республика

**Чыланбекова Нуриса Орозалиевна** - И.Арабаев атындагы КМУнун Чет тилдер курамдар аралык кафедрасынын доценти

**Шарипова Г.С.** – кандидат филологических наук, и.о. доцента КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Шаршембиева Раушан Жылкычиевна** – преподаватель кафедры  
Телерадиожурналистики факультета Журналистики КНУ им. Ж. Баласагына.

**Бйманкулова Алина Автандиловна** – магистрант факультета Журналистики  
КНУ им. Ж.Баласагына

**Элтузерова Гүлзина Жаныкуловна** – старший преподаватель  
Межфакультетской кафедры государственного языка КНУ им.  
Ж.Баласагына

---

---

Вестник КНУ им Ж.Баласагына

Вестник №3 (103) 2020

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской  
Республики.

Свидетельство о регистрации №1530 от 15.05.09.

Материалы, публикуемые в журнале "Вестник КНУ им. Ж.Баласагына",  
не обязательно отражают точку зрения редакции.

Адрес редакции:

720033, Кыргызская

Республика, г. Бишкек,

пр. Манаса 101

ИИН: 01409199310050 ОКПО:02168992

E-mail: [vestnik@university.kg](mailto:vestnik@university.kg)

Компьютерная верстка:

Мирболотова М.М.

Бумага офсет. Формат 70\*100 1/16

Объем 13,5 п.л. Тираж 100 экз.

